

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

**İBRAHİM HAKKI ERZURÛMÎ'NİN TEZKİRETÜ'L-AHBÂB İLE
HAMSÛN VE MÎ'E HİKME İSİMLİ ESERLERİ (METİN VE
İNCELEME)**

Yüksek Lisans Tezi

ABDURRAHMAN MIHÇIOĞLU

İstanbul, 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

**İBRAHİM HAKKI ERZURÛMÎ'NİN TEZKİRETÜ'L-AHBÂB İLE
HAMSÛN VE MÎ'E HİKME İSİMLİ ESERLERİ (METİN VE
İNCELEME)**

Yüksek Lisans Tezi

ABDURRAHMAN MIHÇIOĞLU

Danışman: PROF. DR. NECDET TOSUN

İstanbul, 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı TASAVVUF Bilim Dalı TEZLİ
YÜKSEK LİSANS öğrencisi ABDURRAHMAN MIHCIOĞLU'nun İBRAHİM HAKKI
ERZURUMİ'NİN TEZKİRETÜ'L-AHBÂB İLE HAMSÜN VE Mİ'E HİKME İSİMLİ
ESERLERİ (METİN VE İNCELEME) adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun
19.02.2014 tarih ve 2014/08-43 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu
ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 26 / 02 / 2014

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. NECDET TOSUN	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. SÜLEYMAN DERİN	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. ALİ AYTEN	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyisim	: Abdurrahman Mihciöğlu
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Programı	: Tasavvuf
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Necdet Tosun
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans – Şubat 2014
Anahtar Kelimeler	: İbrahim Hakkı Erzurûmî, İsmail Fakîrullah, Tezkiretü'l-Ahbâb, Mie ve Hamsûne Hikme

ÖZET

İBRAHİM HAKKI ERZURÛMÎ'NİN TEZKİRETÜ'L-AHBÂB İLE HAMSÛN VE MİE HİKME İSİMLİ ESERLERİ (METİN VE İNCELEME)

Bu çalışma, XVIII. asırda Anadolu'da yaşamış İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin, müşidi İsmail Fakîrullah et-Tillovî'nin hayatını anlattığı *Tezkiretü'l-Ahbâb* ile yine onun hikmetlerinden derleyerek oluşturduğu *Mie ve Hamsûne Hikme* isimli yazma risalelerin tahkikli neşrini ve incelenmesini amaçlamaktadır. Bu yönüyle, hem teknik ve hem de tahlilî bir çalışma olup, bir giriş ve üç bölümden müteşekkildir.

Giriş kısmında, bu iki zatın yaşadığı dönemde, Anadolu'da tesir sahası geniş tarikatlar hakkında bilgi verilmiş, özellikle Nakşbendiyye ve Kâdiriyye'nin bölgedeki tesiri üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde, Erzurûmî'nin hayatı hakkında şimdiye kadar yazılan biyografi türü eserler mukayese edilerek literatür tartışması yapılmış ve neticesinde, onun hayatı ve eserleri hakkında erişilen en sahih bilgi ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca, bundan sonraki araştırmalara katkı sağlamak adına, Erzurûmî'nin yazma eser kütüphanelerinde mevcut eserleri kütüphanelere göre tasnif edilmiş,

özellikle İstanbul'daki yazma eser kütüphanelerinde mevcut yazma nüshalar yerinde incelenmiş ve varak numaraları da verilmek suretiyle yazmaların dökümü çıkarılmıştır.

İkinci bölümde, tahkikli neşri gerçekleştirilen iki risale hakkında, nüsha bilgilerinden istinsah tarihleri ve müstensihlerine kadar teferruatıyla bilgi verilmiş ve *Tezkiretü'l-Ahbâb*, Fakîrullah hazretlerinin menâkıbını muhtevî olması hasebiyle, risalelerin muhtevasını özetleme sadedinde Hazret'in hayatı ele alınarak risaleler tahlile tabi tutulmuştur.

Risalelerin tahkikli neşrinin yer aldığı üçüncü bölümde ise, tercih edilen tahkik usûlü teferruatıyla izah edilmiş ve akabinde tahkikli neşre yer verilmiştir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Abdurrahman Mihcioğlu
Field : Basic Islamic Science
Programme : Islamic Mysticism
Supervisor : Professor Necdet Tosun
Degree Awarded and Date : Master - February 2014
Keywords : Ibrahim Haqqi of Erzurum, Ismail Faqirullah of Tillo, Tadhkirat al-Ahbab, Mia va Khamsun Hikmah

ABSTRACT

TADHKİRAT AL-AHBAB AND KHAMSUN VA MIA HIKMA BY IBRAHİM HAQQI ERZURUMİ (TEXT AND STUDY)

This study aims to analyze and to make critical edition of *Tadhkirat al-Ahbab* and *Mie va Khamsun Hikmah*, which were written by Ibrahim Haqqi of Erzurum. In the first manuscript, He wrote his master and spiritual guide Ismail Faqirullah of Tillo's life and in the second one, He collected his master's hikmah (knowledge of reality of things). From this aspect, in this study we used both technical and analytical methods and it consists of an introduction and three chapters.

The introduction covers the brief information of the orders (tariqas) which had extensive influence in Anatolia, specifically Naqshbandi and Qadiri orders- at the time of these two scholars. In the first chapter, all the biographical works which have written before on the life of Ibrahim Haqqi have been compared. Regarding that comparison, the most authentic information has given, and as a contribution for subsequent academic studies, Ibrahim Haqqi's all manuscripts has classified according to libraries. Also, the

manuscripts that is available at manuscripts libraries in Istanbul has been checked one by one, and every single leaflet has noted by its leaf number to guide future studies.

In the second chapter, a broad information is given about the two manuscripts, such as the number of copies and its details, the date on which manuscripts was copied and the identity of the scribes. Further, because of *Tadhkirat al-Ahbab* is composed of the life of Ismail Faqirullah, his life has been summarized and the two manuscripts has been analyzed.

In the last chapter, the method which is chosen for the critical edition has elucidated by its details, and critically edited text has been written down.

ÖNSÖZ

Nesep itibariyle ilmiye sınıfına mensup sûfî zatların soyundan gelen İsmail Fakîrullah et-Tillovî ve İbrahim Hakkı Erzurûmî, İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren zâhirî ve bâtinî ilimleri mezcederek madde ve mana bütünlüğü içerisinde ilim ve irşad halkası kuran âlim sınıfının XVII. ve XVIII. asırdaki temsilcilerindendir. Fakîrullah hazretlerinin gözetiminde zâhirî ve bâtinî ilimleri tahsil eden Erzurûmî, gerek devlet ricâli, gerek ulema ve gerekse halk nezdinde, özellikle *Mâ'rifetnâme* isimli eseri vesilesiyle itibar kesbetmiştir. *Ma'rifetnâme*, bugüne dek, hem Osmanlı hem de cumhuriyet döneminde onlarca kez neşredilmesine rağmen, tespit edebildiğimiz kadarıyla Erzurûmî'nin *Dîvân*'ı ile *Dîvân*'ından seçerek oluşturduğu *Rûhu's-Şûrûh* ve *Kenzü'l-Fütûh*'u haricindeki eserleri neşredilmemiştir. Bir diğer ifadeyle, Erzurûmî'nin ilmî ve irfânî cephesine ışık tutacak eserleri halen yazma halindedir.

Erzurûmî'nin yazma halindeki risalelerinden ikisinin gün yüzüne çıkarılmasının amaçlandığı bu çalışmanın birinci bölümünde, Erzurûmî'nin hayatı hakkında şimdiye kadar yazılan biyografik mahiyetteki eserler mukayese edilerek literatür tartışması yapıldı ve neticesinde, Hazret'in hayatı hakkında erişilen en sahih bilgi ortaya konmaya çalışıldı. Özellikle Fakîrullah hazretlerinin ve Erzurûmî'nin mensup olduğu tarikat hakkındaki belirsizlik, bu zatların torunları ile birebir görüşülerek ve başka vesikalarla bir nebze olsun giderilmeye çalışıldı. Ayrıca, bundan sonraki araştırmalara katkı sağlamak adına, Erzurûmî'nin yazma eser kütüphanelerinde mevcut eserleri kütüphanelere göre tasnif edildi. Özellikle İstanbul'daki yazma eser kütüphanelerinde mevcut yazma nüshalar yerinde incelendi ve müstakil risalelerin varak numaraları da verilmek suretiyle yazmaların dökümü çıkarıldı. İkinci bölümde, tahkikli neşrini gerçekleştirdiğimiz *Tezkiretü'l-Ahbâb* ile *Mie ve Hamsûne Hikme* isimli risaleler hakkında, nüsha bilgilerinden istinsah tarihleri ve müstensihlerine kadar teferruatıyla bilgi verildi ve *Tezkiretü'l-Ahbâb*, Fakîrullah hazretlerinin menâkıbını muhtevî olması hasebiyle, risalelerin muhtevasını özetleme sadedinde Hazret'in hayatı ele alınarak risaleler tahlile tabi tutuldu. Risalelerin tahkikli neşrinin yer aldığı üçüncü bölümde ise, tercih edilen tahkik usûlü teferruatıyla izah edildi ve akabinde tahkikli neşre yer verildi.

Bu çalışmanın bidayetinden nihayetine, araştırma ve yazma sürecinin her safhasında, hocalarımdan ve dostlarımdan birçoğunun emeği var. Bu minvalde; tez konusunun belirlenmesinden itibaren neticelendiği ana kadar kıymetli fikirleriyle

desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Necdet Tosun'a; tez yazım sürecinde fikrî manada desteğini gördüğüm Doç. Dr. Semih Ceyhan'a; Siirt ve Tillo'yu ziyaretimiz esnasında Fakîrullah hazretleri hakkında kıymetli bilgilerinden istifade ettiğimiz Molla Burhaneddin hazretleri ile oğlu Molla Bahaeddin'e ve Fakîrullah hazretlerinin torunlarından Şeyh Hayreddin Aydın'a; bu ziyaretlerimizde mihmandarlığıyla şerefyâb olduğum İbrahim Aydemir kardeşime; risalelerin tahkikinde, özellikle usûl noktasında titiz bir şekilde yol gösteren Prof. Dr. Mahmud Mısırfî'ye; tahkikli neşrin baştan sonra mukabelesinde vakit ayırıp yardımcı olan Salih Günaydın, Ömer Faruk Can ve Mustafa Taha Güler kardeşlerime ve Doç. Dr. Hasan Tuncay Başoğlu hocamın şahsında, maddi ve manevi desteğini her daim hissettiğim İSAM yetkililerine teşekkürü borç bilirim. Gayret bizden, muvaffakiyet Cenâb-ı Hak'tandır.

Abdurrahman MIHCIOĞLU

İcâdiye/Üsküdar, Mart 2014

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	X
------------------	---

GİRİŞ.....	1
------------	---

I- İSMAİL FAKÎRULLAH TİLLOVÎ VE İBRAHİM HAKKI ERZURÛMÎ DEVİRİNDE (XVII-XVIII. YY.) ANADOLU'DA TASAVVUF	1
---	---

BİRİNCİ BÖLÜM

İBRAHİM HAKKI ERZURÛMÎ

I. HAYATI	7
-----------------	---

II. TARİKATI VE TASAVVUF DÜŞÜNCESİ.....	20
---	----

A. TARİKATI.....	20
------------------	----

B. TASAVVUF DÜŞÜNCESİ.....	22
----------------------------	----

III. ESERLERİ VE HAKKINDAKİ ÇALIŞMALAR.....	28
---	----

A. ESERLERİ	28
-------------------	----

B. HAKKINDAKİ ÇALIŞMALAR.....	57
-------------------------------	----

BA. Kitaplar.....	57
-------------------	----

BB. Tezler	60
------------------	----

BC. Makaleler	65
---------------------	----

BD. Panel-Sempozyum-Kongre-Konferans Tebliğleri	70
---	----

İKİNCİ BÖLÜM

TEZKİRETÜ'L-AHBÂB VE MİE VE HAMSÛNE HİKME

I. MEVCUT NÜSHALARIN TEKNİK ÖZELLİKLERİ.....	76
--	----

**II. TEZKİRETÜ'L-AHBÂB VE MİE VE HAMSÛNE HİKME'NİN
MUHTEVASI..... 78**

A. İSMAİL FAKÎRULLAH HAZRETLERİNİN HAYATI..... 79

AA. TARİKATI 82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TAHKİKLİ NEŞİR

I. NEŞİRDE TAKİP EDİLEN USÛL 86

II. TAHKİKLİ NEŞİR..... 88

كتاب تذكرة الاحباب للفقير رحمه الله 88

مئة وخمسون حكمة من كلام فقير الله قدس الله سره 116

SONUÇ 125

KAYNAKÇA..... 126

EKLER..... 131

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	Adı geçen eser
<i>b.</i>	İbn/bin
<i>bk.</i>	Bakınız
<i>c.</i>	Cilt
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>haz.</i>	Hazırlayan
<i>nr.</i>	Numara
<i>s.</i>	Sayfa
<i>sad.</i>	Sadeleştiren
<i>sy.</i>	Sayı
<i>tash.</i>	Tashih
<i>TDED</i>	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
<i>thk.</i>	Tahkîk
<i>tsz.</i>	Tarihsiz
<i>v.</i>	Vefât
<i>vr.</i>	Varak
<i>yay.</i>	Yayınları
<i>Yzl.</i>	Yazmalar

GİRİŞ

Erzurumlu İbrahim Hakki hazretleri ile menâkıbını zikredeceğimiz İsmail Fakîrullah hazretleri hakkındaki tetkike geçmeden evvel, bu zatların devrinde Anadolu'daki tasavvufî cereyanların durumunu, özellikle Erzurum ve Diyarbakır havalisindekileri kısaca zikretmek, bu iki zatın dönemleri itibariyle durdukları yeri göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu sebeple evvela mezkur döneme kısaca göz atarak hem Anadolu genelinde, hem de bu iki zatın yaşadığı Erzurum ve Diyarbakır bölgesindeki tarikatların, özellikle Nakşbendiyye ve Kâdiriyye'nin serencâmını ortaya koymaya çalışacağım.

I- İSMAİL FAKÎRULLAH TİLLOVÎ VE İBRAHİM HAKKI ERZURÛMÎ DEVRİNDE (XVII-XVIII. YY.) ANADOLU'DA TASAVVUF

XVII ve XVIII. asırda Anadolu'da tesir sahası geniş tarikatlar, Anadolu dışında tesis edilip daha sonra bu coğrafyada yayılan Halvetiyye, Kâdiriyye ve Nakşbendiyye ile Anadolu'da tesis edilen Mevleviyye ve Celvetiyye tarikatlarıdır.¹

Mevlânâ Celaleddin Rûmî'nin (v. 672/1273) vefatından sonra, evladı Sultan Veled (v. 712/1312) ve torunu Ulu Arif Çelebi (v. 719/1319) tarafından âdab ve erkânı hemen hemen belirlenen Mevleviyye tarikatı, XIV. asırda Celaleddin Ergun Çelebi'nin (v. 775/1373) Kütahya'da ve Dîvâne Mehmed Çelebi'nin Afyon'da tesis ettiği dergâhlar ile Konya dışına taşmış, II. Murad'ın Edirne'de açtırdığı Mevlevîhâne (829/1426) ile Osmanlı topraklarına girmiştir. XVII. ve XVIII. Asır Anadolu'sunda, Konya başta olmak üzere, Afyon, Bursa, Eskişehir, Gelibolu; İstanbul'da Galata, Yenikapı, Kasımpaşa, Beşiktaş (sonradan Bahariye'ye taşınmıştır); Kastamonu, Kütahya ve Manisa'da içerisinde seyr u sülûk için çile çıkarılan âsitâneler ile Amasya, Antalya, Antep, Aydın, Bilecik, Burdur, Çankırı, Çorum, Denizli, Edirne, Tokat, Sivas, Karaman, Kırşehir, Kütahya, Maraş, Muğla, Samsun, Isparta, İzmir, İzmit, Diyarbakır ve Erzincan mevlevîhâneleri Anadolu'nun dört bir yanına yayılmış durumdaydı.²

¹ Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, İstanbul 2001, s. 424; Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Bursa 2008, s. 70, 74; Reşat Öngören, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler*, İstanbul 2003, s. 67-130.

² Necdet Yılmaz, *a.g.e.*, s. 251-310; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf XVIII. Yüzyıl*, İstanbul 2003, s. 310-72; Barihüda Tanrıkorur, "Mevleviyye", *DİA*, XXIX, 468-475; Abdülbaki

XIV. asırda, mürşidi ve amcası Ahî Muhammed Halvetî ismiyle bilinen Kerîmüddin Muhammed el-Harizmî'den (780/1378-1379)³ İbrahim Zâhid Gîlânî (700/1300) kanalıyla silsilesi Sühreverdiyye'ye ulaşan Ömer Halvetî (v. 800/1397-98) ve daha sonra tarikatın daha geniş bir sahada faaliyet göstermesine zemin hazırlayan ve pîr-i sâni olarak anılan Seyyid Yahya Şîrvânî'nin (v. 862/1457 veya 868/1463-1464) Azerbaycan coğrafyasında tesis ettiği Halvetiyye tarikatı da, takip eden asırlardaki alt kollarıyla gerek Anadolu ve gerekse Balkanlar, Suriye, Sudan, Kuzey Afrika ve Uzakdoğu Asya'da yayılma imkanı bulmuştur. Şîrvânî'den sonra tarikat şu dört ana şubeye ayrılmıştır; Rûşeniyye-Dede Ömer Rûşenî (v. 893/1487), Cemâliyye- Cemal Halvetî (v. 899/1493-94), Ahmedîyye- Ahmed Şemseddin İsa Marmaravî (v. 910/1504-05) ve Şemsiyye-Şemseddin Ahmed Sivâsî (v. 1006/1597-98). Rûşeniyye, özellikle İbrahim Gülşenî'nin (v. 940/1533-1534) tesis ettiği alt kol olan Gülşeniyye ile birlikte XVI ve XVII. asırda Erzurum ve Diyarbakır havalisinde yayılma imkanı bulmuş ve Diyarbakır'da dört dergâh ile faaliyetini sürdürmüştür. Urfa'da da, Halvetî-Rûşeniyye'den, âlim ve şair Ramazan Sâni Efendi (v. 1075/1665) bir dergâh inşa etmiş ve burada Halvetî âdâb ve erkânını tatbik etmiştir.⁴

III. Murad (v. 1003/1595), III. Mehmed (v. 1012/1603), I. Ahmed (v. 1026/1617) ve II. Osman (v. 1031/1622) ile samimi münasebetler kuran Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (v. 1038/1628) tesis ettiği Celvetiyye de dönemin tesirli tarikatlarından. Celvetiyye'nin silsilesi, Hüdâyî'nin mürşidi Üftade hazretleri kanalıyla Bayrâmiyye'nin pîri Hacı Bayram Velî'ye (v. 833/1429), ondan da Somuncu Baba nâmı ile maruf Hamîdüddin Aksarâyî (v. 815/1412) kanalı ile İbrahim Zâhid Gîlânî'ye ulaşmakta ve bu suretle Halvetiyye ile birleşmektedir. Hüdâyî, bu hususu, "Bizim tarîkimiz hem Halvetî hem Celvetî'dir" diyerek izhar etmektedir. Ancak Celvetiyye'nin âdâb ve erkânını bu minvalde tesis eden de Hüdâyî'dir ki, bu yönüyle tarikat müstakil bir mahiyet arz etmektedir. Celvetiyye'nin alt kollarından Hakkîlik ise, İsmail Hakkı Bursevî'ye (v. 1137/1724) nisbet edilmektedir. Yüzü aşkın eser telif eden Bursevî, gerek sûfî ve gerekse ilmî çevrelerde, Hüdâyî'den sonra en çok bilinen ve ulema tarafından itimada

Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1983, s. 334-335. Gölpınarlı, âsitâneler dışındaki mevlevîhâne sayısını yetmiş altı olarak vermekte ve bunlara köylerdeki zaviyelerin dahil olmadığını söylemektedir. Bk. *a.g.e.*, s. 335.

³ Ramazan Muslu, vefat tarihi olarak sehven 751/1350-1351'i vermiştir. Gerek *Lemezât*'ta (bk. Mahmud Cemaleddin el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, (haz. Mehmet Serhan Tayşi), İstanbul 2013, s. 332), gerekse *DİA*'da vefat tarihi yukarıdaki gibidir.

⁴ Necdet Yılmaz, *a.g.e.*, s. 53-249; Ramazan Muslu, *a.g.e.*, s. 63-228; Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *DİA*, XV, 393-395; Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri*, Ankara 2010, s. 148-150.

layık görülen Celvetî şeyhi olsa gerektir. Osmanlı ulemasının kendisi için “velûd” sıfatını kullanması da, bu manada dikkate değerdir.⁵

Abdülkadir Geylânî hazretlerinin (v. 561/1166) tesis ettiği Kâdiriyye, bu dönemde tesir sahası geniş tarikatlardan bir diğeridir. Aslen Yemen’li olup bir hacc esnasında Geylânî’den hırka giyen Ebû Ali el-Esdî (v. 620/1224), takip eden dönemde Anadolu’ya gelerek tesis ettiği bir zaviye ile irşad vazifesi yürütmüş, daha sonra Yemen’e dönmüştür. Tarikatın Anadolu’daki ilk nüveleri bu şekilde atılmakla birlikte asıl intişarı, ilkin Hacı Bayram Velî’nin nezaretinde sülûk edip daha sonra Hama’da Hüseyin Hamevî’ye intisab ile Kâdiriyye hırkası giyen, Eşrefoğlu Rûmî namıyla maruf Abdullah-ı Rûmî b. Eşref’in (v. 874/1469) İznik’teki irşadı vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Tarikatın Anadolu’da yayılmasına katkıda bulunan bir diğer zat ise İsmail Rûmî’dir (v. 1041/1631). Mısır’da, Kâdirî şeyhi Ahmed el-Mısırî’den hırka giyen Rûmî, daha sonra hem Batı Anadolu’da, hem de Balkanlar’da irşad halkasını genişletmiş ve en nihayetinde Tophane’de bir Kâdirî dergâhı tesis etmiştir. Anadolu’da irşad ile meşgul bir diğer Kâdirî şeyhi, Kâdiriyye meşâyihından Tillo’da meskun Abdülvehhab Hamzavî’nin⁶ nezaretinde sülûkunu tamamlayan ve akabinde Bağdat’ta meskun Nakşî-Kâdirî şeyhi Ahmed-i Şerif’ten tarikat icazeti alan Abdülcilil Bitlîsî’dir (v. 1160/1747). Şems-i Bitlîsî nâmı ile maruf Hacı Mahmud Hoca da (v. 1202/1788) bu zatın ocağında yetişmiş, mürşidi gibi hem Abdülvehhab Hamzavî’nin, hem de Şeyh Ahmed-i Şerif’in nezaretinde sülûk etmiş ve irşad halkası kurmuştur.⁷

Hz. Ebû Bekir’e uzanan silsilesinde sırasıyla Bekriyye, Tayfûriyye ve Hâcegân olarak anılagelen, en nihayetinde Bahâeddin Nakşbend’den (v. 791/1389) sonra Nakşbendiyye ismiyle maruf olan tarikat; Anadolu’da ilk olarak, Şâh-ı Nakşbend’in halifelerinden olduğu rivayet edilen Hâce Rûkneddin Mahmud Buhârî ile varlık göstermiştir. Bu zat, Bedreddin Mahmud Çelebi’nin Amasya’da inşa ettirdiği tekkede (807/1404-5) postnişînlik yapmış, II. Bâyezid devrine kadar Nakşilerin elinde kalan tekke daha sonra Halvetîlerce idare edilmiştir. Bir diğer Nakşî şeyhi, Fatih Sultan

⁵ Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî Hayat Eserleri Tarîkatı*, İstanbul 1999, s. 58-71; Ramazan Muslu, *a.g.e.*, s. 427-492; 160-165; Hasan Kâmil Yılmaz, “Celvetiyye”, *DİA*, VIII, 273-275.

⁶ Kırklı yıllarda Siirt müftülüğü vazifesini deruhte eden Ömer Atalay’ın kaleme aldığı *Siirt Tarihi* isimli eserin, “Siirt’te Yetişmiş Âlimlerin Doğum İtibariyle Hâl Tercümleri” başlıklı kısmında, Halid b. Velid hazretlerinin soyundan gelen Abdülvehhab (1115/1703-1175/1761) isminde bir zattan bahsedilmektedir. Hazreti Peygamber’i medhettiği “Hamriyye” isminde manzum bir risâlesi olduğunu belirtilen bu zatın, tarih itibariyle mezkur zat olması muhtemeldir. Bk. Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, İstanbul 1946, s. 112.

⁷ Dilâver Güner, *Abdülkâdir Geylânî Hayatı Eserleri Görüşleri*, İstanbul 1999, s.55-74, 330-379; Necdet Yılmaz, *a.g.e.*, s. 397-409; Ramazan Muslu, *a.g.e.*, s. 373-426; Nihat Azamat, “Kâdiriyye”, *DİA*, XXIV, s. 131-136; M. Kemal Gündoğdu-Azmi Gündoğdu, *Şems-i Bitlîsî*, Ankara 1992, s. 35-48.

Mehmed'in arzusu üzerine Sadreddin Konevî'nin *Mifthahü'l-Gayb*'na yazdığı Farsça şerh ile bilinen Ahmed İlâhî'dir ki, Bursa'da ihya ettiği Yoğurtlu Baba dergâhı ile irşad faaliyetini sürdürmüştür. Tarikatın Anadolu'da gerçek manada etkili oluşu ise, Hâce Ubeydullah Ahrar'ın (v. 895/1490) halifeleri vesilesiyledir. Özellikle Abdullah İlâhî'nin (v. 896/1491) evvela Batı Anadolu, sonra İstanbul Zeyrek ve daha sonra Balkanlar'da ve halifesi Emir Ahmed Buhârî'nin (v. 922/1516) İstanbul Fatih'te tesis ettikleri tekkeler, tarikatın yayılmasına zemin teşkil etmiştir.⁸

XVII. asırda, özellikle Doğu Anadolu'da tarikatın tesir sahasını genişletmesi, Alaaddin Attar'dan gelen silsileye mensup Azîz Mahmud Urmevî (1048/1638) ile olmuştur ki; şeyhin, Musul, Van, Erzurum, Tebriz ve Revan'a kadar neredeyse bütün Kürdistan coğrafyasında kırk bini mütecaviz müridi olduğu belirtilmektedir. Urmevî'nin vefatında sonra halifelerinden Şeyh Hacı Mehmed Efendi ile Şeyh Karaman Erzurum'da, Şeyh Kara Abdullah da Van'da irşad vazifesi yürütmüştür.⁹ Bölgedeki diğer Nakşbendiyye mensuplarının varlığına dair de Evliya Çelebi (v. 1095/1684), Cizre'yi ziyaretinde Muhammedü'l-Gavs tekkesinden bahsetmekte ve bu zatın "tarîk-i Hâcegân-ı Nakşbendî"den olduğunu belirtip, civarında Hint, Özbek, Çağatay ve Kumık (Dağıstan Türkleri) milletinden insanların meskun olduğunu söyleyip bunların Nakşi olduklarını adeta işmam etmektedir.¹⁰ Yine aynı dönemde Nakşîlik, gerek İran coğrafyasının şîileştirilmesi sebebiyle bölgeden kaçarak Erzurum ve havalisine hicret

⁸ Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşbend Hayatı Eserleri Tarikatı*, İstanbul 2007, s. 31-33, 155-163, 269-285; Necdet Yılmaz, *a.g.e.*, s. 379-396; Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *DİA*, XXXII, 335-342.

⁹ Necdet Tosun, *a.g.e.*, s. 281; Kasım Kufralı, "Molla İlâhî ve Kendisinden Sonraki Nakşibendîye Muhiti", *TDED*, c. III, s. 1-2 (1948), s. 129-151; Abdürrezzak Tek, "Tekkeler Kapatılmadan Önce Nakşîliğin Bursa'daki Tarihi Süreci", *Uludağ Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVI, sy. 1, (2007), s. 211-213. Urmevî'nin tesir sahası hakkında Evliya Çelebi şöyle der: "Bu hazret-i azîz, mâldâr ve azîz kimesne olmağ ile kırk binden mütecaviz mu'tekid fukaraları kendüye halka-be-gûş olmuşlardır. Bu kesret-i fukarâ ile tarîk-i Hâcegân'a şöret vermişlerdi." bk. Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul 2001, c. IV, s. 40). Naîmâ da, Urmevî'nin bölgedeki tesiri hakkında şöyle der: "Şeyh-i mezbûrun kerâmât-ı bâhire ve me'âsir-i sâiresi câr-cihet-i memlekte şuyû' bulup zevâyâ-ı cihân gülbâng-ı şöretiyle doldu ve Rum ve Arabistan'a ve Kürdistan ve Acemistan halkı muhibb-i halk-i be-gûşu oldu." Bk. Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007, c. II, s. 902.

¹⁰ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, c. IV, s. 324. Cizre'de medfun Muhammedü'l-Gavs'ın (bu isimlendirmenin de, el-Gavs Muhammed'den bozulmuş olma ihtimali yüksek gözükmemektedir) kimliği hakkında, Martin van Bruinessen'in de bölgedeki araştırmaları sonucu söylediği şey, elde yeterli veri bulunmadığıdır (bk. Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul 1992, s. 71). Ancak, Kâdirîlik'in Hint alt kıtasında intişarına vesile olan, Abdülkadir Geylânî'nin torunlarından Şeyh Bendegî Muhammed Gavs'ın (v. 903/1517) bu zat olup olmadığı tartışılmalıdır. Zira bu zat, Moğolların Bağdat'ı yağmalaması sonucu atalarının Halep'e hicreti sebebiyle Halep'te doğmuştur ve Halebî olarak bilinmektedir. Horasan, Türkistan ve Hindistan'a yolculuk yaptıktan sonra da tekrar memleketine dönmüştür. Daha sonra ailesini de alıp Hindistan'a gittiği ve orada vefat ettiği belirtilmektedir (bk. Dilaver Güler, *a.g.e.*, s. 345). İki zat arasındaki isim benzerliği aynı kişi olmalarını gerektirmese de, gerek Geylânî'nin torununun o bölgede doğmuş olması ve gerekse Hindistan'a gittikten sonra geri dönmesi, orada vefat etmiş olma ihtimalini az da olsa güçlendiren bir husustur.

eden ulemadan Habib Mehmed Efendi (v. 1039-40/1630) gibi zatlar,¹¹ gerekse Orta Asya'dan Hicaz'a giderken Doğu Anadolu'ya uğrayan Özbek dervişler vasıtasıyla bu bölgede intişar imkanı bulmuştur.¹²

XVII. asrın sonlarına doğru, İmam-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî'nin (v. 1034/1624) oğlu ve halifesi Muhammed Masum'dan (v. 1079/1668) hilafet alan Murad Buhârî (v. 1132/1719), Nakşbendî-Müceddidiyye'yi İstanbul'a taşımış, devlet kademesindeki birçok zevat da kendisine intisab etmiştir. Aynı süre zarfında yine Muhammed Masum'un halifelerinden Mekke'de meskun Yekdest Ahmed Efendi'ye de (v. 1119/1707) devlet ricalinden intisabların oluşu ve ayrıca bu zattan hilafet alan Mehmed Emin Tokâdî'nin (v. 1158/1745) İstanbul'daki irşad halkasında yine âlim ve idarecilerin çoğunluğu teşkil etmesi, tarikatın İstanbul ve havalisinde süratle intişarına vesile olmuş, otuzu aşkın dergâh bu süreçte irşad merkezi olarak vazife görmüştür.¹³

¹¹ Habib Efendi'ye, İbrahim Hakkı hazretlerinin hayatı bahsinde genişçe yer verilecektir. Bk. Mehmed Nusret, *Târihçe-i Erzurum*, (haz. Ahmet Fidan), İstanbul 2005, s. 113.

¹² Martin van Bruinessen, *a.g.e.*, s. 76.

¹³ Ramazan Muslu, *a.g.e.*, s. 229-309; Hamid Algar, "Nakşîbendiyye", *DİA*, XXXII, 335-342.

BİRİNCİ BÖLÜM
İBRAHİM HAKKI ERZURÛMÎ

I. HAYATI

2 Muharrem 1115/18 Mayıs 1703 Cuma günü Hasankale’de doğdu. Baba tarafından soyu Hz. Ebûbekir’e dayanmaktadır.¹ Babası ve dedesi, ilim ve irfan sahibi zatlardı. Dedesi, Nakşibendî dervişlerinden, âlim, fâzıl ve umerânın kendisine hürmet ettiği Molla Bekir (v. 1110/1698), babası da Derviş lakaplı Osman Efendi’dir (v. 1081/1670-1132/1720). Osman Efendi, yirmi yaşına kadar Kara Şeyhzâde İbrahim Efendi’den sarf, nahiv gibi âlet ilimlerinin yanı sıra akâid, fıkıh, hadis, tefsir ve ferâiz ilimlerini tahsil etti.² Yirmi dört yaşında iken, Seyyide³ Hanîfe Hanım ile evlendi (1105/1694).⁴ İlim ve irfan sahibi bir babanın evladı olması hasebiyle küçük yaşlardan itibaren tasavvufa meyli vardı. Evlendikten sonraki zamanlarda, evlerinde misafir iken hasta düşen ve misafirliği altı ay uzayan Zekerîyya isminde bir Özbek dervişin hizmetine bakmaktaydı ve bu zatın bir kerametine şahid olması sebebiyle ona karşı hüsn-i zannı galebe çaldı. Derviş, misafirlik müddeti bitip evden ayrılacağı sırada Osman Efendi’ye; “Sizin ikramınız altı ay zarfında tamam olup bizimki kalmıştır. Hemen murâdını iste ki murad kapısı senin için açılmıştır” deyince, Osman Efendi evvela dünyadan ahirete iman ile gidip Cennet’e girmeyi diledi. Ancak derviş himmetini yüce tutmasını ihtar edince Osman Efendi ebedî âlemde Mevlâ’ya kavuşmayı diledi. Derviş’in aynı ihtarını tekrarlaması ve “Esas gaye o devleti bu âlemde gönül ikliminde bulmaktır” sözü üzerine Osman Efendi Derviş’in ayaklarına kapandı ve Derviş’ten şu müjdeyi aldı: “Başını kaldır ki bu devlet ondan karar kılmıştır.” Akabinde Derviş, Osman Efendi’ye, kendi suretini iki kaşı arasına nakşetmesini ve kelime-i tevhîdi uzun nefeslerle ve kısık sesle on bin kere tekrar etmesini ders olarak takrir etti ve yola revan oldu.⁵

¹ Osman Efendi, Tillo’da Fakîrullah hazretlerinin terbiyesine girdikten sonra hayli rüyalar görmüş ve müşîdi bunları kendisine anlattırmıştır. Yine bir gece uyumadan evvel, asil ve sahih bir nesebten gelip gelmediği hakkında şüpheye düştüğünü ve uykusunda kendisine nesebinin Hz. Âişe tarafından geldiğinin söylendiğini günlüğünde aktarır. Bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1973, s. 39.

² İbrahim Hakkı, *Ma’rifetnâme*, (haz. Kerim Kara-Cafer Durmuş), İstanbul 2013, III, 442. Dedesinin Nakşî olduğuna dair bilgiyi, torunlarından Belkıs İbrahimhakkıoğlu vermektedir. Bk. Belkıs İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri’yle Aşk İle An Seyretmek*, İstanbul 2012, s. 62.

³ Hanife Hatun’un seyyide oluşu ile ilgili bilgi için bk. Belkıs İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 18.

⁴ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 9; Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma’rifetnâmesi*, İstanbul 2011, s. 60. Osman Efendi’nin Tillo’ya gidip İsmail Fakîrullah hazretlerine intisap etmesine kadar geçen süreç hakkında Mesih İbrahimhakkıoğlu’nun naklettikleri, Osman Efendi’nin kendi günlüğünden aynen nakil olup, Kerim Kara-Cafer Durmuş’un ifadelerinin (bk. İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, I, 21) aksine Mesih Bey’in şahsi kanaatlerini ya da tasarrufunu yansıtmamaktadır.

⁵ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 443-444. Bu dervişin, o dönem gerek Orta Asya’dan İstanbul’a giden, gerekse Orta Asya’dan Hacc’a giderken Anadolu’ya uğrayan Nakşî dervişlerinden olma ihtimali

Babası Molla Bekir'in Azak Seferi esnasında vefatı sonrası (1109-10/1698), gerek bütün ailenin yükünün sırtına binmesi, gerekse Şeyh Zekeriyya'nın kendisine verdiği virdi hakkıyla çekemeyişi ve kâmil mürşid bulma arzusu Osman Efendi'yi üzüntü ve kedere gark etti ve yıllar boyu kendisini esir alan bir hastalığa mübtela oldu. Bazen bütün azaları soğuktan buz kesiyor, bazen bütün vücudunu ateş basıyordu. Daha evvel mûnis bir zat iken artık her gördüğü şeye hiddetle mukabele ediyor ve işittiği her sese öfkeleniyordu. İbrahim Hakkı hazretlerinin doğduğu cuma gecesi (2 Muharrem 1115/18 Mayıs 1703), işlerini yoluna koyma niyetiyle istihâreye yatan Osman Efendi, rüyada dünyayı terk edip Mevlâ'yı taleple emrolundu. Oğlunun doğumu ile bedenî rahatsızlıklarından ve ruhî sıkıntılarından bir nebze kurtulsa da, bir kâmil mürşid bulma arzusuyla yanıp tutuşmaktaydı.⁶

Receb 1117/Ekim 1705'te Hasankale'den Erzurum'a göç eden Osman Efendi, ilim ve irfan peşinde olması hasebiyle evvela bir hoca aramış, kendisine Habib Efendi tavsiye edilince bu zatın ders halkasına katılmıştır.⁷ Habib Efendi'nin *Mültekâ* dersine katılan Osman Efendi'nin, halkadaki talebelerin ilmî seviyesini düşük bulması, onun ilmî kifayetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bununla birlikte, hocadan hoşnut olduğu için kış boyunca da derslere devam etmiştir. Habib Efendi'nin, Osman Efendi için bir cami inşa ettirip imam tayin etmesiyle aralarındaki ünsiyetin daha da güçlendiği bu iki zat, baş başa kaldıkları her dem Habib Efendi'nin takriiriyle tasavvufa dair eserler ve Osman Efendi'nin ismen belirttiği üzere *es-Seyr ve's-sülûk ile'l-meliki'l-mülûk*⁸ isimli eseri okumuşlardır.⁹ Habib Efendi ile tasavvufa dair okudukları bu

yüksektir (bk. Martin van Bruneissen, *a.g.e.*, s. 76). Ayrıca, Derviş'in Osman Efendi'ye telkin ettiği râbîta usûlü ile nefesi tutarak uzun nefesle zikrin, ilk dönemden itibaren Nakşî adabında mevcut oluşu (bk. Necdet Tosun, *a.g.e.*, s. 301-317), bu kanaatimizi güçlendiren bir diğer husustur.

⁶ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 444-446; Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 13-16. Osman Efendi'nin bu istihareye, eşinin vefatından bir sene sonra yattığı ve bu rüyayı o vakit gördüğüne dair bilgi (bk. Cafer Durmuş-Kerim Kara, *a.g.e.*, s. 22) sehven verilmiş olsa gerektir.

⁷ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 17-19. İbrahim Hakkı hazretleri, Habib Efendi'den; "mürüvvetli, merhamet madeni, kalplerin sevgilisi" gibi sıfatlarla sitâyîşkârâne bahsetmektedir ki, nezdindeki kıymetinin pek yüce olduğu buradan anlaşılmaktadır (bk. İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 447). Habib Efendi, Karabağ'da "Pîr" namıyla meşhur Nakşî meşâyihından Seyyid Mehmed Efendi'nin neslindendir. XVII. asrın sonunda Şah II. Abbas'ın tazyikiyle İran sathında Şîliğin resmiyet kazanması ve Sünnîlerin yağma ve katliama maruz kalması sebebiyle bu tarihlerde Mekke'ye hicret niyetiyle yola çıkmış, Erzurum'a uğradığında halkın yoğun teveccühü ve Erzurum'da kalması hususundaki ısrarları neticesinde burada ikamete karar kılmıştır (bk. Mehmed Nusret, *a.g.e.*, s. 113). Bu malumatı nakleden Mehmed Nusret Bey, muhtemelen sehven bu zatın 1620'de Erzurum müftüsü olduğunu ve 1630'da vefat ettiğini söylemektedir. Zira tarih itibarıyla bu mümkün gözükmemektedir. Osman Efendi'nin Erzurum'a gelişi, kendi günlüğünde de belirttiği üzere 1705 sonudur ve tabiatıyla Habib Efendi bu tarihten çok sonra vefat etmiş olmalıdır.

⁸ Bu eser, Kâsım b. Selâhaddin el-Hânî el-Halebî hazretlerinin aynı isimle telif ettiği eser olmalıdır. Müellif, 1028/1618'de Halep'te doğmuş, yirmi sene müddetle Bağdat, Basra, Hicaz ve İstanbul arasında seyahat etmiştir. Halep'te yedi sene Ahmed Humusî'nin nezaretinde çile çıkarmış, 1109/1697'de Halep'te

eserler, aynı süre zarfında Habib Efendi'den ders alan bir diğer zatın, daha sonra bir kâmil mürşid arayışı için yoldaş edineceği Eyüb Efendi'nin de¹⁰ dikkatini çekmiştir. Osman Efendi, yine bir gün Erzurum'dan çıkıp mürşid arayışı için yola düşme derdini istişare maksadıyla Eyüb Efendi'ye gitmiş, tasavvufî neşve sahibi bu iki zat birbirlerini görür görmez dost olmuşlardır. O günlerde Erzurum'da bulunan ve Lala Paşa Camii'nde mütemâdiyen vaaz eden meşâyıhtan Özbek bir âlimin medhini işiten Osman Efendi, Eyüb Efendi'nin bütün itirazlarına rağmen bu zatı mürşid belleyip peşi sıra gitmek niyetiyle kendisine müracaat etmiş, o zat ise murakabe neticesinde aradığı mürşidi iki seneye kadar bulacağını kendisine müjdelemiştir.¹¹

1120/1709 senesinde hanımı Hanife Hanım'ı¹² dâr-ı bekâyâ uğurlayan Osman Efendi', takip eden dönemde daha evvel çektiği keder ve ıstırapı çekmeye devam etmiş, yola düşmek niyetiyle yattığı istiharede sefere çıkması ihtar edilince, 9 Cemâziyelevvel 1122/ 6 Temmuz 1710 tarihinde¹³ Eyüb Efendi ile birlikte Mekke'ye gitmek niyetiyle yola çıkmıştır. Bir süre Bitlis'te kalıp Şeyh Muhammed Arvâsî'nin¹⁴ ilim ve irfanından istifade eden bu iki zat tekrar yola revan olmuş, Siirt üzerinden yola devam etmekte iken Tillo'da meşâyıhtan bir zatın varlığını işitip onu ziyaretten sonra yola devam kararı almışlardır. 1 Şaban 1122/25 Eylül 1710'da Tillo'ya vardıklarında bahsedilen zatın İsmail Fakîrullah hazretleri¹⁵ olduğunu öğrenmişler, ziyaretten sonra Eyüb Efendi Fakîrullah hazretleri hakkında Osman Efendi'ye, “Bu zât ya gavs ya da kutuptur” diyerek kanaatini belirtmiş ve hemen camide itikâfa girmiştir. Mekke'ye

vefat etmiştir. Tasavvuf, usûl-i hadis, akâid ve mantık'a dair on bir eseri vardır. Daha geniş bilgi için bk. *es-Seyr ve's-Sülûk ile'l-Meliki'l-Mülûk*, (tah. Sa'îd Abdülfettah), Kahire 2001, s. 15-18.

⁹ İbrahim Hakkı, a.g.e., III, 447; Mesih İbrahimhakkıoğlu, a.g.e., s. 21-23.

¹⁰ 1070/1659'da Erzurum'da doğdu. Şer'î ve fennî ilimleri Erzurum'un âlim ve fâzıl zatlarından tedris etti. Habib Efendi'den tasavvuf dersleri aldı. Osman Efendi ile birlikte mürşid bulmak arzusuyla Mekke yoluna revan oldu ancak Tillo'da İsmail Fakîrullah hazretlerine mürid olup erba'în çıkardı ve hilafet alarak Erzurum'a döndü. Erzurum'da, Aşağı Mumcu mahallesindeki cami ve medresede ömrünün sonuna kadar ilim ve irşad ile meşgul oldu. 1134/1721'de vefat etti. Bk. Mehmed Nusret, a.g.e., s. 128-129.

¹¹ İbrahim Hakkı, a.g.e., III, 447; Mesih İbrahimhakkıoğlu, a.g.e., s. 23-30. Bu Özbek şeyhinin, yukarıda da bahsettiğimiz üzere Orta Asya'dan gelip Hicaz'a ya da İstanbul'a giden seyyah Nakşî dervişlerinden olması muhtemeldir.

¹² Osman Efendi, Erzurum'dan ayrıldıktan sonra yolda hem evladından ayrıldığına, hem de bir sene evvel vefat eden hanımına esef edip kendisini perişan edince, Eyüb Efendi; “Sen o merhûmeden yana niye üzülüyorsun? Onun cenazesine gelen melekleri görseydin. Cenâb-ı Bârî ona öylece lütfetti” demiştir ki, kanaatimizce bu hem Eyüb Efendi'nin kemâlâtına, hem de Hanife Hanım'ın faziletine delalet etmektedir. Bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, a.g.e., s. 36.

¹³ İbrahim Hakkı hazretleri, pederinin yola çıkış tarihini, Receb ayının başı olarak vermektedir (bk. İbrahim Hakkı, a.g.e., III, 449). Ancak o tarihte yaşının küçük oluşu sebebiyle, Osman Efendi'nin günlüğüne düştüğü tarihi esas almak daha doğru olsa gerektir.

¹⁴ Revnakoğlu'nun kaydettiğine göre, Bağdat ulemasından Şeyh Hacı Kasım'ın torunlarından. *Mem u Zîn* müellifi Ahmed-i Hânî'nin de yeğenidir. Dedeleri, Hülagû vakasında, Bağdat'tan göç ederek Van'a gelmiş ve orada Arvas köyünü kurmuşlardır. Bk. Revnakoğlu, a.g.e., s. 67.

¹⁵ Çalışmanın ikinci bölümünde, hakkında tafsilatlı bilgi verilecektir.

gitme arzusunu henüz kaybetmeyen Osman Efendi, yoldaşına tâbi olup Ramazan bayramına kadar camide itikafta kalmaya niyet etmiştir. Fakîrullah hazretlerinin kendilerine; “Size Kâbe lazım değildir, (bana) teslim olup burada kalın” dediğini aktaran Osman Efendi, itikafta kaldığı süre içinde yavaş yavaş bedenî ve rûhî hastalıklarından halâs olup şifa bularak en nihayetinde Hazret’e bende olmuştur.¹⁶

İbrahim Hakkı hazretleri, babası Erzurum’dan ayrıldıktan bir sene sonra, Şaban 1123/Eylül 1711’de, amcası Molla Ali ile birlikte Tillo’ya, babasının yanına geldi.¹⁷ Rahle-i tedrisine, Erzurum’da iken dört buçuk yaşında babasından Kur’ân-ı Kerîm öğrenerek ve bir miktar da ezber yaparak başlayan İbrahim Hakkı hazretleri, pederinin naklettiğine göre o kadar zeki ve gayretli idi ki, çok kere oyunu bırakıp durmadan dinlenmeden Kur’an çalışıyor, bir sayfayı beş kez okumakla ezberliyordu ve bir iki aylık süre zarfında Nâs sûresinden başlayıp İnsan sûresine kadar ezberlemişti. Ahalinin, “Çocuğa nazar değdireceksin, bu kadar okutma” ikazı bazen aklına yatan, bazen de bunun bir nimet-i ilahî olduğunu düşünüp oğlu için, “Zahmet çekmeden kısa sürede hafız olur” diye düşünen Osman Efendi, kimi zaman naz edip oğluna ders vermediğini, ancak onun gelip el öperek naz ile ders talebinde bulunduğunu belirtir. İbrahim hakkı hazretlerinin, amcası tarafından bilvesile korkutulduktan sonra okumaktan kaçındığını, ne yaptılarsa okutamadıklarını henüz Erzurum’da iken ifade eden Osman Efendi’nin beyanına bakılırsa, İbrahim Hakkı hazretleri Tillo’ya gelene kadar başka bir tedrisattan geçmemiştir.¹⁸

¹⁶ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 449-450; Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 38-40.

¹⁷ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 452.

¹⁸ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 33. İlk olarak Revnakoğlu’nun (bk. Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 63), daha sonra muhtemelen ondan iktibas ile Sami Önal ve Hayrani Altıntaş’ın belirttiği gibi (bk. Sami Önal, “190. Ölüm Yıldönümünde İbrahim Hakkı”, *Türk Kültürü*, Ankara 1970, sy. 95, s. 791; Hayrani Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1992, s. 20), İbrahim Hakkı hazretlerinin beş yaşında iken Erzurum’da babası dışında mahallî hocalardan ve Sarı Gümrükçü Derviş Efendi’den ders aldığı bilgisi, muhtemelen bir yanlış anlama sonucu ileri sürülmüştür. Zira *Ma’rifetnâme*’de ve Osman Efendi’nin günlüklerinde de belirtildiği üzere Sarı Gümrükçü Derviş Efendi İbrahim Hakkı hazretlerine ders vermemiş; tam aksine Osman Efendi Erzurum’a geldiğinde, ondan kendi çocuklarını ücretle okutmasını istemiş ancak bu teklif Osman Efendi tarafından kabul görmemiştir. Şakir Diclehan da, Hazret’in amcasıyla birlikte Tillo’ya gelene dek geceli gündüzlü okuduğunu ve çok az insana nasib olacak bilgiyi elde ettiğini söylemekteyse de, bu hususta herhangi bir kaynak göstermemektedir (bk. Şakir Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1980, s. 14). Diğer yandan, Cemil Çiftçi’nin, İbrahim Hakkı hazretlerinin sekiz yaşına kadar babasının terbiyesi altında yetiştiğine dair cümlesine (bk. Cemil Çiftçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 2000, s. 16) itiraz sadedinde, Cafer Durmuş-Kerim Kara’nın dile getirdiği ve İbrahim Hakkı hazretlerinin babasından bu yaşa kadar sürekli eğitim almasının mümkün olmadığı, zira o yıllarda Hasankale’de annesinin yanında olduğu bilgisi de (bk. İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, I, 21) tashihe muhtaçtır. Zira Osman Efendi, günlüklerinde de belirttiği üzere, İbrahim Hakkı hazretleri iki yaşında iken, Receb 1117/Ekim 1705’de ailesini de yanına alarak Erzurum’a yerleşmiştir. Bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

Tillo'ya geldikten sonra, babası Osman Efendi ile birlikte Fakîrullah hazretlerinin kendileri için evinin karşısında yaptırdığı hücrede kalmaya başlayan İbrahim Hakkı hazretlerinin tahsil hayatının gerçek manada burada başladığını söyleyebiliriz ki; Osman Efendi'nin otuz sene müddetince belli aralıklarla süren tahsil hayatı ve sahip olduğu müktesebat, İbrahim Hakkı hazretlerini ilmî manada donatmaya yetecek niteliktedir.¹⁹ Osman Efendi'nin vefatına dek gerek ondan ve gerekse Fakîrullah hazretlerinin bir diğer bendesi ve pederinin dostu Molla Muhammed Sıhrânî'den (v.1132/1720)²⁰ ders alan İbrahim Hakkı hazretleri, bu zaman zarfında Fakîrullah hazretlerinin nazarı altında da manen terbiye olmuştur.²¹ Fâkirullah hazretlerinin yanında seyr u sülûkunu tamamlayan ve ondan hilafet alan Osman Efendi,²² Receb 1132/Mayıs 1720'de dâr-ı bekâyâ irtihal eylemiş, aynı gün hastalanan Molla Muhammed Sıhrânî de bir hafta sonra dostunun peşinden vefat etmiştir.²³

Babasının vefatının akabinde Erzurum'a, amcalarının yanında dönen İbrahim Hakkı hazretleri, sekiz sene müddetle ilim tahsil etmiş, bu zaman zarfında geçimini amcaları temin etmiştir.²⁴ Onun, Erzurum'da iken kimlerin rahle-i tedrisinden geçtiğine dair elimizde ciddi bir vesika bulunmamakla birlikte, Şeyhler Mahallesi'ndeki Dârü's-safâ Medresesi'nde tahsil gördüğü belirtilmektedir. Bir süre Erzurum müftülüğü de yapan Hâzık Mehmed Efendi'den²⁵ Farsça tedris ettiği nakledilen Erzurûmî'nin bu

¹⁹ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 464; Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 42.

²⁰ Revnakoğlu, bu zatın devrinin ileri gelen âlimlerinden, tanınmış bir zat olduğunu belirtmektedir. Bk. Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 73.

²¹ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 452; Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 75. İbrahim Hakkı hazretlerinin Molla Muhammed Sıhrânî'den bahsederken, "fen ilimlerinin deryâsı" ifadesini kullanması, hem o zatın matematik ve astronomi gibi fen ilimlerinden behresi olduğuna, hem de Hazret'in bu zattan ders aldığına delalet ediyor olsa gerek. Diğer yandan bu süreçte Fakîrullah hazretlerinden zâhirî ilimler okuduğuna dair elimizde bir veri yoksa da, bu ihtimalden sarf-ı nazar etmiyoruz.

²² İbrahim Hakkı hazretleri, pederi Osman Efendi'nin, evliyaullahtan bir zat olduğunu ve mukarrebîn makamına eriştiğini belirtir. Bk. İbrahim Hakkı, *Tezkiretü'l-Ahbâb*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Nadir Eserler, nr. B3833, vr. 10a., (Bundan sonra *Tezkiretü'l-Ahbâb* ve *Mie ve Hamsûne Hikme* zikredildiğinde, bu nüsha esas alınacaktır).

²³ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 465; Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 83. Revnakoğlu, Osman Efendi'nin vefat tarihini sehven 1719 miladi olarak vermektedir ki, doğrusu 1720 miladidir.

²⁴ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 44-45.

²⁵ Erzurum'un meşhur ulemasından Ebubekir İspîrî Efendi'nin oğludur. 1102/1690'da doğdu. Babasından şer'î ilimleri tahsil etti ve daha sonra İbrahim Paşa medresesinde müderrislik vazifesini deruhte etti. İlmî kifâyeti yanında edebiyata da vâkıftı ve şuarâ arasında imtiyaz kesbetmişti. Müretteb bir *Dîvân*'ı vardır. Erzurum'da bir müddet müftülük yaptı (1170/1697). Hüseyin Vassâf, Mehmed Efendi'nin müftülüktan azledildikten sonra İstanbul'a döndüğünü ve 27 Ramazan 1176/17 Nisan 1763'te orada vefat ettiğini, kabrinin de Üsküdar'da olduğunu söylerken, Mehmed Nusret, müftü iken Erzurum'da 1177/1763'te vefat ettiğini ve İbrahim Hakkı hazretlerinin vefatına tarih düştüğünü kaydetmekte ve bu kaydı zikretmektedir. Ömer Nasuhi Bilmen'in de, Mehmed Nusret ile müteneşib bir malumat verdiğini göz önüne alırsak, Vassâf'ın verdiği bilgi eksik olsa gerektir Bk. Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, (haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz) İstanbul 2006, c. 2, s. 292; Mehmed Nusret, *a.g.e.*, s. 122-125; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974, c. 2, s. 724-726.

tedrisatının hangi dönemde gerçekleştiği ise tartışmalıdır.²⁶ Sekiz senelik fâsılanın ardından Tillo'ya, Fakîrullah hazretlerinin yanına dönen Erzurûmî, bu vakte kadar ilimle meşgul olduğunu belirtip bundan böyle aşk yoluna revan olacağı hakkında şu beyti inşâd etmiştir:

İhtiyâr-ı ilm idi tâ sâl bin yüz kırk'a dek

Aşka düştü ârif oldu vecdî hâli kıldı kâr²⁷

Fakîrullah hazretlerinin, kendisi üzerindeki tasarrufunun henüz babası Osman Efendi hayatta iken, Tillo'daki ilk devresinde başladığını İbrahim Hakkı hazretleri, *Ma'rifetnâme*'nin muhtelif yerlerinde nakletmektedir. Mesela o, henüz yedi yaşında iken Tillo'ya geldiği anda, Fakîrullah hazretleri ile arasında cereyan eden hadiseyi şöyle nakleder:

İlk görüşmemizde Allah'ın hikmetiyle o azîz Şeyh ile peder efendi ikindi namazını birlikte kılmışlardı. İlk görüşmemizde Allah'ın hikmetiyle o azîz şeyhin kucağı bana, pederim efendinin kucağından daha sıcak ve daha âşına gelmişti. Hemen o anda yüzünün cezbesiyle gönlümü almıştı. Aklım erdiği kadarıyla onun nur yüzünün güzelliğine, sözünün letâfetine, ahlâkının kemâline hayran olup kalmışımdır.²⁸

Osman Efendi'nin vefatının hemen akabinde, Fakîrullah hazretlerinin tasarrufu ile hâlinin değişmesini de şöyle nakleder:

O sırada hemen şunu gördüm ki, şeyhimiz mübarek başını kaldırıp kimya tesiri olan bakışıyla yüzüme nazar ile tebessüm ederek, sadece “Molla İbrahim, Molla Osman” sözleriyle bu yetimi taziye etmiştir. O sırada mübarek sadrından şimşek misal bir nur, güneş gibi parlayıp orada kalmıştır. O anda benim

²⁶ Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 86-87. Revnakoğlu, Hazret'in bu süreçte Hâzık Mehmed Efendi'den Farsça dersi alışını şöyle nakleder: “İbrahim Hakkı hazretleri, *Ma'rifetnâme*'si sebebiyle ulema tarafından sorguya çekilmek istenir. Ulemanın bulunduğu mecliste, sorgudan halas olmak için Hâzık Mehmed Efendi'ye yaklaşp onun ilminden istifade etmek istediğini belirten Hazret, hem onun gönlünü kazanıp sorgudan kurtulur, hem de bu şekilde Hâzık Efendi'den tedrisata başlar.” Ne var ki, Hazret'in, ilk risalelerini, özellikle felekiyyâta dair risalelerini 1165/1750'den sonra telif ettiği göz önüne alındığında, bu dönemde mezkur eserler hakkında sorguya çekilmesi manasız gözükmemektedir. Ömer Nasuhi Bilmen'in de, Hâzık Mehmed Efendi'den, Hazret'in Farsça hocası olarak bahsettiğini göz önüne aldığımızda (bk. Bilmen, *a.g.e.*, c. 2, s. 724-726), aralarında bir tedris faaliyeti olduğu kesin olsa da, kanaatimizce bu çok sonraları vuku bulmuş olsa gerektir. Mesih İbrahimhakkıoğlu ise, ikisi arasında herhangi bir şekilde tedris münasebetinin olmadığını, sadece samimi birer dost olduklarını vurgular. Bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 62.

²⁷ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 47.

²⁸ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 452.

göğsümüm içinde yüreğim süratle titreyip hüznün ve elemim gitmiş, yerine sürür ve lezzet dolmuştur. O, âlemin babası bu yetimi yeniden ihyâ edip kendi mekânına çekmiştir. Gönülüm o zevkle öyle dolmuştur ki, hislerimden sürür dökülüp taşmıştır.²⁹

Gerek Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun eserinde, gerekse ondan sonra Erzurûmî'nin hayatı hakkında yazılan eserlerde genellikle Tillo'ya ikinci gelişinde Fakîrullah hazretlerinden kendisini fenâ fillâh tarikatına³⁰ sülûk ettirmesini istediği *Sülûk-u Tarîk-i Fenâ*³¹ isimli risalesine atıfla nakledilmekte ve bu tarikatın altı ilkesi olduğundan bahisle bunları; zühd, gönül, tefviz, teslim, rıza, murakabe ve sabır olarak belirtilmektedir.³² Buradan hareketle de, Fakîrullah hazretlerinin bilindik manada bir tarikat şeyhi olmadığı, İbrahim Hakkı hazretlerinin de belli bir tarikatın usûl, âdâb ve erkânına göre seyr u sülûk yapmadığı ve tarikat şeyhi olmadığı ihsas ettirilmektedir. Onun tarikatı ve tasavvufi görüşlerine bir sonraki bölümde genişçe yer verecek olsak da, meseleyi kısaca izah sadedinde burada birkaç hususun vurgulanması elzemdir.

İsmail Fakîrullah Tillovî ile İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin, ilmî tedrisatta benzer süreçlerden geçtiği, aynı fikir ve ruh dünyasının ürünü eserlerle haşır neşir olup telakkilerinin bu minvalde şekillendiğini söylemek, zannımızca hakikate mugâyir olmayacaktır. Zira gerek Fakîrullah hazretlerinin İbrahim Hakkı hazretlerine hitaben söylediği hikmetlerde ismen zikrettiği eserler,³³ gerekse İbrahim Hakkı hazretlerinin tasavvuf düşüncesine dair fikirlerini bulabileceğimiz *Ma'rifetnâme*'ye kaynaklık eden eserler pek de farklı değildir.³⁴ Diğer yandan, İbrahim Hakkı hazretlerinin mezkur risalede belirttiği tasavvuf kavramları veya bir diğer ifadesiyle haller ve makamlar,

²⁹ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 466.

³⁰ Mesih İbrahimhakkıoğlu ve ondan iktibas ile meseleyi böylece ele alan çalışmalar, ıstılah olan tarikat ile lügavî manasıyla kullanılan tarîk'i kanaatimizce ayırt etmemektedirler. Halbuki Hazret'in fenâ tarîki ile kastettiği, fenâ tarikatı değil, seyr u sülûk neticesinde insan-ı kâmil olmak için erişilmeye çalışılan fenâ-bekâ mertebesi olmalıdır ki, *Ma'rifetnâme*'de mezkur hal ve makamların açıklandığı kısımlara bakıldığında muradın bu olduğu anlaşılmaktadır.

³¹ "Eserleri" kısmında zikredeceğimiz üzere bu risale muhtemelen, *Risâle-i Tasavvuf* veya *Sülûknâme* olarak da bilinen ve *Ma'rifetnâme*'nin tasavvuf bahislerini muhtevi risalelerdir.

³² Örnek olarak bkz. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 47-48; Diclehan, *a.g.e.*, s. 15; Uğur İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu Feyyaz Efendi İle Zakir Bey*, Ankara 1998, s. 22; İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, (haz. Cafer Durmuş-Kerim Kara), I, 25.

³³ Bk. İbrahim Hakkı, *Mie ve Hamsûne Hikme*, vr. 35. Bu metnin değerlendirmesinde de zikredeceğimiz üzere, Fakîrullah hazretleri *İhyâ ü ulûmi'd-dîn*, *Mesabih-i şerîf* ve *Meâlimü't-tenzil* gibi eserleri İbrahim Hakkı hazretlerine tavsiye etmektedir ki, Hazret'in özellikle *Ma'rifetnâme*'de İhyâ'dan istifade ettiğini bir sonraki bölümde izah edeceğim.

³⁴ Bu müşterek tasavvura kaynaklık eden eserler içerisinde en çok dikkat çeken eser, Hazret'in *Ma'rifetnâme*'sinin de tasavvuf bahislerinde kendisinden çokça yararlandığı aşık olan, İmam Gazâlî'nin *İhyâ-ü Ulûmi'd-Dîn*'idir. Hazret'in *Ma'rifetnâme*'yi telif ederken istifade ettikleri kaynaklar için bk. *Hayrani Altıntaş, a.g.e.*, s. 52.

Ma'rifetnâme'nin üçüncü fenninin üçüncü bâbında da zikredilmektedir ki,³⁵ bu kavramların tasavvuf tarihindeki kullanımlarına baktığımız zaman, bu kavramlar etrafında “fenâ fillâh”a sülûk etmenin ne demek olduğunu idrak daha da kolaylaşacaktır.

Tasavvuf klasiklerinde, seyr u sülûk sürecindeki hâller ve makamlar hakkındaki izahlara ve tasniflere baktığımızda; Muhâsibî'nin (v. 243/857) zühd, sıdk, ihlâs, rıza, üns, yakîn gibi hâl ve makamlara yer verip herhangi bir tasnif yapmadığını; Serrâc'ın (v. 378/988) ise tevbe, vera', zühd, fakr, sabr, tevekkül ve rıza şeklinde yedili bir tasnifi olduğunu; Kelâbâzî'nin (v. 380/990) seyr u sülûk esnasında sâlik için on yedi farklı hâl ve makamdan bahsettiğini; Ebû Tâlib Mekkî'nin (v. 386/996) dokuzlu tasnif yaptığını; Sülemî'nin (v. 412/1022) *Risâleler*'inde bazı hâl ve makamlara yer verdiğini; Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr'ın (v. 440/1048) eserinde kırk makama yer verip eserine *Çihil Makam* (Kırk Makam) ismini uygun gördüğünü; Kuşeyrî'nin (v. 465/1072) *Risâle*'sinde kırktan fazla hâl ve makam zikrettiğini; Hücvârî'nin (v. 465/1072) Cüneyd-i Bağdâdî'den naklen tasavvufî terbiyenin sacayakları mesabesinde sekiz kavram sıraladığını; Herevî'nin (v. 481/1088) ise *Menâzilü's-sâirîn*'i on bölüme taksim edip her bölümde onar kavrama yer verdiğini görmekteyiz.³⁶

Hâl ve makamları onlu olarak ilk tasnif eden Gazzâlî (v. 505/1111), bunları; tevbe, sabır-şükür, havf-reca, fakr-zühd, tevhîd-tevekkül, muhabbet-şevk, niyet-ihlâs-sıdk, murakabe-muhasebe, tefekkür ve zikrû'l-mevt (ölümü hatırlama) şeklinde *İhyâ*'da zikretmektedir. Gazzâlî'den sonra Sühreverdî (v. 632/1234) ile Necmeddin Kübrâ'nın (v. 618/1221); tevbe, vera', zühd, sabır, fakr, şükür, havf, recâ, tevekkül, rıza şeklinde belirledikleri onlu tasnif ile de “usûlû'l-aşere” anlayışı tasavvuf düşüncesinde şöhret kazanmıştır.³⁷ Bu hâl ve makamlarla erişilmek istenen fenâ mertebesi de, “Bir mürşidin gözetim ve denetimi altında, kabiliyetine göre değişen bir süre içinde çeşitli riyazet ve mücâhedelerle nefsi terbiye etmekle ulaşılan noktadır.”³⁸

Yukarıdaki izahlar ışığında şunu diyebiliriz ki; Erzurûmî'nin Fakîrullah hazretlerinden talepte bulunduğu veya onun herhangi bir talep olmaksızın Erzurûmî'ye

³⁵ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, II, 524.

³⁶ Himmet Konur, “Makamlar ve Haller”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1995, sy. IX, s. 319-328.

³⁷ Süleyman Gökbulut, *Necmeddin Kübrâ Hayatı Eserleri Görüşleri*, İstanbul 2010, s. 211-212.

³⁸ Mustafa Kara, “Fenâ”, *DİA*, XII, 333.

telkin ettiği³⁹ mezkur hâl ve makamlar ve fenâ makamı, sâlikin sülûk esnasında ve neticesinde tecrübe ettiği manevî durumlardır ve bunların kendi içlerindeki hiyerarşisi, tasnifi ve usûlü her tarikata ve her mürşide göre farklılık arz edebilir. Bu manada İbrahim Hakkı hazretleri de, Fakîrullah hazretlerinin belirlediği usûl çerçevesinde seyr u sülûkunu tamamlamış ve mürşidinden Kâdiriyye hilafeti almıştır.⁴⁰

İbrahim Hakkı hazretlerinin Tillo'daki seyr u sülûku esnasında nev-niyazcılık, meydancılık ve nakiplik gibi vazifeler yaptığına dair serdedilen kanaatler de⁴¹ kanaatimizce pek isabetli değildir. Zira yukarıda da işaret ettiğimiz üzere her tarikatın ve hatta aynı tarikat içerisindeki farklı kolların dahi kendisine mahsus âdab ve erkânı vardır ki, mezkur âdâb ve erkândan “nakiblik” Rıfâî, Sa’dî ve Bedevî tarikatlarında uygulanmakla birlikte, bu üç usûlden üçünün de icra edilişi veya bu şekilde tesmiyesi, Mevleviyye tarikatına mahsustur.⁴² Elbette İbrahim Hakkı hazretleri de, sülûk esnasında mürşidinin kendisi için takdir ettiği muhtelif hizmetleri görmüştür ancak bu hizmetlerin niteliğinin, mezkur vazifelerle örtüşüp örtüşmediği hakkında maalesef elimizde yeterli malumat bulunmamaktadır.

İsmail Fakîrullah hazretlerinin 23 Şevval 1146/29 Mart 1734'te vefatının⁴³ ardından Tillo'da durmayıp Erzurum'a dönen Erzurûmî, pederi Osman Efendi'nin daha evvel imamlık yaptığı Yukarı Habib Efendi Camii'nde imam hatip olarak vazifeye başladı ve takriben bir sene sonra Firdevs Hanım'la evlendi. Bu evliliğinden İsmail

³⁹ İbrahim Hakkı hazretlerinin torunlarından Cemalettin Toprak, diğer kaynakların aksine, Osman Efendi'nin vefatından sonra İbrahim Hakkı hazretlerinin hemen Erzurum'a dönmeyip bir müddet Fakîrullah hazretleri ile aynı hücrede kaldığını ve bu süre zarfında sıkıldığını, bunun üzerine Fakîrullah hazretlerinin kendisine bu altı makamı telkin edip bunları yerine getirdiği takdirde muradı ne ise ona ereceğini, söylediğini nakleder. Ancak hemen devamında, Hazret'in Erzurum'a dönüş tarihini 1720 olarak verir. Buna göre İbrahim Hakkı hazretleri, Fakîrullah hazretleriyle aynı hücrede pek fazla kalmamış olsa gerektir. Toprak, devamında da diğer kaynakların aksine Hazret'in Erzurum'da sekiz değil dört sene kalıp Tillo'ya geri döndüğünü belirtir. Bk. Celalettin Toprak, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası Şeyh İsmail Fakîrullah*, (Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), Ankara 1975, s. 10.

⁴⁰ Fakîrullah hazretlerinin Kâdirî oluşu ve tarikatı ve tasavvufî görüşlerine, çalışmanın ikinci bölümünde genişçe yere verileceği için burada tafsilata girmiyoruz.

⁴¹ Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 89.

⁴² Bk. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul 2004, s. 434, 479.

⁴³ *Ma'rifetnâme*'de, vefat tarihi 1147 olarak zikredilmiş, ve bu hicri tarihe mukabil sehven 1734 miladi kaydı düşünülmüştür. Bk. İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, (haz. Cafer Durmuş-Kerim Kara), III, 482. Elimizdeki *Tezkiretü'l-Ahbâb* nüshalarında, Fakîrullah hazretlerinin vefâtına beyitle tarih düşen İbrahim Hakkı hazretleri, vefât tarihini 1146 olarak vermektedir ki, vefâtına düşülen tarih de ebced hesabı itibarıyla bunu teyid etmektedir (bk. İbrahim Hakkı, *Tezkiretü'l-Ahbâb*, vr. 34a). Hazret'in vefât gününü kesin olarak veren kaynak ise, Şirvan beylerinden Salih Bey'in *Târîhü'l-Ensâb* isimli eseridir. Bk. *a.g.e.*, s. 52. (Yazma nüshanın mezkur sahifelerinin kopyasını, Tillo'da meskun Molla Burhan hazretlerinin oğlu Molla Bahaüddin'den Tillo'yu ziyaretimiz esnasında temin ettik).

Fehim (v. 1783 sonrası)⁴⁴ ve Ahmed Nâimî dünyaya geldi. 1150/1738’de Hacc’a gitti.⁴⁵ 1742’de Fatıma Hanım’la ikinci evliliğini yaptı.⁴⁶ Amcazâdesi Yusuf Nesim Efendi’yi⁴⁷ (v. 1211/1797) himayesine alan İbrahim Hakkı hazretleri, onun eğitim ve terbiyesiyle bizzat ilgilendi. Takip eden yıllarda, Yusuf Nesim Efendi’nin Erzurûmî’nin eserlerinin istinsahı ile meşgul oluşu ve Erzurûmî’nin ona hitap tarzı ve kimi risalelerini ona armağan olarak yazması,⁴⁸ aralarındaki münasebetin hayli güçlü olduğunu göstermektedir.

1154/1741’de derlemeye başladığı ve içerisinde başta Hayyam, Nizâmî, Attâr ve Sâdî olmak üzere Farsça dîvan sahibi birçok şairin şiirlerinden seçme bir eser meydana getiren İbrahim Hakkı hazretleri, *Lübbü’l-Kütüb* ismini verdiği bu eseri, takip eden üç dört senede tamamlamış olmalıdır.⁴⁹ Kimi ticari muameleleri esnasında adına düzenlenen mukavelelerde, Hazret için “hâfızü’l-kütüb” lakabının kullanılıyor oluşu da dikkat çekici bir durumdur.⁵⁰ Hazret’in herhangi bir kütüphanede vazifeli olduğuna dair malumatımız olmamakla birlikte, daha evvel de zikrettiğimiz üzere mütebahhir bir âlim olan Habib Efendi’nin şahsî kütüphanesinin, vefatından sonra kendi adını taşıyan camiye vakfedilmiş olma ihtimali yüksektir. Caminin imam hatibi bulunan İbrahim Hakkı hazretlerinin, cami kütüphanesinden de mesul olması bu manada ihtimal dahilindedir.

1742’ye doğru Hasankale’de bir ev inşa ettiren İbrahim Hakkı hazretleri, bundan kısa bir süre sonra Hasankale’den Belkıs Hanım’la evlendi. Bu hanımından Gülsüm isminde bir kızı ve Erzurum’da nesebini devam ettiren tek evladı Muhammed Şâkir dünyaya geldi. Birkaç sene içerisinde yine Hasankale’den Züleyha Hanım’la evlendi ve bu hanımından da ismini Osman Nedim koyduğu bir oğlu dünyaya geldi.

⁴⁴ İsmail Fehim Efendi’nin, babasının vefatının ardından Mısır’a gittiği, bir müddet orada kaldığı ve *Mi’yârü’l-Evkât* isimli astronomiye dair eserini telif ettiği bilinmektedir. 1738’de Hacc farızasını eda eden İsmail Fehim Efendi’nin oradan Hindistan’a geçtiği ancak daha sonra kendisinden haber alınmadığı belirtilmektedir. Bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 193-197.

⁴⁵ Mehmed Nusret, Hazret’in Hicaz’da bir buçuk sene kaldığını belirtmektedir. Bk. Mehmed Nusret, *a.g.e.*, s. 127.

⁴⁶ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 50.

⁴⁷ Cafer Durmuş-Kerim Kara, Yusuf Nesim Efendi’yi sehven Hazret’in oğlu olarak zikretmektedirler. Bk. İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, I, 39.

⁴⁸ Örnek olarak bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 62, 66, 125, 201. Ayrıca elimizdeki *Tezkiret’ül-Ahbab* nüshalarından Beyazıt nüshasının da Yusuf Nesim Efendi tarafından istinsah edildiğini biliyoruz.

⁴⁹ Mesih İbrahimhakkıoğlu, bu derlemenin ikinci serisinin üçüncü cildinde, müellif hattıyla tarih düştüğünü ve bunun 1744’e tekabül ettiğini söylemektedir (bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 52). Diclehan, yedi ciltten müteşekkil bu eserin beş cildinin Mesih Bey’de olduğunu, iki cildinin de Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi’nde bulunduğunu belirtmektedir. Bk. Diclehan, *a.g.e.*, s. 15.

⁵⁰ Örnek için bkz. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 48, 50.

Hanımlarının ikisi Erzurum'da, ikisi Hasankale'de ikamet eden İbrahim Hakkı hazretleri, kışları Erzurum'da, yazları da Hasankale'de geçirmeye başladı.⁵¹

1160/1747'de İstanbul'a giden⁵² İbrahim Hakkı hazretleri, I. Mahmud'la (v. 1168/1754) görüşmüş⁵³ ve kendisine saray kütüphanesinde araştırma yapma imkanı verilmiştir.⁵⁴ Hazret, özellikle *Ma'rifetnâme*'de uzun bahislerle yer verdiği fen ilimlerine ve astronomiye dair yeni bilgi ve bulgulara saray kütüphanesinde erişmiş olmalıdır.⁵⁵ İstanbul'da iken Erzurum'daki Abdurrahman Gâzî türbesi zâviyedarlığı tarafına tevdi edilen ve resmen müderris tayin edilen İbrahim Hakkı hazretleri, Erzurum'a dönüşte evvela bir Tecvîd kaleme almış (1163/1750)⁵⁶, akabinde de ilimler tasnifi diyebileceğimiz manzum *Tertîbü'l-ulûm* isimli risalesini Hakkı mahlasıyla telif etmiştir (1165/1752).⁵⁷ Aynı sene içerisinde, daha sonra tertib ettiği hacimli eserlere alacağı irili ufaklı birçok risale telif eden Hazret, ilk hacimli eseri olan ve *İlâhînâme* ismiyle de bilinen *Divân*'ı 1169/1755'te kaleme almış, aynı sene ikinci kez İstanbul'a yolunu düşürmüştür.⁵⁸

1170/1757'de *Ma'rifetnâme*'yi tamamlayan İbrahim Hakkı hazretlerinin, aynı sene Muhammed ismini verdiği bir evladı daha dünyaya gelmiş, bu çocuk daha sonra Şâkir lakabıyla tanınmıştır ki, yukarıda da zikrettiğimiz üzere Erzurum'daki nesebi bu

⁵¹ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 55-56. Cafer Durmuş-Kerim Kara, Züleyha Hanım'dan Osman ve Nedim isimlerinde iki ayrı çocuk doğduğunu Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun eserine dayandırarak ana metinde zikretmektedirler ki, sehivdir. Bk. İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, (haz. Cafer Durmuş-Kerim Kara), I, 29.

⁵² Revnakoğlu, Hazret'in İstanbul seferinin 1166/1752'de olduğunu, onun bu tarih için düştüğü bir beyitten hareketle söylemekte, zaviyedarlığın ne zaman tevdi edildiğinden ise bahsetmemektedir (bk. Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 96). Altıntaş da muhtemelen ondan nakille aynı tarihi vermektedir (bk. Altıntaş, *a.g.e.*, s. 28).

⁵³ Hazret'in padişahla görüşmesinin, padişahın bizzat daveti üzere olduğu da kaynaklarda nakledilmektedir. Bk. Mehmet Nusret, *a.g.e.*, s. 127; Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 97; Diclehan, *a.g.e.*, s. 16.

⁵⁴ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 57. Ömer Atalay, Hazret'in İstanbul'a gidişini 1742 olarak vermekte ve dönüşte Kahire'ye uğrayıp bir yıl müddetle burada kaldığını belirtmektedir ancak diğer kaynaklarda bu bilgiyi teyid eden bir ifade bulunmamaktadır. Sadece, İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri'nde, Hazret'in *Ma'rifetnâme*'yi bastırmak için Mısır'a gittiğinden tarih verilmeksizin bahsedilmektedir ki, bu bilgi doğru olsa bile gidiş tarihi 1757'den sonra olmalıdır. Bk. Atalay, *a.g.e.*, s. 110; *İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri*, Siirt 1984, s. 3.

⁵⁵ Diclehan, *a.g.e.*, s. 20, 26, 36; Uğur İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

⁵⁶ Cafer Durmuş-Kerim Kara, muhtemelen sehven tecvidi tevhîd olarak yazmışlardır. Bk. İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, I, 31.

⁵⁷ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 64-66.

⁵⁸ Fakîrullah hazretlerinin torunu Mustafa Fânî Efendi'ye ait bir risalede, Hazret'in bu İstanbul seyahatinin sebebi olarak gümrük hesapları için İstanbul'a gidecek olan Erzurum gümrükçüsü Sun'ullah Ağa'nın (Sarı Gümrükçü) daveti gösterilmektedir (bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 79). Revnakoğlu, yukarıda da zikrettiğimiz üzere, Hazret'in seyahat için tarih düştüğü beyitten hareketle ilk İstanbul seferine de bu zat ile gittiği nakletmektedir ki (bk. Celalettin Toprak, *a.g.e.*, s. 13; *İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri*, Siirt 1984, s. 3), Hazret hakkında, belgeler ışığında ilk biyografik eseri kaleme alan Mesih İbrahimhakkıoğlu'nda böyle bir bilginin olmayışı, bizi bu kanaatin sıhhatini sorgulamaya sevk etmektedir.

oğlu vasıtasıyla devam etmiştir. Bir diğer oğlu Osman Nedim ise 1172/1759'da vefat etmiş ve Erzurûmî bizzat oğlunun vefatına tarih düşmüştür.⁵⁹ Birkaç sene sonra da ikinci eşi Fatıma Hanım'ı kaybeden İbrahim Hakkı hazretleri, 1 Muharrem 1177/ 12 Temmuz 1763'te mürşidi Fakîrullah hazretlerinin köyüne, Tillo'ya üçüncü kez gitmiş ve kısa bir süre sonra Fakîrullah hazretlerinin torunu Mustafa Fânî Efendi'nin (v. 1212/1797) ısrarı ile Fakîrullah hazretlerinin en büyük evladı Abdülkâdir-i Sâni Efendi'nin kızı Fâtıma Azîze Hanım'la evlenmiştir. Bir müddet sonra Tillo'da iken ikinci eşi Züleyha Hanım'ın da vefatını öğrenmiş, eşinin vefatına da bizzat kendisi tarih düşmüştür.⁶⁰ 1177/1764'te, Fakîrullah hazretleri adına ikinci kez Hac yolculuğuna çıkan Erzurûmî, hacdan döndükten sonra, Tillo'daki nesebinin kendisinden devam ettiği kızı Hanîfe Hanım dünyaya gelmiştir (1178/1765).⁶¹

Tillo'da kurduğu ders halkası hayli kalabalık olan İbrahim Hakkı hazretleri, Mustafa Fânî Efendi ile içinde kendi eserleri de dahil olmak üzere birlikte elli beş eser mütâlaa ettiklerini belirtmektedir.⁶² 1179/1176'da oğlu Ahmed Nâimî'yi ebede uğurlayan Hazret, takip eden sene bir süreliğine Erzurum'a gitti ve akabinde Mustafa Fânî Efendi ile birlikte üçüncü hac yolculuğuna çıktı (1181/1768).⁶³ Mektuplarından, Şam'da on günden fazla durduğu ve meskûn ulemâ ile hasbihal ettiği anlaşılan Erzurûmî, burada eserlerinin takdir gördüğünden bahsetmektedir.⁶⁴ Hac farîzasını eda ettikten sonra dönüş yolunda ilk eşi Firdevs Hanım'ın vefat haberini (1181/1768) alan Hazret, 1185/1771'e kadar Erzurum'da ikamet etti ve talebe-i ulûma ders vermekle meşgul oldu. Mustafa Fânî Efendi'nin uzun zaman Tillo'ya gelmesi hususundaki ısrarları neticesinde de 1771 sonbaharında, vefatına kadar ayrılmayacağı Tillo'ya revan oldu. İki sene sonra Fâtıma Azîze Hanım'dan, ismini Şefsî/Şemsî Âişe koyduğu bir kızı daha doğdu (1773).⁶⁵

Tillo'ya geldikten sonra oğlu Muhammed ve eşi Belkıs Hanım'la görüşme arzusunu yazdığı mektuplarda dile getiren Erzurûmî'nin, vefatına dek bir daha eşi ve

⁵⁹ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 83-90.

⁶⁰ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, 106-107.

⁶¹ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, 108-117. Diclehan, bu hac yolculuğunda Hazret'in Kudüs'e uğradığını söylüyorsa da, mektuplarında veya diğer eserlerinde böyle bir kayda rastlayamadık. Bk. Diclehan, *a.g.e.*, s. 17.

⁶² Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, 119.

⁶³ *Târihçe-i Erzurum*'da, Hazret'in beş kez haccettiği yazıyorsa da, başka kaynaklarda bu bilgiyi teyid edecek bir izah bulamadık. Bk. Mehmed Nusret, *a.g.e.*, s. 127.

⁶⁴ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, 124-126.

⁶⁵ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, 136.

oğluyla görüşüp görüşmediği tartışmalıdır.⁶⁶ 1192/1778’de, mürşidinin torunu olması hasebiyle pek kıymet verdiği eşi Fâtıma Azîze hanım vefat etti. İbrahim Hakkı hazretleri, eşinin vefatından sonra kaleme aldığı vasiyetnâmesinde, vefatı halinde pederi Osman Efendi’nin yanına defnedilmesini, nezaket gereği mürşidinin ayak ucunun kayınbiraderlerine bırakılmasını istedi.

Yetmiş yedi seneyi bulan hayatında birçok talebe yetiştiren İbrahim Hakkı hazretleri, Fakîrullah hazretlerinden aldığı Kâdirîyye ve daha sonra sülûk ettiği Nakşbendiyye⁶⁷ neşvesi ile gerek Erzurum’da vazife yaptığı camide⁶⁸ ve gerekse Tillo’da halkı irşaddan geri kalmamıştır.⁶⁹ Hüseyin Vassâf, Erzurûmî’nin, ardında on bir halife bıraktığını belirtip bunlardan sadece Âmentü şârihi Sadullah Efendi, Halil Efendi,⁷⁰ Mustafa Efendi, *Kitâbü’n-Nokta* ve *Sadr-ı Vücûd* isimli eserlerin sahibi İbrahim Efendi ve Münzevî Sâdık Efendi’nin⁷¹ ismini zikretmektedir.⁷² Tillo’da bulunduğu süre içerisinde, bir yandan talebe yetiştirip diğer yandan telifatta bulunan Erzurûmî,⁷³ 19 Cemâzilâhir 1194/22 Haziran 1780’de Tillo’da Hakk’ın rahmetine

⁶⁶ Hazret’in, oğlu Muhammed’le görüştüğüne dair bir vesikadan bahseden Mesih İbrahimhakkıoğlu, bu vesikaya itibar etmediğini beyan etmektedir (bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 164). Nurettin Sancar ise, Mustafa Fânî Efendi’den kendilerine ulaşan bir Vakıfnâme’den hareketle, Belkıs Hanım’ın Tillo’da medfun bulunduğunu bildirmektedir ki (bk. Nureddin Sancar, *Tillo Evliyâları*, İstanbul 1993, s. 101-102), bu vesika, Hazret’in, vefatından evvel hanımı ile görüştüğüne delil olabilecek niteliktedir.

⁶⁷ Hazret’in tarikatına dair tafsilatlı bilgi, bir sonraki bölümde izah edilecektir.

⁶⁸ Revnakoğlu, Hazret’in Yukarı Habib Efendi Camii dışında, Yeğen Ağa Camii’nde de vaaz u nasihatte bulunduğunu belirtmektedir. Bk. Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 93.

⁶⁹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, c. 1, s. 33-36.

⁷⁰ İbrahim Hakkı hazretlerinin, kendisiyle oğluna mektup gönderecek kadar yakın gördüğü ve Molla Halil diyerek andığı Avnikli Halil Efendi (bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 63), Hazret Tillo’ya yerleştikten sonra Erzurum’dan onun yanına gelmiş, daha sonra Erzurum’a dönüşünde Hazret tarafından kendisine bazı sırlar verildiğini belirterek bir risale yazmıştır. Hazret’in söylediğini iddia ettiği şeyler şer’i şerife muhalif olduğunu için Hazret aleyhinde propaganda yapılmış, İsmail Fehim Efendi de pederini durumdan haberdar etmiştir. İbrahim Hakkı hazretleri, cevabi mektubuyla birlikte *Urvetü’l-İslâm* isimli eserini göndererek şer’i şerife muhalif bir sözün kendisinden sadır olmayacağını işmam etmiş, Halil Efendi’yi “kezzap Halil”, “Avnik’li kezzap” gibi ifadeler sarf ederek onun muhabbet iddiasında yalancı olduğunu, gözünden ve gönlünden düştüğünü belirtmiştir (bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 160-161). Bu bilgiler ışığında, Halil Efendi’nin tarikattan ve müritlikten tardolunduğunu, kendisine bir zaman hilafet verilmiş olsa bile, daha sonraları hilafetinin alındığını söyleyebiliriz.

⁷¹ *Târihçe-i Erzurum*’da, Şeyh Sâdık Erzurûmî olarak ismi zikredilen zatın, bu zat olması ihtimal dahilindedir. Erzincan’da doğan ve küçük yaşlarda Erzurum’a gelen Sadık Efendi Erzurum ulemasından tahsilini ikmâl ettikten sonra Nakşbendiyye tarikatına sülûk etmiştir. 1192/1778’e kadar Erzurum’da meskûn iken manevi bir işaret üzere İstanbul’a gelmiş ve Üsküdar Nuh Kuyusu civarında, daha sonra Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî hazretlerinin İstanbul’daki ilk halifesi Abdüllatif Akrî hazretlerinin irşad postuna oturacağı, Alacaminare Tekkesi namıyla maruf tekkede Hacı Hüseyin Dede’den de hilafet alarak postnişin olmuş ve 1209/1794’te burada vefat etmiş, tekkenin haziresine defnolunmuştur. *Risâle-i Mergûbe*, *Risâle-i Terbiyenâme*, *Risâle-i Ma’rifetü’n-Nefs*, *Risâle-i Mahbûb* ve *Hakikatü’l-Yakîn* isiminde eserleri vardır. Bk. Mehmed Nusret, *a.g.e.*, s. 129-130; Vassâf, *a.g.e.*, c. 2, s. 220-221; M. Baha Tanman, “Alacaminare Tekkesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, I, 174-175.

⁷² Vassâf, *a.g.e.*, c. 2, s. 284. Bursalı Mehmed Tahir de eserinde bu zatlardan sadece Halil Efendi ile İbrahim Efendi’den bahseder. Bk. Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, c. 1, s. 33-36.

⁷³ Erzurûmî’nin telifatı, III. kısımda genişçe ele alınacaktır.

kavuştu ve Mustafa Fânî Efendi'nin arzusu üzere, Fakîrullah hazretlerinin ayak ucuna defnedildi.⁷⁴

II. TARİKATI VE TASAVVUF DÜŞÜNCESİ

A. TARİKATI

Hayatı bahsinde de naklettığımız üzere, İbrahim Hakkı hazretleri Tillo'da müşşidinin dizi dibinde yaklaşık on altı sene geçirmiş ve bu süreçte onun nazarı altında hem seyr u sülûkunu tamamlamış⁷⁵, hem de Fakîrullah hazretlerinden zâhir ilimlerde icazet almıştır.⁷⁶ İbrahim Hakkı hazretlerinin hayatı hakkında telif edilen eserlerin neredeyse tümünde, Fakîrullah hazretleri ile aralarında mürid-müşşid münasebeti bulunduđu⁷⁷ tabiatıyla belirtilirken, tarikâtı hakkında muhtelif kanaatler serdedilmektedir. Fakîrullah hazretlerinden Kâdiriyye icazeti alan İbrahim Hakkı hazretlerinin⁷⁸ Nakşbendî olup olmadığı da bugüne kadar müphem bir husus olarak tartışıl原因lmıştır.⁷⁹ Elbette Erzurûmî'nin kıymeti, mensup olduğu tarikata göre artıp azalmayacaktır ancak, özellikle *Ma'rifetnâme*'de sarâhatle ortaya koyduğu tasavvuf düşüncesinin teşekkülünde, müntesibi olduğu tarikât geleneğinin tesirini yok saymak kanaatimizce mümkün değildir. Bu sebeple evvela Hazret'in Kâdiriyye dışında

⁷⁴ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, 183-184. Erzurûmî'nin vefat tarihi olarak diğeri bazı kaynaklar (bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308, c. 1, s. 135; Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, c. 1, s. 33-36) 1186/1773 tarihini verseler de, elimizde birinci el kaynak olarak Mustafa Fânî Efendi'nin mektubunun oluşu, bizi bu tarihin yanlış olduğunu düşünmeye sevk etmektedir.

⁷⁵ *Mie ve Hamsûne Hikme*'de, Fakîrullah hazretleri şöyle buyurmaktadır: "Molla! Biz seni kalbinle beraber mâsivâdan temizledik." Bk. İbrahim Hakkı, *Mie ve Hamsûne Hikme*, vr. 37.

⁷⁶ Fakîrullah hazretleri, İbrahim Hakkı hazretlerine hitaben söylediği hikmetlerde, ona kimi eserlerin tedrisatı hususunda icazet verdiğini belirtmektedir ki, bu eserler özelinde umumî manada ilim icazet verdiğini söyleyebiliriz. Bk. İbrahim Hakkı, *Mie ve Hamsûne Hikme*, vr. 35.

⁷⁷ Bk. İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 46 480. Revnakoğlu, *Ma'rifetnâme*'nin bazı yazma nüshalarında ve kimi şahsî mektuplarda ketebesinin; "mine'l-muhibbi fi'llâh Hakkı bin hakîrullah mürid-i Fakîrullah" olduğunu belirtir (bk. Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 92). *Mie ve Hamsûne Hikme*'nin girişinde de, İbrahim Hakkı hazretleri, Fakîrullah hazretleri için "müşşidim" ifadesini kullanmaktadır (bk. *Mie ve Hamsûne Hikme*, vr. 35). Ayrıca, İbrahim Hakkı hazretlerinin, kimi "ketebe" kayıtlarında Fakîrî nisbesi kullanmak suretiyle kendisini müşşidine nisbet ettiğini de görmekteyiz. Örnek için bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 52, 140.

⁷⁸ Fakîrullah hazretlerinin Kâdiriyye neşvesine dair malumat, çalışmanın ikinci bölümünde verilecektir.

⁷⁹ Akademik anlamda bu meselenin en son ele alındığı çalışma, *Ma'rifetnâme*'yi sadeleştiren Cafer Durmuş-Kerim Kara'nın, eserin giriş kısmında hazırladıkları geniş kapsamlı biyografi metnidir. Bu metinde, mezkur mesele hakkında bir tercihte bulunulmamış, pek çok kimsenin Hazret'i Üveysî olarak kabul ettiğii nakledilmiş, *Ma'rifetnâme*'de sadece Nakşbendiyye'ye yer vermesi sebebiyle bu tarikattan olma ihtimalinin güçlü olduğu da Mustafa Çağrırcı'nın *DİA* maddesine atıfla belirtilmiştir (bk. İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, haz. Cafer Durmuş-Kerim Kara, s. 54-56). 2011'de Erzurum'da tertip edilen, "Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Sempozyumu"nda ise Ferzende İdiz, mezkur görüşleri belirtip, Hazret'in Üveysiyye-i Fakriyye şeyhi olduğunu iddia etmektedir (bk. Ferzende İdiz, "İbrahim Hakkı'nın *Cilâu'l-Kulûb* Adlı Eserinde Allah'a Vâsil Olmanın On Sırrı", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Sempozyumu Bildiriler*, Erzurum 2012, s. 274). Fakîrullah hazretlerinin hayatını aktaracağımız bir sonraki kısımda, bu iddianın tashihe muhtaç olduğunu da sebepleri ile birlikte izah edeceğiz.

Nakşbendiyye'den behresi olup olmadığını inceleyecek, daha sonra tasavvuf düşüncesini kendi telifâtı ışığında özetlemeye çalışacağız.

Çalışmanın giriş kısmında, XVII. asırda özellikle Diyarbakır ve Erzurum havalisinde Nakşbendî-Urmevî dervişlerin yoğun bir nüfus teşkil ettiğinden bahisle bölgedeki Nakşbendî tesirinden bahsetmiştik. Hazret'in, 1670'de dünyaya gelen pederi Osman Efendi de bu manada Nakşbendiyye tesirinin hüküm sürdüğü bir bölgede doğmuştur. Osman Efendi'nin terceme-i hâlini anlatırken, Erzurum'a gelen iki Özbek şeyhinden bahsetmiş, bu zatların kuvvetle muhtemel Nakşbendî olduğunu ve hatta Osman Efendi'nin bu zatların birisine inâbe edip ondan vird aldığını da nakletmiştik. Keza Osman Efendi'nin, kendisinden hem zâhir hem bâtın ilimlerini tedris ettiği Habib Efendi de bâlâda zikrolunduğu üzere Nakşbendî idi. Bu minvalde, Erzurûmî'nin, pederi vesilesi ile küçük yaşlardan itibaren münasebet halinde bulunduğu Nakşbendiyye'ye müntesip olduğunu da, aşağıda sıralayacağımız hususlara binâen söyleyebileceğimiz kanaatindeyim.

Ma'rifetnâme metnine nüfûz ettiğimiz zaman, Erzurûmî'nin, dördüncü bâbın dördüncü faslında evliyaullahın fazilet ve bereketini naklettikten hemen sonra, beşinci fasılda “havâss-ı evliyânın havâssının tercih ettiği Nakşbendiyye yolu”nu ve “Nakşbendiyye yoluna girenin her türlü kemâle sahip olup hâlinin herkesten gizli kaldığı”nı beyan ettiğini görmekteyiz.⁸⁰ İbrahim Hakkı hazretleri yine aynı fasılda; “Başın hep yücelerde olsun istersen, Nakşbendiyye tarikatına gönlünü bağlamalısın” manasına gelen şu beyti inşad etmektedir:

Ger hemî hâhî ki gerdî ser bulend

Der-tarîk-i Nakşbendî nakş bend

Nakşbendiyye âdâbını en ince ayrıntısıyla anlattığı bu fasılda Erzurûmî, evvela hafî zikrin gereklerini, nasıl çekilmesi gerektiğini, teveccühü ve teveccühle erişilebilecek fenâ makamını ve râbıtayı en ince teferruatıyla nakletmektedir.

Nakşbendiyye aceb kâfile serverleridir

Gizli yoldan götürürler Harem'e kâfileyi

⁸⁰ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 230.

Erzurûmî, bu beyti inşâd ettikten sonra izah sadedinde, Nakşbendîlerin sohbetinde bulunmanın kibrî-i ahmerden⁸¹ daha kıymetli ve daha şerefli olduğunu, mârifeti elde edip evliya mertebesine erişebilmek için Nakşî usûlünce zikir, teveccüh ve râbîta ile sülûk edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. “Nakşbendî dervişinin her kemâle sahip olup kalbe vukûfiyet sırrını bulduğunu” söyleyen İbrahim Hakkî hazretleri, tavsiye sadedinde Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat çizgisinin asla terk edilmemesi gerektiğini de vurgulamaktadır.⁸²

Ezcümle, *Ma’rifetnâme* metninden çıkardığımız netice, Erzurûmî’nin Nakşbendiyye’ye sülûk ettiğidir. Yukarıda terceme-i hâlini tafsilatıyla zikrettiğimiz Erzurûmî’nin, herhangi bir Nakşî şeyhine intisabına dair bir bilgi aktarılmasa da, Vassâf’ın, halifeleri arasında zikrettiği Münzevî Sâdık Efendi’nin Nakşbendî halifesi olduğu *Târihçe-i Erzurum*’da zikredilmektedir ki, tarih itibarıyla de mezkur zatın Erzurûmî’den el almış olması mümkündür. Üç kez hacceden İbrahim Hakkî hazretlerinin Nakşî hilafetini hac esnasında, Mekke-Medine’de meskûn Nakşî meşâyihından almış olması ihtimal dahilinde olduğu gibi,⁸³ İstanbul seferlerinde de almış olması muhtemeldir. Kendisi gibi velûd bir âlim olan Müstakîmzâde Süleyman Efendi’nin (v. 1202/1787), Hazret’in İstanbul’a gittiği tarihlerde irşad postunda oturuyor oluşu,⁸⁴ Hazret’in gerek telîfâtı ve gerekse sarayla münasebeti sebebiyle onunla görüşmüş olma ihtimalini güçlendiren bir diğer husustur.⁸⁵

B. TASAVVUF DÜŞÜNCESİ

İbrahim Hakkî hazretleri, *Ma’rifetnâme*’nin dibâcesinde, oğlu Ahmed Nâimî’ye hitaben, mânen sahih olduğu teyid edilen; “Ben (gizli) bir hazineydim, bilinmeyi murad ettim (mârifete muhabbet ettim). Beni tanımaları için varlıkları yarattım”⁸⁶ hadîs-i kudsîsini zikrettikten sonra, âlemin halk edilmesinden muradın Mevlâ’nın bilinmesi olduğunu, Mevlâ’nın bilinebilmesi için de evvela kulun âlemi ve

⁸¹ Mârifetullaha vâkıf olup, gerektirdiği gibi yaşamak manasına gelir. Mürşid için de “kibrit-i ahmer” sıfatının kullanıldığı vâkidir. Bk. Ethem Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 376.

⁸² İbrahim Hakkî, *a.g.e.*, III, 232-245.

⁸³ Mesela, Mehmed Emin Tokâdî hazretlerinin de (v. 1158/1745) kendisinden el aldığı Yekdest Ahmed Efendi’nin, Medine’de halifeleri olduğunu bilmekteyiz. Bk. Muslu, *a.g.e.*, s. 243-247.

⁸⁴ Muslu, *a.g.e.*, s. 254-256.

⁸⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, nr. 620’de kayıtlı, *Risâle der Tarîk-i Nakşbend* isimli İbrahim Hakkî hazretlerine ait risalenin sonunda, istinsah tarihi 1206/1791 olan dört sahifelik *Hatm-i Hâcegân* metnini müstensihin mi eklediği, yoksa Hazret’in kendisinin mi kaleme aldığını bilemiyoruz. Ancak yukarıda serdettiğimiz bilgiler ışığında o metnin de Hazret’e ait olabileceği kanaatindeyiz.

⁸⁶ Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, Beyrut 1352, II/132, nr. 2016.

kendi nefsinin bilmesinin gerekliliğini vurgular. Kişinin kendini bilmesinin hem zâhir hem de bâtın yönüne işaret ederek kendisinin bu eserde evvela âlemi, daha sonra insanın fizikî âlemini, daha sonra da rûhî âlemini tedkik edeceğini ifade eden Erzurûmî, yetmiş yedi fasla taksim ettiği eserinin hemen hemen yarısını da (otuz dört fasıl) tasavvufî bahislere ayırmıştır.

İbrahim Hakkî hazretlerinin tasavvuf düşüncesinde, Ehl-i sünnet düşüncesinin merkezî bir konum teşkil ettiğini söyleyebiliriz.⁸⁷ Fakîrullah hazretlerinden özellikle Gazzâlî'nin *İhyâ's*ını tedris eden⁸⁸ Hazret, *Ma'rifetnâme*'yi telif ederken ayrıca Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-Kulûb*'ü, İbn Arabî'nin *Füsûs*'u, İbn Atâullah'ın *Hikem*'i, Necmeddin Kübrâ'nın *Fevâtih*'i ve Abdurrahman Câmî'nin *Nefahât*'i gibi birçok eserden istifade etmiştir ve *Ma'rifetnâme*'sinde bunların tesirini görmek de mümkündür.⁸⁹ Gerek fikhî⁹⁰ ve gerekse tasavvufî bahislerde⁹¹ Ehl-i sünnet çizgisini muhafazanın ehemmiyetinden bahseden Erzurûmî'nin tasavvuf düşüncesini incelerken, zemini oluşturan aslî unsurun bu olduğu da bu manada dikkatten kaçmamalıdır.⁹² Bu zemini de muhafaza ederek, Hazret'in tasavvuf düşüncesini, *Ma'rifetnâme*'deki tertibe göre aktarmaya çalışacağız.

İbrahim Hakkî hazretleri, kalbin, irfanî feyizlerin mahalli olduğunu, Hakk'ın kullarına merhameti sebebiyle onların kalbini nûr-i İlâhî'ye makar eylediğini, ruhun O'nu yine O'nun hidayetiyle bulabileceğini belirtmektedir. O, kalbe yönelerek onu

⁸⁷ Bk. *Urvetü'l-İslâm*, Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 1462, vr. 8.

⁸⁸ Bk. *Mie ve Hamsûne Hikme*, vr. 35.

⁸⁹ İbrahim Hakkî hazretleri, *Ma'rifetnâme*'nin üçüncü faslının ilk bölümün daha sonra *Mecmûatü'l-İrfâniyye* isimli eserine almış ve bu eserinde mezkur zatlara ve eserlerine atıfta bulunmuştur (bk. *Mecmûatü'l-İrfâniyye*, Süleymaniye Esad Efendi, nr. 2142) *İrfâniyye*'nin muhtevasının teferruatı ve kaynaklık eden eserlerin tümü için bk. Nurettin Ceviz, "Erzurumlu İbrahim Hakkî Hazretlerine Ait Bir Yazma: *Mecmûatü'l-İrfâniyye*", Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Erzurum 1996, sy. 23, s. 85-97. Ayrıca Altıntaş, *Ma'rifetnâme*'nin kaynakları arasında, *et-Ta'rîfat*, *İhyâ* ve Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Ma'nevî*'si gibi pek çok eseri zikreder (bk. Altıntaş, *a.g.e.*, s. 52). Diclehan da, Hazret'te Yûnus ve Mevlânâ tesirinin kuvvetli olduğunu belirtmektedir (bk. Diclehan, *a.g.e.*, s. 139, 148).

⁹⁰ Bk. *Ma'rifetnâme*, II, 204.

⁹¹ Bk. *Ma'rifetnâme*, III, 251. Özellikle tasavvufî bahislerde Hazret, söze "bilinmelidir ki Allah dostları şöyle demişlerdir" cümlesi ile başlamaktadır ki, selefîn kanaatinin onun için öncelikli olduğu bu manada âyandır.

⁹² Ömrünün sonlarına doğru, oğlu İsmail Fehim Efendi'ye, büyük ölçüde *Ma'rifetnâme*'nin üçüncü fenninin ilk üç faslından tertib ettiği *Urvetü'l-İslâm* isimli eseri için; "Beni seven; beyitlerimi nesyen, mensiyyen unutup bu *Urvetü'l-İslâm*'a yapışıp bunu okur ve bunu yazar. Zira aslolan Kur'an ve hadistir. Gayrı sözleri unutmuşumdur" (bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 162) demektedir ki, Hazret'in bu beyanı, Kur'an ve sünnet merkezli telif ettiği dinî eserlerin dışında kalan edebî eserlerinden dahi sarf-ı nazar ettiğine delil olsa gerektir.

mâsivâdan temizlemenin her ibadetten daha mühim olduğunu,⁹³ kalbin düzelmesi durumunda bütün vücudun düzeleceği hakikatine işaretle aktarmakta, gafletle körelmiş gönüllerin Hak'tan gelen irfanî tecellileri alamayışının, aradaki perdelerin kalkamaması sebebiyle olduğunu ifade etmektedir. ⁹⁴

Kalbin farklı farklı halleri olduğunu, mesela onun orucunun vehimleri terk etmek suretiyle îfâ edileceğini belirten İbrahim Hakkı hazretleri, kalbin her an bir halden bir başka hale geçtiğini, bu münasebetle daima tarassut altında tutulması gerektiğini belirtir. Cismânî veçhiyle dünyaya ait olsa da, hakikatte ilâhî âleme ait olup Hakk'ın cemâline ayna olan kalbin kemâlinin sahibince idrak edilmesi durumunda, kulun mârifetullaha erişebileceğini beyan eden Hazret, kalbin şu yedi derecesinden bahseder: Birinci derecede akıl kullanılıp hak ile bâtil ayırt edilir. İkinci derece sadrî'l-kalp'tir ve bu mertebede gönül açılıp irfan tecellileri yansımaya başlar. Üçüncü derece kalbin sevgisidir ve bu mertebede hüzn ve sürûr unutulur ve kalp mânâ âleminin arzuları ile dolup taşar. Dördüncü derece, kalbin ruh ve cânıdır ki bu derecede cemâlî tecelliler ile celâlî tecelliler keşfedilip aralarındaki fark tefrîk edilir. Beşinci derecede Hakk'ın cezbesi kulu ihata eder ve kul neredeyse hiç gülmez. Altıncı derecede kalpte vâridâtlar hâsıl olur ve kul nefsin vesveselerinden kurtulup tamamen cemâlî tecellilere mazhar olur. Yedinci dereceyi sadakatle elde ederek siddîkler mertebesine erişen kulun kalbi artık saf bir hal almıştır ve Hakk'ın nazargâhıdır.⁹⁵

İrfânı elde etmenin aslî unsurlarını; killet-i taâm, killet-i menâm, killet-i kelâm, uzlet-i nâs, zikr-i dâim ve tefekkür olarak zikreden İbrahim Hakkı hazretleri,⁹⁶ ruha ait makamları da, tevekkül, tefvîz, sabır ve rızâ olarak dörde taksim eder.⁹⁷ Tevekkülü, halktan uzaklaşıp tam manasıyla Hakk'a itimad olarak açıklayan Hazret, halkın elindekinden ümidi kesip Hak katındakine itibar ve itimadın tevekkülün olmazsa olmazı olduğunu beyan etmektedir.⁹⁸ Dünya işlerinde şahsi tercihlerden âzâde kalarak Hakk'ın tercihine boyun eğmeyi, iradeyi O'nun iradesine râm kılmayı tefvîzin gereği olarak zikreden İbrahim Hakkı hazretleri, Hakk'ın takdir ettiği hükmün vukûundan önceki

⁹³ İbadetlerle erişilmek istenen gayenin ihsân makamı olduğunu düşünüldüğünde, kalbi tasfiye noktasında Hazret'in ifadesi herhangi bir müşkil arz etmemektedir.

⁹⁴ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, II, 284-315.

⁹⁵ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, II, 325-332.

⁹⁶ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, II, 358.

⁹⁷ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, II, 524.

⁹⁸ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, II, 528.

teslimiyetin tefvîz, sonrakinin ise teslimiyet olarak tesmiye olunduğunu belirtir.⁹⁹ Sabrı dört kısımda mütâlâa eden İbrahim Hakkı hazretleri, bunları; Allah’a itaat hususunda, günahları terk noktasında, mâlâyânîye meyletmeme hususunda ve bela ve zorluklar karşısında gösterilen sabır olarak zikretmektedir.¹⁰⁰ Rıza bahsinde, rızanın Hakk’ın muradını kalben gözetip kazaya hoşnutsuzluk göstermemek olduğunu, acı-tatlı başa gelen her türlü hadisede gönlün mesrûriyetinin rızânın aslını teşkil ettiğini söyleyen Hazret, rıza vesilesiyle mârifetullahın kolay elde edilebileceğini ifade etmektedir. Ona göre şu üç şey; “kazâdan önce ihtiyarı terk etmek, kazânın vukuundan sonra acı ve elem duymamak, belâ içinde bile heyecan ve muhabbet bulabilmek” rızânın alametlerindendir.¹⁰¹

Mârifetullâhı elde etmek için nefsi tanımanın elzem olduğuna işaret eden ve “nefsini bilen Rabbini bilir” kelâm-ı kibârını bu minvalde zikreden İbrahim Hakkı hazretleri, mârifetin de ancak Hakk’ın bildirmesi ile zuhûr edeceğini beyan ederek şöyle der: “İlim insanların öğretmesi ile, mârifet ise Allah’ın bildirmesiyle elde edilebilir. Şu halde ilim tâlim ile, mârifet tarif iledir.” Kulun, irfan nimetine nail olduktan sonra bütün korku ve üzüntülerden emin olup ünsiyet ve huzura erişeceğini belirten Hazret, ârifin, başkalarının bilmediğine vâkıf olup kalbine nice mârifet şualarının aksettiğini, bu cihetle de âbiden üstün olduğuna şu beytiyle işaret eder:

Tarabdan hâneye sığmazdı belki âleme zâhid

Eğer ârif gibi vâkıf olaydı târ u pûdundan¹⁰²

Ârif ile zâhid arasındaki farkları sıralarken, ârifî uçan, zâhidi de yürüyen kimseye benzeten İbrahim Hakkı hazretleri, zâhidin ibadetinin bir sebep bağı ile kayıtlı olduğunu, ârifin ibadetinin ise manevî lezzetle memzûc bulunduğunu; zâhidin ahireti talep ettiğini, ârifin ise Mevlâ’yı arzuladığını belirtir.¹⁰³

⁹⁹ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, II, 557-558.

¹⁰⁰ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, II, 585-595.

¹⁰¹ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, II, 611-623.

¹⁰² İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 5-20. **Tarâb:** sevinç, şenlik. **Târ u pûd:** Arış ile argaç manasına gelmektedir ki, çözümü zor düğüme, hakikati sır olan bilgiye işaretidir. Arış, dokuma tezgahlarında diklemesine, argaç da yanlamasına atılan iplikler. Nasıl ki iplikler tezgahta birbirine ilmiklendikten sonra çözümleri müşkil hale geliyor ve bu düğümü çözmek bir mârifet gerektiriyor ise, aynı şekilde hakikate dair meseleler de bir sırdır ve idraki ancak mârifet ehline nasip olur.

¹⁰³ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 21-29.

Muhabbetin, Hakk'ı bulmak ve mâsivâ sevgisini gönülden çıkarmak olduğunu beyan eden İbrahim Hakkı hazretleri, onun nihayetsiz bir hâl olup sevgiliye kavuşma arzusuyla sevgilinin takdir ettiği kazâyâ rızayı gerektirdiğini ifade eder. Kulun, Hakk katındaki kıymetinin gönlünün himmeti kadar olacağına dikkat çeken Hazret, himmeti dünya olanın kıymet verdiği şeyin şehvet; himmeti âhiret olanın kıymet verdiği şeyin cennet; himmeti muhabbetullâh olanın kıymet verdiği şeyin ise sonsuz ve nihayetsiz olduğunu belirtir. Muhabbetullâhın yedi alameti olduğunu da zikreden İbrahim Hakkı hazretleri bunları şöyle sıralar: Birincisi, kulun ölümden korkmayıp her an sevdiğine kavuşma arzusunda olmasıdır. İkincisi, kulun dünyada sevdiği ne varsa onu Rabbi'nin muhabbetiyle sevmesi ve yine Rabb'nin rızası için sarf etmesidir. Üçüncüsü, kulun gece gündüz Rabbi'nin zikri ile meşgul bulunmasıdır. Dördüncüsü, kulun Kur'ân-ı Kerîm'e hürmet ile Hakk'ın nebîlerine ve evliyasına dost olup onlara tâbî olmasıdır. Beşincisi, kulun dünyaya ait alaka ve sevgilerden halâs bulmak için geceleri uzlete çekilmesidir. Altıncısı, muhabbet iddiasında olan kimseye ibadetlerin kolay gelmesi, Hakk yolundaki hizmete aşk u şevk ile koşmasıdır. Yedincisi, kulun Hakk'ın dostlarını, velî kullarını Allah için sevip onları kendine dost bilmesidir.¹⁰⁴

İbrahim Hakkı hazretleri, bir fakr u fenâ yolu olan aşk yolunun ölmeden evvel ölmek idraki üzerinde durduğunu ve kulun bu sırra ermek için kendi arzusuyla Hakk'a yönelmek suretiyle tövbe etmesi, iki cihan düşüncesini kalbinden atmak suretiyle zühd sahibi olması, bütün sebep bağlarından sıyrılarak Allah'a tevekkül etmesi, nefsin arzularından kurtularak kanâate yapışması, kâmil bir mürşidin hizmetine girerek uzlete çekilmesi, zikir ile gönlü mâsivâdan çekip kurtarması, Hakk'ın gayrısına yönelik arzularından ve sevgilerinden halâs olup bütün benliğiyle Rabb'ine teveccüh etmesi, sabrı düstûr edinerek nefsin hazlarından uzaklaşması, murâkabe ile kendi güç ve kuvvetinden âzâd olması ve iradesini Hakk'ın iradesine teslim ile rızâ yoluna girmesi gerektiğini beyan etmektedir.¹⁰⁵

Evliyâullahın, Hakk'ın dostları olmaları hasebiyle kalplerinin O'ndan gelen feyz ve hikmet nurlarının makarrı olduğunu belirten Hazret, onların hikmetli sözlerinin de zâhir ilimlerin en faydalısından daha faydalı olduğunu, zira zâhir ilimlerin ancak lisanın işi olup satırlarda yazdığını, bâtın ilminin ise Hak katından olup sadrlara nakşolduğunu ifade eder. Hikmet sahibi bir velînin kalbinin bin âlimin kalbinden daha

¹⁰⁴ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 36-52.

¹⁰⁵ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 155-160.

fazla merhametli ve temiz olduğunu, âlimlerin sözlerinin ancak hastalara şifa verdiğini, hikmet sahibi velîlerin sözlerinin ise manen ölmüş insanlara hayat pınarı olduğunu ifade eden İbrahim Hakkı hazretleri, âlimin ilmiyle nefsini gözetmekten gayrı bir şey düşünmediğini, velînin ise nefsini terk, varlığını nefy derdiyle meşgul olup daima Rabb'ini tefekkür ettiğini belirtir. Hazret, âlimin ilmiyle amel etmesi durumunda bile nefsin hile ve desiselerinden emin olamayıp tehlike altında olduğunu, ancak bir kâmil mürşide teslim olması durumunda ahlâkının güzelleşip ârif ve kâmil bir zat olacağını beyan eder.¹⁰⁶

İbrahim Hakkı hazretleri, seyr u sülûk yoluna giren rûhun hâl ve tavırlarından bahsederken, ruhun hayvânî ve insânî olmak üzere ikiye taksim edildiğini, hayvânî ruha hayvânî/şehvânî nefis de denildiğini, ölümün, bu ruh bedenden tümüyle ayrıldığında gerçekleştiğini belirtir. İnsânî rûhun ise nefs-i nâtıkadan ibaret olup bizzât maddeden soyutlandığını ancak bilfiil maddeye bitişik bulunduğunu beyan eden Hazret, nefsin bilfiil maddeye bitişik olması cihetiyle sıfatlarının değişebildiğine bir manâda işaret ile, nefsin; emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râdiye, mardiyeye ve kâmile şeklinde yedi kısımda mütâlâa edildiğini belirtmektedir. İbrahim Hakkı hazretleri, insânî nefsin hayvânî nefse boyun eğip onun tahakkümüne girmesi durumunda ona nefs-i emmâre dendiğini, Hakk'a tâbî olduğu halde hata ve nisyan ile ma'lûl olup hayvânî arzulara meyli olduğu durumda nefs-i levvâme dendiğini, bu meylin yok olup hayvânî nefis ile mücadelede kuvvet bulduğu hâle nefs-i mülhime dendiğini, hayvânî nefsin tahakkümünde kurtulup şehvî arzularından halâs oldu ise nefs-i mutmainne dendiğini, bu mertebeyi de aşarak bütün makamları rızâ-i Bârî için gözden çıkarması durumunda nefs-i râdiye dendiğini, bu hâlden de yükselerek Hakk'ın katında makbul bir kul ve halkın gönlünde sevgili olduğu hâle nefs-i mardiyeye dendiğini ve netice olarak bütün kemâl sıfatlarla muttasıf olup irşad emriyle halka karışmaya memur olduysa ona da nefs-i kâmile dendiğini beyan etmektedir.¹⁰⁷

Kalbi, nefsânî arzular ve cismânî nimetler ile çepeçevre kuşatılmış bir kulun Rabbi'nden yetmiş perde ile perdeleneceğini ifade eden İbrahim Hakkı hazretleri, hayvânî nefsin kendisinde hâkim olduğu kulun tövbe ile basîretinin önündeki zulmeti kaldırıp ilâhî huzura huşû ve huzur içinde girerek edebini kuşanması gerektiğini belirtmektedir. Geçmiş günahlardan pişmanlık duymak suretiyle ifâ edilen tövbenin

¹⁰⁶ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 165-185.

¹⁰⁷ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 265-270.

avâmın tövbesi olduğunu, havâssın tövbesinin kalbi Hak'tan meşgul eden bütün mâsivâyâ tövbe ile gerçekleştiğini beyan eden İbrahim Hazret, havâssü'l-hâssın tövbesinin ise Hakk'ın huzurunda bir an gaflete düşmekten nâşi tövbe etmek olduğunu dile getirmektedir.¹⁰⁸

Nefsi kötülüklerden temizlemek suretiyle ancak kemâle erişilebileceğini ve bunun da seyr u sülûka girmeden mümkün olamayacağına işaret eden İbrahim Hakkı hazretleri, Hak yoluna girmek ile muradın ahlâk-ı hamîdeyi kesb ve ahlâk-ı mezmûmeyi terk olduğunu beyan ettikten sonra, kibrin bütün kötü sıfatların ve fitne-fesadın kaynağı hükmünde olduğunu belirtmekte, kibrin sebepleri olarak da şu yedi maddeyi sıralamaktadır: Birincisi ilimdir ki, tâlimi farz olduğu için kişi bundan kaçınmamalıdır. Ancak ilmin kibre sevkinden halâs olmak için onu Allah rızası için öğrenip öğretmeye gayret etmelidir. İkincisi ibadettir ki, kul ibadeti ile fâsıklara karşı kibirlenir. Ancak bilmelidir ki, ibadetin fazilet ve ecir, sahih bir niyet ile gizli ve açık riyadan kaçınmaktadır. Üçüncüsü soy soplâ övünmektir ki, bu katmerli cehalettir. Dördüncüsü suret güzelliğiyle övünmektir ki, bu da cehaletten ileri gelir. Zira güzellik gelip geçicidir ve zamanın akıp gitmesi ile ondan eser kalmaz. Beşincisi güç ve kuvvettir ki, bununla övünmek anlamsızdır. Zira bazı hayvanlar güç bakımından insandan üstündür ancak bu onlara bir değer katmaz ve bir hastalıkla ortadan kaybolan şeyle övünmek de boştur. Altıncısı mal ve servet tutkusudur ki, bir anda elden çıkıp gidebilecek dünyevî metâ ile övünmek boş kuruntudan ibarettir. Yedincisi evlâdın ve akrabâ-i taallukâtın çokluğuyla, makam mansıp sahiplerine yakın olmakla övünmektir ki, insanın kendisine ait olmayan bir şeyle övünmesi de çok çirkindir.¹⁰⁹

III. ESERLERİ VE HAKKINDAKİ ÇALIŞMALAR

A. ESERLERİ

İbrahim Hakkı hazretleri, kendi ifadesiyle Erzurum'da iken beş hacimli eser telif etmiş, Tillo'ya geldikten sonra bunlardan seçerek oluşturduğu on eserle toplam telifatı on beşi bulmuştur ve o her bir eserinin telif tarihini teker teker belirtmiştir.¹¹⁰ O,

¹⁰⁸ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 275-280.

¹⁰⁹ İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 284-288.

¹¹⁰ Hazret'in ana beş eserini Erzurum'da yazdığı beyanına rağmen (bk. *Meşâriku'l-Yüh*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3381, vr. 93b; *Mecmûatü'l-İnsâniyye*, Süleymaniye Ktp. Düğümlü Baba nr. 352, vr. 340a-b), 1763'te Tillo'ya gittikten ancak iki sene sonra bu ana eserlerden sonuncusunu teşkil eden *Mecmûatü'l-Meânî*'yi yazması çelişki gibi gözükse de, Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun da teyid ettiği

Fakîrullah hazretlerinin vefatından sonra Erzurum'a döndüğü vakit, Farsça divanlardan seçerek tertib ettiği *Lübbü'l-Kütüb* isimli eserden bu on beş eser içerisinde bahsetmemektedir.¹¹¹ Eserin sadece bir derlemeden ibaret oluşu, Hazret'in onu zikirden sarf-ı nazar etmesine sebep olsa gerektir.

Muhtelif hacimlerde birçok risale telif eden İbrahim Hakkı hazretleri, bu risaleleri daha sonra ana eserlerine almış, ancak bu hususta bir sınırlamaya gitmeyip bir ana eserine aldığı risaleye bir diğer eserinde de yer vermiştir.¹¹² Aşağıda ayrıntıları ile varak varak dökümünü verdiğimiz eserlerinde de görülebileceği üzere, mesela *Cilâü'l-Kulûb*'un ve *Tezkiretü'l-Ahbâb*'ın birden çok eseri içerisinde yer aldığını görmekteyiz. Benzer şekilde Hazret, *Tertîbü'l-Ulûm* isimli risalesini 1165/1751'te kaleme almakla birlikte,¹¹³ bu risalesini, daha geç tarihlerde tertib ettiği *Mecmûatü'l-Meânî* ve *Tuhfetü'l-Kirâm* gibi eserlerine almıştır.

On beş ana eser içerisinde elliyi aşkın risale kaleme alan İbrahim hakkı hazretleri, âhir ömründe, nazım olarak tertib ettiği *Mecmûatü'l-İnsâniyye* gibi eserlerinden sarf-ı nazar etmiştir. Büyük oğlu İsmail Fehim Efendi'nin bir mektubundaki beyanı üzere Hazret; "*İnsâniyye* gibi bir kitabı ateşe atmış" ve "Beni seven beyitlerimi nesyen mensiyen unutup bu *Urvetü'l-İslâm*'a yapışıp bunu okusun. Gayrı beyitlerimi unutmuşumdur" demiştir.¹¹⁴ Kanaatimizce, Hazret'in bu tavrının altında yatan sebep, *Urvetü'l-İslâm* gibi akaid, fıkıh ve tasavvufa dair bahisleri muhtevî eserlerinin ön planda bulunma arzusudur. Ancak onun âhir ömründeki bu hassas tutumu pek mâkes bulmamıştır. Özellikle oğlu İsmail Fehim Efendi ile yeğeni Yusuf Nesim Efendi'nin istinsahında yoğun gayret gösterdikleri eserler, kısa süre zarfında Osmanlı coğrafyasında hızlı bir surette intişar etmiştir. Bu sebeple Hazret'in yazma halindeki eserlerini Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde bulmak mümkündür.

üzere muhtemelen eserin bütün müsveddelerini henüz Erzurum'da iken hazırlaması sebebiyle böyle demiştir. Bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, 113.

¹¹¹ Bu derlemenin, iki seri halinde yedişer cilt olarak tertib edildiğini belirten İbrahimhakkıoğlu, kendisinde birinci serinin dördüncü cildi ile ikinci serinin üçüncü cildinin bulunduğu bildirmektedir (bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 52). Eserin tamamı, torunları tarafından Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma Merkezi Kütüphanesi'ne hediye edilmiştir (bk. Hayreddin Karadeniz, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlâk Felsefesi*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü], s. 22). İstanbul kütüphanelerinde bu eserin tespit edebildiğimiz tek nüshası ise, İBB Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. 522'de kayıtlı olup sadece I. ciltten ibarettir.

¹¹² Bk. *Meşâriku'l-Yûh*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3381, vr. 93b; *Mecmûatü'l-İnsâniyye*, Süleymaniye Ktp. Düğümlü Baba nr. 352, vr. 340a-b; Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 113,

¹¹³ Bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 65; Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 111.

¹¹⁴ Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 162.

Hazret'in, Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde mevcut yazma eserlerinin tasnifine dair daha önce, İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, Mesih İbrahimhakkıoğlu, Celaledin Toprak, Ramazan Muslu ve son yıllarda yüksek lisans ve doktora tezi seviyesinde Esma Çelik ile Hayrettin Karadeniz'in çalışmaları yeterli fikir verecek seviyededir.¹¹⁵

Bu bölümde, Hazret'in, İstanbul kütüphanelerinde mevcut yazma eserleri, yukarıda çalışmalardan da istifade ile bizzat incelendi. Muhtevası hakkında yanlış bilgi verilen, Hazret'e ait olmadığı halde kataloğa hatalı kaydedilmesi sebebiyle ona isnad edilen eserler de bu esnada tespit ile tashih edildi. Araştırmacıların daha önce gözden kaçırdıkları birçok yeni nüshaya erişilmenin yanı sıra, özellikle mecmua türü eserlerin bir nevi fihristi, varak numaraları teker teker verilerek ortaya kondu. İstanbul dışındaki yazma eserler ise, İstanbul kütüphanelerindeki yazmaların tasnifinden sonra, daha önce yapılmış çalışmalardan istifade ile sadece kütüphane ve demirbaş numarası verilerek gösterildi. Özellikle İstanbul'da mevcut bulunan yazma nüshaların istinsah tarihi ve müstensahi tespit edilebildiği ölçüde kaydedildi. Eserlerin tasnifinden sonra, hataen Hazret'e isnad edilen eserlere dair de tafsilat verilip eserin aidiyeti hakkında sıhhatli bir tespit yapılmaya çalışıldı.

1. DÎVAN(İLÂHÎNÂME)

1168/1755 senesinde telif edilmiştir. İçerisinde Arapça ve Farsça beyitlerin de yer aldığı eserin büyük bir kısmı Türkçe'dir. İbrahim Hakkı hazretleri, *Dîvan*'ını tertib ettikten sonra, diğer eserlerinin muhtevalarında da görülebileceği üzere, *Dîvan*'ından birçok muhtelif gazel, rubâiyyat ve müfred'e diğer eserlerinde de yer vermiştir. Tespit edebildiğimiz ilk matbu nüshası, Mehmed Said Efendi'nin nezaretiyle 1263/1847'de, İstanbul Dârü't-tibâati'l-âmire'de neşredilen eser, Numan Külekçi-Turgut Karabey tarafından yayına hazırlanarak 1997'de Atatürk Üniversitesi Yayınları'nca da neşredilmiş, son olarak ise 2013'te Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları'nca basılmıştır.

Nüshalar:¹¹⁶

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. T3194

¹¹⁵ Bu çalışmalar hakkındaki ayrıntılı bilgi, çalışmanın takip eden, "Hakkındaki Çalışmalar" kısmında mevcuttur.

¹¹⁶ *Dîvan*'ın içerisinden seçilerek istinsah edilen Saâdetnâme başlıklı bölüm, Süleymaniye Tahir Ağa Tekke nr. 197'de müstakil halde kayıtlıdır.

İstinsah tarihi: Tespit edilemedi.

Müstensih: Tespit edilemedi.

Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 3446

İstinsah tarihi: 1246

Müstensih: Tespit edilemedi.

Süleymaniye Esad Efendi nr. 2628

İstinsah tarihi: Tespit edilemedi.

Müstensih: Tespit edilemedi.

Millet Kütüphanesi Ali Emiri Şer'iyye nr. AEmnz111

İstinsah tarihi: 1249

Müstensih: Muhammed Edîb el-Arîf Mısırîzâde

Hacı Selim Ağa Ktp. Hacı Selim Ağa nr. 990

İstinsah tarihi: 1185 öncesi¹¹⁷

Müstensih: Muhammed Emin

İBB Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. 563

İstinsah tarihi: 1201

Müstensih: Muhammed b. Ali Erzurûmî

1b-102a numaralı varaklar arası.

İstanbul İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi nr. 18¹¹⁸

İstinsah tarihi: Tespit edilemedi.

¹¹⁷ Eserin son sahifesinde, eser sahibi zat çocuklarının doğum tarihlerinin kaydını düşmüştür. 1185'te doğan oğlunun doğum tarihini kayıd olarak düşmesinden, eserin istinsah tarihinin daha erken bir dönem olduğu kanaati hasıl olmaktadır.

¹¹⁸ Nüsha, 634 varak olup, son üç varak yırtılmıştır.

Müstensih: Tespit Edilemedi.

Ankara Milli Kütüphane nr. A-2277

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi İsmail Saib
nr. 1851

Antalya/Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi nr. 3001/3

Amasya Bayezid İl Halk Kütüphanesi Gümüş nr. 195/1

Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi nr. 38293 (SA. 15/3)

Erzurum İl Halk Kütüphanesi nr. 14 232

Erzurum Müzesi nr. 1104

Konya İzzet Koyunoğlu Müze ve Kütüphanesi nr. 12 296/1

Konya Mevlânâ Müzesi İhtisas Kitaplığı nr. 2445

Sarajevo Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi nr. 14

2. MA'RİFETNÂME

117071757 senesinde telif edilmiştir. İbrahim Hakkı hazretleri, eserinin mukaddimesinde, “Ben (gizli) bir hazineydim, bilinmeyi murad ettim. Beni tanımaları için varlıkları yarattım”¹¹⁹ hadîs-i kudsîsini zikrederek, mârifetin temini için âlem-i kebîri temsilen kainatı ve âlem-i sagîri temsilen de insanı hem madden hem manen bilmenin gerekliliğine işaret etmiş, bu iki âlemin idraki ile mârifetin anlaşılabilceğini belirtmiştir. Bu minvalde Hazret, eserinde Astronomi, Hendese, Anatomi, Akaid, Fıkıh ve Tasavvuf ilimlerine yer vermiştir. Tespit edebildiğimiz ilk matbu nüshası, 1251/1825'te Bulak'ta tab' edilen eser, son olarak Cafer Durmuş-Kerim Kara tarafından yayına hazırlanarak Erkam Yayınlar'ınca neşredilmiştir. Eserin, tespit edilen sekseni aşkın yazma nüshası daha evvel yapılan çalışmalar içerisinde tafsilatıyla zikredildiği için,¹²⁰ burada sadece üç tanesini zikirle iktifa edeceğiz.

¹¹⁹ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, Beyrut 1352, II/132, nr. 2016.

¹²⁰ Bk. Esmâ Çelik, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kenzü'l-Fütûhu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 29.

Nüshaları:

Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi nr. 1783

İstinsah tarihi: 1180

Müstensih: Muhammed b. Derviş

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. T1667

İstinsah tarihi: Tespit edilemedi.

Müstensih: Tespit edilemedi.

Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye nr. 702

İstinsah tarihi: Tespit edilemedi.

Müstensih: Tespit edilemedi.

2. MECMÛATÜ'L-İRFÂNİYYE(MECMÛATÜ'L-VAHDÂNİYYE)¹²¹

1174/1761 senesinde telifi tamamlanmıştır. *Ma 'rifetnâme*'nin telifine mesned hadisi merkeze alan eser, bu hadisi teyid eden âyet, hadis ve kelâm-ı kibârı muhtevidir. Üç bölümden müteşekkil eserin ilk bölümü Arapça, ikinci bölümü Farsça ve üçüncü bölümü Türkçe olup hem manzum hem mensur muhtevaya sahiptir.

Nüshaları:¹²²

Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 2412

İstinsah tarihi: 1190

Müstensih: Yusuf Nesim Efendi

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. T4389

İstinsah tarihi: 1210

¹²¹ Revnakoğlu ile Toprak, *Mecmûatü'l-İrfaniyye* ve *Mecmâatü'l-Vahdâniyye* şeklinde sehven iki ayrı eserden bahsetmektedirler. Bk. Revnakoğlu, *a.g.e.* s. 113. Toprak, *a.g.e.*, 59.

¹²² Hayrettin Karadeniz ve Esmâ Çelik, çalışmalarında Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi'ndeki bir nüshadan bahsetseler de, nüshanın demirbaş numarası kaydı her ikisinde de mevcut olmadığı için bu nüshayı zikirden sarf-ı nazar ettik. Bk. Karadeniz, *ag.e.*, s. 30; Çelik, *a.g.e.*, 34.

Müstensih: Abdülhâlim b. Muhammed Şakir

4. MECMÛATÜ'L-İNSÂNİYYE

1176/1763 senesinde, Hakim Senâî, Feridüddîn Attar, Şems-i Tebrîzî, Mevlânâ, Sa'dî, Hâfız gibi yüz altmış zatın eserinden seçilen nazmlarla, Türkçe, Arapça ve Farsça olarak tertib edilmiştir. Eser, 1996'de Köksal Selçuk tarafından Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır.

Nüshaları:

Süleymaniye Dügümlü Baba nr. 352

İstinsah tarihi: 1293

Müstensih: Tespit Edilemedi

Ankara Milli Kütüphane Yzl. nr. B-253/1

Pasinler İbrahim Hakkı Hazretleri Camii ve Külliyesi Vakıf Müzesi nr. 15
(eski nr. 80)

Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi İbrahim Hakkı Araştırma
Merkezi Kütüphanesi nr. 5¹²³

5. MECMÛATÜ'L-MEÂNÎ

1178/1765 senesinde tertibi tamamlanan eser, İbrahim Hakkı hazretlerinin daha evvel Türkçe, Arapça ve Farsça kaleme aldığı risalelerin, mektupların ve beyitlerin derlenmesi ile meydana gelmiştir.

Nüshaları:

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. T01734

İstinsah tarihi: 1271

Müstensih: Osman el-Afvî

¹²³ Karadeniz, bu nüshanın İsmail Fehim Efendi tarafından istinsah edildiğini belirtmektedir. Bk. Karadeniz, *a.g.e.*, s. 31.

1b-5a Tertîbü'l-Ulûm
5b-13a Cilâü'l-Kulûb
13b-18a Vuslatnâme
18b-26b Şükürnâme¹²⁴
27a-31b İkbâlnâme
32a-42a İbretnâme
42b-48b İnsân-ı Kâmil
49a-62b Âmâl-ı Felekiyye
63a-73b Hısnü'l-Ârifîn
74a-84a Lügat min elsineti's-selâse
84b-86b Tecvîd
87a-94a Kavâid-i Fârsiyye
94a-106a Medhu'l-Fakiri-Medh-i Hasankale
106a-106b Tevhîd-i Sıfât (Nazm)
106b-107a Râznâme
107a-109b Mirâtü'l-Kevneyn
110a-111b Nûş-i Cân
111b-118b Mektûbu's-Sır¹²⁵
119a-125a Kût-i Cân¹²⁶

¹²⁴ Süleymaniye İbrahim Efendi, nr. 392'de de, 25b-41a numaralı varaklar arasında Hazret'in, kendi *Dîvân*'ından seçtiği ve Şükürnâme başlığını uygun gördüğü beyitleri de mevcuttur.

¹²⁵ İbrahim Hakkî hazretlerinin hayatı bölümünde de zikrolunduğu üzere, Mektûbu's-Sır ismiyle bilinen bu mektup, Derviş Halil'in kendisine gönderildiğini iddia ettiği mektuptur. Hazret ise, Halil Efendi için "kezzap Halil", "Avnik'li kezzap" gibi ifadeler sarf ederek onun muhabbet iddiasında yalancı olduğunu, gözünden ve gönünden düştüğünü özellikle bu mektup meselesinden sonra dile getirmiştir (bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 160-161). Mektub'un başka yerlerdeki müstakil nüshaları için bk. Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 2740; Süleymaniye Reşid Efendi nr. 473, vr. 52a-53a.

125b-128a Kitâbü'l-Âlem

128a-128b Sabırnâme

129a-142a Tezkiretü'l-ahbâb

142a-144a Fakîrullah hazretlerinin Hücresi Önünde Selamlama

144b- 201a Beyitler Kıt'alar

201b-210a Nefyü'Vücûd bi-İsbati'l-Mevcûd

210b-211b Teferrücnâme

211b-217a Tevhîde dair murabba' ve münâcâtlar

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. T145

İstinsah tarihi: 1178

Müstensih: İsmail Fehim b. İbrahim Hakkı

1b-2b Terkü'l-Murâd fî Murâdillâh

2b-6a Medhu'l-Fakîrî

6b-8b Sefîne-i Nûh Fihristi

8b-11a Bir Mektub

11b-13a Bitlis medhi (Osman Efendi'nin Dilinden)

13b-14a Mecmûatü'l-Meânî Fihristi

14b-19b Tertîbü'l-Ulûm

20a-30a Cilâü'l-Kulûb

30a-37a Vuslatnâme

¹²⁶ Kimi çalışmalarda, Fakîrullah hazretlerinin menâkıbını muhtevi bir risale olduğu söylense de (bk. Muslu, *a.g.e.*, s. 415; Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 109; Çiftçi, *a.g.e.*, s. 57), Hazret bu risaleyi oğlu İsmail Fehim için kaleme almıştır ve muhtevası da, *Mesnevî-i Ma'nevî*'den seçilen killet-i taâm'a dair beyitlerdir.

37a-41a Şükürnâme
41a-42b Nefyi'l-Vücûd
42b-45a Şifaü's-Sudûr
45a-46b Âdatü'l-Evliyâ
46b-47a Sıfâtü'l-ârifîn
49b-52a İkbâlnâme
52a-53b Nefyü'l-Vücûd
53b-57b Fakîrullah hazretleri ve evlatlarının doğum ve vefatlarına tarih
57b Gülistan'ın dibacesindeki beyitlerin nazmen tercümesi
58a-69b İbretnâme
70a-72b Tahdîs-i Nimet ile Hazret'in Kendi Nefsine Hitabı
72b-82ab İnsân-ı Kâmil
82a-83a Avâmilü'n-Nahviyye (nazm)
83a-117b Âmâl-ı Felekiyye
117b-135b Hısnü'l-ârifîn
135b-139a Tecvîd
139a-156b Lügat min elsineti's-selâse
157a-168a Kavâid-i Fârsiyye
168a-169a Medh-i Hasankale
169a-180b Münâcât
180b-189b Nasîhatnâme
190a-196b Vahdetnâme

196b-197a Tevhîd-i Sıfât (nazm)
197a-197b Râznâme
197b-201b Mir'âtü'l-Kevneyn.
201b-204a Nûş-i Cân
204a-207a Mektûbu's-Sır
207a-211b Razname (Farsça-Türkçe)
212a-221b Kût-i Cân
222a-225b Kitâbü'l-Âlem
225b-226b Beyitler Kıt'alar
226b-227b Sabırnâme Tr.
228a-248b Tezkiretü'l-ahbâb
248b-250b Fakîrullah hazretlerinin Hücresi Önünde Selamlama
250b-258a Beyitler Kıt'alar
İBB Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. 420¹²⁷
İstinsah tarihi: 1185
Müstensih: Seyyid Abdullah Reşid Erzurûmî Nakşbendî
1b-5b Tertîbü'l-ulûm
6a-13b Cilâü'l-kulûb
13b-26b Vuslatnâme
26b-32b İkbâlnâme
32b-38b İbretnâme

¹²⁷ Bu nüsha, *Mecmûatü'l-Meânî*'nin diğer nüshaları ile karşılaştırıldığında eksik gibi gözükmetedir.

38b- 41a *Dîvan*'dan Seçmeler

41a-42a Tahdîs-i Nimet ile Hazret'in Kendi Nefsine Hitabı

42b-48b İnsân-ı Kâmil

48b-73a Âmalî'l-felekiyye

73b-80a Kavâid-i Fârsiyye

80b Medh-i Hasankale

İBB Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. 541 ¹²⁸

İstinsah tarihi: 1195

Müstensih: Ahmed et-Tillovî el-Abbâsî

86b-93b: Cilâü'l-kulûb ¹²⁹

93b-95b: Tahdîs-i Nimet ile Hazret'in Kendi Nefsine Hitabı

95b-104b: Âmalî'l-felekiyye

104b-117b Hısnü'l-ârifin

117b-120a Tecvîd

120b-135a Tezkiretü'l-ahbâb

135b-149a Münâcât

149a-156a Fakîrullah hazretlerinin Hücresi Önünde Selamlama

156a-161b Cevâhirü'l-îman

162a-170b Ed'iyetü'l-me'sûre

¹²⁸ Eserin ferağ kaydında ismi; *Mecmuatü'l-İrfaniyye Tahiyetü'l-İhvâniyye* şeklinde zikredilmektedir. İçerik itibariyle kısmen *Mecmûatü'l-Meânî*'yi anımsattığı için, mecmua bu başlık altında değerlendirilmiştir. Kimi başka çalışmalarda *Tuhfetü'l-Kirâm* nüshası olarak kaydedilmiş olması da sehivdir (bk. Esma Çelik, *a.g.e.*, s. 36).

¹²⁹ Askeri mektep hocalarından Hafız İbrahim Bey'in de, Efendimiz'in sıfatları ve şemâline dair *Cilâü'l-Kulûb* isminde bir eseri vardır ki, Hazret'in eseri ile karıştırılmamalıdır. Bk. Hacı Selim Ağa Hüdâî Efendi nr. 979.

171a- 174a Mirâtü'l-kevneyn

İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi Said Paşa nr. 576

İstinsah tarihi: 1283

Müstensih: Tespit Edilemedi.

1b-2b Terkü'l-murâd fî murâdillâh

2b-6a Medhu'l-Fakîrî

6b-8a Sefîne-i Nûh Fihristi

8b-12b Bir Mektub

13a-15a Bitlis medhi (Osman Efendi'nin Dilinden)

15b-16a Mecmûatü'l-meânî Fihristi

1-10 Tertîbü'l-ulûm¹³⁰

11-31 Cilâü'l-kulûb

32-41 Vuslatnâme

42-45 Şükürnâme

46-55 Nefyü'l-vücûd

56-58 Âdatü'l-evliyâ

59-62 Sıfâtü'l-ârifîn

63-66 İkbâlnâme

68-71 Nefyü'l-vücûd

72-77 Hazret'in kendi hayatındaki mühim tarihler için düştüğü beyitler

78-79 İbretnâme

¹³⁰ Yazma nüshanın sayfaları, bu risaleden itibaren 1'den başlamak üzere numaralandırıldığı için, varak numarası yerine sahife numarası verilecektir.

80-81 Fakîrullah hazretleri ve evlatlarının vefat tarihleri için düşülen beyitler

82-96 Dua ve münâcâtlar¹³¹

97-101 Tahdîs-i Nimet ile Hazret'in Kendi Nefsine Hitabı

102-119 İnsân-ı Kâmil

120-123 Avâmili'n-Nahviyye

124-181 Âmâl-ı Felekiyye

182-212 Hısnü'l-ârifîn

213-217 Tecvîd

218-247 Lügat min elsineti's-selâse

248-296 Kavâid-i Fârsiyye

297-305 Hayretnâme

306-316 Vahdetnâme

317-318 Tevhîd-i Sıfât

319-321 Rızânâme

322-328 Mir'âtü'l-kevneyn.

329-334 Nûş-i Cân

335-346 Mektûbu's-sır

347-353 Râznâme

354-370 Kût-i Cân

371-376 Kitâbü'l-âlem

¹³¹ Hazret'in muhtelif mecmualarının içerisinde defaatle yer verdiği dua ve münâcâtlar, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Münacatı" başlığıyla Rayiha Yayıncılık tarafından sesli kitap olarak cd halinde basılmıştır.

377-379 Beyitler Kıt'alar

380-383 Sabırnâme

384-416 Tezkiretü'l-ahbâb

417-421 Fakîrullah hazretlerinin Hücresi Önünde Selamlama

422-492 Beyitler Kıt'alar

493-502 Mie ve hamsûne hikme min kelâmi Fakîrullah

6. TUHFETÜ'L-KİRÂM

1180/1767 senesinde derlenen eser, Hazret'in kendi beyanıyla *Mecmûatü'l-Meânî*'den seçilen risalelerden müteşekkildir.

Nüshaları:

Süleymaniye Esad Efendi, nr. 1438

İstinsah tarihi: Tespit edilemedi.

Müstensih: Tespit edilemedi.

1b-29a Tezkiretü'l-ahbâb

29b-34a Mie ve hamsûne hikme min kelâmi Fakîrullah

34a-45a Münâcât ve Dualar, Hutbe, Vefat Kayıtları

45b-67a Hısnü'l-ârifîn

67b-77a Kût-i Cân

77a-79b İstiğâse min ricâli'l-gayb li-Zeyni'l-Âbidîn

79b-80b Namaz duaları

148-158 Tertîbü'l-ulûm¹³²

160-186 Risale fî't-tasavvuf¹³³

Süleymaniye Yazma Başlıklar nr. 6879

İstinsah tarihi: 1180

Müstensih: Tespit edilemedi.

1b-22a Tezkiretü'l-ahbâb

22b-26a Mie ve hamsûne hikme min kelâmi Fakîrullah

26a-35a Münâcât ve Dualar, Hutbe, Vefat Kayıtları

35b-51a Hısnü'l-ârifin

51b-60b Kût-i Cân

60b-62a İstiğâse min ricâli'l-gayb li-Zeyni'l-Âbidîn

62a-64a Tesbihattan sonra dua

Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt nr. B3833

İstinsah tarihi: 1185

Müstensih: Yusuf Nesim Efendi

1b-34a Tezkiretü'l-ahbâb

34b-41b Mie ve hamsûne hikme min kelâmi Fakîrullah

42a-48b Fakîrullah hazretlerinin Hücresi Önünde Selamlama

49a-53b Tahdîs-i Nimet ile Hazret'in Kendi Nefsine Hitabı

¹³² *Tertîbü'l-Ulûm*, mezkur nüshalar dışında, müstakil halde başka derlemeler içerisinde de mevcuttur. Risalenin tespit edebildiğimiz diğer nüshaları, Süleymaniye İzmir nr. 741'de yedi varak halinde, Süleymaniye Nafiz Paşa nr. 1447'de 17b-24a numaralı varaklar arasında ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. AY3585'te on varak halinde mevcuttur. Eser, Mehmet Suat Demir tarafından 2004'te transkripsiyonu ve sadeleştirilmesi yapılarak İbrahim Hakkı Hazretleri Cami Külliyesi Kültür Derneği tarafından, "Erzurum-Hasankale'li İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Risaleleri" başlığıyla Erzurum'da neşredilmiştir. Bu risale, çalışmanın 109-133. sayfaları arasında yer almaktadır.

¹³³ *Etvâr-ı Seb'â*'ya dair bir risale olup, *Ma'rifetnâme*'nin ilgili kısmından seçilmiştir.

54a-80a Hısnü'l-ârifin

Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi nr. 600

7. NUHBETÜ'L-KELÂM¹³⁴

1182/1768 senesinde tamamlanan bu eser, Hazret'in kendi ifadesiyle *Ma'rifetnâme* ve *Mecmûatü'l-Meânî*'den Türkçe, Arapça ve Farsça risaleler seçilerek tertib edilmiştir.

Nüshaları:

Ankara Milli Kütüphane Yzl. nr. FB-555

Bursa Yazma ve Eski Eserler Kütüphanesi Orhan nr. 1289

Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi nr. 38 308/1 (287/1)

Erzurum İl Halk Kütüphanesi nr. 23892/2

Konya İzzet Koyunoğlu Müze ve Kütüphanesi nr. 12348/3

8. MEŞÂRIKU'L-YÛH (LÜBBÜ'L-LÜBÂB)¹³⁵

1185/1771 senesinde, Hazret'in ifadesiyle *Mecmûatü'l-İnsâniyye*'den ve muhtelif yüz eserden seçilerek derlenen manzum bir eserdir.

Nüshaları:

Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 338

¹³⁴ İbrahim Hakkı hazretleri, evlat eserleri içerisinde zikrettiği *Nühbetü'l-Kelâm*'ı 1182/1768'de tertib ettiğini belirtmektedir. Ancak Hazret, evlat eserlerinin tümünü Tillo'da yazdığını da aynı yerde kaydetmektedir (bk. *Meşâriku'l-Yûh*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3381, vr. 93b; *Mecmûatü'l-İnsâniyye*, Süleymaniye Ktp. Düğümlü Baba nr. 352, vr. 340a-b). Hazret'in mezkur tarihte Erzurum'da bulunduğu da terceme-i halinden malumumuzdur. Muhtemelen, Erzurum'da müsveddelerini tamamlayıp Tillo'ya geldiğinde eseri istinsah ettirdiği için, bu eserin de Tillo'da tertib edildiğini belirtmiştir. Bk. Mesih İbrahimhakkioğlu, *a.g.e.*, s.130.

¹³⁵ Revnakoğlu, eserin birden fazla ismi olduğunu, *Lübbü'l-lübb*, *Sirru's-Sır* gibi isimlerle de anıldığını belirtmekte (bk. Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 113), kimi başka çalışmalarda da İsmail Hakkı Bursevî'nin telif ettiği *Lübbü'l-Lüb* ve *Sirru's-Sır* isimli eserle karıştırılmaktadır (bk. Muslu, *a.g.e.*, s. 415). Kanaatimizce bu karışıklık, eserin kütüphane kayıtlarına yanlış kaydedilmesi ile alakalıdır. Mezkur çalışmalarda bu eserin yazma nüshası için kaynak olarak Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 3719 ve Millet Kütüphanesi Ali Emiri Efendi nr. 1325 verilmişken, bu demirbaşlarda Bursevî'nin mezkur eseri mevcuttur ancak kataloğa İbrahim Hakkı hazretleri adına kaydedilmiştir. Araştırmalarımız esnasında yetkililere bu hatalar da bildirilmiştir.

İstinsah tarihi: 1193.

Müstensih: Yusuf Nesim Efendi

1b-93b numaralı varaklar arasında

9. SEFÎNE-İ NÛH

1187/1773 senesinde, Hazret'in kendi beyanıyla *Mecmûatü'l-Meânî*'deki Türkçe, Arapça ve Farsça risalelerden seçilerek tertib edilmiştir.

Nüshaları:

Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 3812

İstinsah tarihi: 1216

Müstensih: Ser-zâkir-i Üsküdârî Aziz Mahmud Hüdâyî Derviş Ömer

1b-2b Fihrist

2b-5b Mir'âtü'l-kevneyn

5b-8b Nûş-i Cân

9a-13a Vuslatnâme

13a-16a Kûtu'l-kulûb

16a-19b Şükürnâme

19b-22a Fakrnâme

22a-25a Tevekkülânâme

25a-27a Hizmetnâme

27a-31a İkbâlnâme

31a-32a Lübbü'l-ulûm

Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 3413

İstinsah tarihi: Tespit edilemedi.

Müstensih: Tespit edilemedi.

1b-3a Fihrist

3a-6b Mir'âtü'l-kevneyn

6b- 8b Nûş-i Cân

8b-11b Vuslatnâme

12a-15b Kûtu'l-kulûb

16a-21a Şükürnâme

21a-23a Fakrnâme

23a-25a Tevekkülname

25a-27a Hizmetnâme

27a-29a İkbâlnâme

29a-32a Sabırnâme

32a-34b Vahdetnâme

35b-48b İbretnâme

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. T528

İstinsah tarihi: 1210

Müstensih: Yusuf Nesim Efendi

1b-2b Fihrist

2b-6a Mir'âtü'l-kevneyn

6a- 9a Nûş-i Cân

9a-12a Vuslatnâme

12a-14b Kûtu'l-kulûb

14b-18b Şükürnâme

18b-20a Fakrnâme

20a-23a Tevekkülânâme

23a-24b Hizmetnâme

24b-26b İkbalname

26b-30a Sabırnâme

30a-31b Vahdetnâme

31b-42a İbretnâme

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. T6399

İstinsah tarihi: 1187

Müstensih: İsmail Fehim b. İbrahim Hakkı

1b-2b Fihrist

2b-7a Mir'âtü'l-kevneyn

7a- 10b Nûş-i Cân¹³⁶

10b-14a Vuslatnâme

14a-17b Kûtu'l-kulûb

17b-21b Şükürnâme

21b-24a Fakrnâme

24a-27b Tevekkülânâme

¹³⁶ *Nûş-i Cân*, mezkur nüshalar dışında, müstakil halde başka derlemeler içerisinde de mevcuttur. Risalenin tespit edebildiğimiz bir diğer nüshası, İBB Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. 947'de, 34a-35a numaralı varaklar arasında mevcuttur.

27b-29b Hizmetnâme

29b-32a İkbâlnâme

32a-36b Sabırnâme

36b-38a Vahdetnâme

38a-51a İbretnâme

İBB Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. 993

İstinsah tarihi: 1187

Müstensih: Yusuf Nesim Efendi

1b-2b Fihrist

2b-11b Mir'âtü'l-kevneyn

12a-14b Kûtu'l-kulûb

14b-18a Şükürnâme

18b-21b Fakrnâme

21b-23a Tefviznâme

23a-26b Hizmetnâme

26b-30a Sabırnâme

30a-42a Vahdetnâme

Ankara Milli Kütüphane Yzl. nr. 3804/2

Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma Merkezi Kütüphanesi nr. 16

10. KENZÜ'L-FÜTÛH(MÜFREDÂT)

1188/1774 senesinde, *Mecmûatü'l-İrfâniyye*'deki Türkçe, Arapça ve Farsça müfredlerden seçilerek tertib olunmuştur. İlk olarak, 1980'de Şakir Diclehan tarafından

sadeleştirilerek Hasankale İbrahim Hakkı Hazretleri Camii Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği'nden neşredilen eser, 2005'te Esmâ Çelik tarafından Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans Tezi olarak çalışılmıştır.

Nüshaları:

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. T1734¹³⁷

İstinsah tarihi: 1271

Müstensih: Osman el-Fadlî

151b-201a numaraları varaklar arası.

Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 3316

İstinsah tarihi: Tespit edilemedi.

Müstensih: Tespit edilemedi.

Ankara Milli Kütüphane Yzl. nr. A-990

Bursa Yazma ve Eski Eserler Kütüphanesi Genel nr. 4340

Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma Merkezi Kütüphanesi nr. 9

Erzurum İl Halk Kütüphanesi nr. 23914

İstanbul Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi nr. 958

11. DEFÎNETÜ'R-RÛH

1189/1775 senesinde Hazret'in kendi beyanıyla *Mecmûatü'l-Meânî*'deki Türkçe, Arapça ve Farsça risalelerden ve kimi manzumlardan seçilerek tertib edilmiştir.

Nüshaları:

Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 2505

İstinsah tarihi: Tespit edilemedi.

¹³⁷ Aynı demirbaş numarasında, *Mecmûatü'l-Meânî*'nin içerisinde.

Müstensih: Tespit edilemedi.

1b-16a Cilâü'l-kulûb

16b-28a İnsân-ı kâmil

28b-34b Kitâbü'l-âlem

34b-36a Müstezâd fî kemâli'r-rızâ

36a-42a Mektûbu's-sır.

42a-48b Râznâme.

48b-52a Rubaiyyat

52b-63a Nefyü'l-vücûd bi-isbâti'l-mevcûd

Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 2699

İstinsah tarihi: 1199

Müstensih: Tespit edilemedi.

1b-12a Cilâü'l-kulûb

12b- 21a İnsân-ı kâmil

21b- 25a Kitâbü'l-âlem

Süleymaniye Esad Efendi nr. 1438¹³⁸

İstinsah tarihi: Tespit edilemedi.

Müstensih: Tespit edilemedi.

82b-94a Cilâü'l-kulûb

94b-104a İnsân-ı kâmil

104b-110b Kitâbü'l-âlem

¹³⁸ Aynı demirbaş numarasında, *Tuhfetü'l-Kirâm* 'ın içerisinde.

110b-115a Mektûbu's-sır

115a-120a Râznâme

120a-128b Rubaiyyat

128b-135a Nefyü'l-vücûd bi-isbâti'l-mevcûd

135b-139b Vahdetnâme

139b-143a Divân'ından seçme müfredler

143b-147a Münâcât

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. A6962

İstinsah tarihi: 1190

Müstensih: İsmail Fehim b. İbrahim Hakkı

1b-19b Cilâü'l-kulûb¹³⁹

20a- 34a İnsân-ı kâmil¹⁴⁰

34b- 41a Kitâbü'l-âlem

41b-44a Müstezâd fî kemâli'r-rızâ

45b-51b Mektûbu's-sır¹⁴¹

¹³⁹ *Cilâü'l-Kulûb*, mezkur nüshalar dışında, müstakil halde başka derlemeler içerisinde de mevcuttur. Risalenin tespit edebildiğimiz diğer nüshaları, Süleymaniye Reşid Efendi nr. 440'ün 35b-46b numaralı varakları arasında, Süleymaniye H. Hüsnü Paşa nr. 257'in 39b-57a numaralı varakları arasında ve Millet Kütüphanesi Ali Emiri Efendi nr. 4323'ün 127b-135b numaralı varakları arasında mevcuttur. Risale, Ferzende İdiz tarafından hazırlanarak "Allah'a Ulaştıran On Esas Cilâü'l-Kulûb Zikrullah" başlığıyla 2012'de Hâcegân Yayınları'nca neşredilmiştir.

¹⁴⁰ *İnsân-ı Kâmil*, mezkur nüshalar dışında, müstakil halde başka derlemeler içerisinde de mevcuttur. Risalenin tespit edebildiğimiz bir diğer nüshası, Süleymaniye Şazeli Tekkesi nr. 157'de, 21b-28b numaralı varaklar arasında mevcuttur. Eser, ilk olarak 1339'da Matbaa-i Âmire'de neşredilmiştir. Cumhuriyet devrinde ise hem Ekrem Babacan'ın sadeleştirip kendi imkânlarıyla bastırdığı nüsha, hem de Turgut Ulusoy'un sadeleştirmesi ile Hisar Yayınları tarafından basılan nüsha mevcuttur.

¹⁴¹ İbrahim Hakkı hazretlerinin hayatı bahsinde, halifelerinden bahsederken Avnikli Molla Halil'e dair gerekli izahatta bulunulmuş idi. Bu zatın, "İbrahim Hakkı hazretleri bana sırlı bilgileri muhtevi bir mektup verdi" beyanına mukabil, Hazret'in onu yalancılıkla itham ettiğini nakletmiş idik. Bu mektup, Ali Sözer'in sadeleştirmesi ile, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinden Nasihatler" başlığıyla 2011'de Şadırvan Yayınları'nca neşredilmiş, İngilizce tercümesi de, "Advices From Hazrat Ibrahim Haqqi of

52a-58a Râznâme

58b-68a Murabbaât

68b-79b Nefyü'l-vücûd

80a-82b Vahdetnâme

82b-85b Divân'ından seçme müfredler

Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Bölümü nr. 79

Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma Merkezi Kütüphanesi nr. 10

12. RÛHU'Ş-ŞURÛH

1190/1776 senesinde derlenen eseri Hazret, kendi *Dîvân*'ından seçtiği beyitlerle tertib etmiştir. Eser, 2008'de Esen Doğanay tarafından Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doktora Tezi olarak çalışılmıştır.

Nüshaları:

Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 3381¹⁴²

İstinsah tarihi: 1193

Müstensih: Yusuf Nesim Efendi

97b-122a numaralı varaklar arasında

13. ÜLFETÜ'L-ENÂM

1190/1776 senesinde, *Ma'rifetnâme*'den seçilerek tertib edilmiş olup, irfan ehli olmanın gerekliliklerine dair bahisleri muhtevidir.

Nüshaları:

Erzurum" başlığıyla 2013'te Semerkand Yayınları'nca basılmıştır. Hazret'in, Avnikli Molla Halil hakkındaki kanaatleri yayınevi yetkililerine bildirilmiştir.

¹⁴² Aynı demirbaş numarasında, *Meşârikü'l-Yûh*'un içerisinde. Hazret'in kendi *Dîvân*'ından seçtiği beyitleri muhtevidir.

İBB Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. 541

İstinsah tarihi: 1315

Müstensih: Ahmed et-Tillovî el-Abbâsî

1b- 44a numaralı varaklar arasında.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma Merkezi Kitaplığı nr. 14.

14. URVETÜ'L-İSLÂM

1191/1777 senesinde, *Ma'rifetnâme*'den seçilerek tertib edilen eser, akaid, fıkıh ve tasavvufa dair bahisleri muhtevidir. “Eserleri” kısmının girişinde de bahsettiğimiz üzere, İbrahim Hakkı hazretleri bu eseri, Erzurum'da hakkında şuyû bulan fitneyi bertaraf için derlemiş ve kendi fikirlerinin bu eserde bulunabileceğini beyan etmiştir.¹⁴³

Nüshaları:

Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 1462

İstinsah tarihi: 1257

Müstensih: Tespit edilemedi.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. T681

İstinsah tarihi: Tespit edilemedi.

Müstensih: Tespit edilemedi.

Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Bölümü nr. 299

15. HEY'ETÜ'L-İSLÂM¹⁴⁴

¹⁴³ On beş bâbtan müteşekkil eserin dokuzuncu bâbını teşkil eden ve Hazret'in Cevâhirü'l-İman başlığını uygun gördüğü kısım, Fatih Çakır tarafından tercüme edilerek “İman Cevherleri” başlığıyla 2013'te Semerkand Yayıncılık tarafından neşredilmiştir.

¹⁴⁴ Mesih İbrahimhakkığlu, Hazret'in, *Hey'etü'l İslâm*'ı *Ma'rifetnâme*'deki bilgilerin yayılmasından korktuğu için yazdığını iddia etse de (bk. *a.g.e.*, s. 154), bu iddia pek tutarlı görünmemektedir. Zira durum böyle olsa, Hazret *Ma'rifetnâme*'sini ortadan kaldırma gayreti içinde olurdu ki, hal vaka bunun tersini söylemektedir.

1191/1777 senesinde, *Ma 'rifetnâme*'nin astronomiye dair bahislerinden seçilerek tertib edilmiştir.

Nüshaları:

Süleymaniye Yazma Bağışlar nr. 6879¹⁴⁵

İstinsah tarihi: 1180

Müstensih: Tespit edilemedi.

İBB Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. 541

İstinsah tarihi: 1315

Müstensih: Ahmed et-Tillovî el-Abbâsî

44b-84a numaralı varaklar arasında

Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Bölümü nr. 70

Erzurumlu İbrahim Hakkı Araştırma Merkezi Kitaplığı nr. 12

MÜSTAKİL HALDE BULUNAN RİSALELER

RİSÂLE DER TARÎK-İ NAKŞBEND¹⁴⁶

Aşağıdaki nüshaların kimisinde sadece *Ma 'rifetnâme*'nin Nakşbendiyye ile alakalı bahsi istinsah edilmişken, kimisinde *Ma 'rifetnâme*'nin nefsin mertebelerine dair kısımları da eklenmiştir.

Süleymaniye Pertev Paşa nr. 620¹⁴⁷

149a-155a.

Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 2748

¹⁴⁵ Aynı demirbaş numarasında, *Tuhfetü'l-Kirâm* 'ın içerisinde.

¹⁴⁶ Süleymaniye Darülmüşnevi nr. 269 numarada da, *Ma 'rifetnâme*'nin tasavvuf bahisleri müstakil bir halde mevcuttur.

¹⁴⁷ Risalenin son üç varığında 1201 istinsah tarihli Hatm-i Hâcegân usûlüne dair bilgiler ve duası vardır. Günümüzdeki Hatm-i Hâcegân usûl ve duası ile pekçok yönden benzeşen bu metnin Hazret'e aidiyeti hakkında ise elimizde kesin bir bilgi mevcut değildir.

10b-13a

Süleymaniye Reşid Efendi nr. 396¹⁴⁸

169 vr.

Süleymaniye Uşşaki Tekkesi nr. 439¹⁴⁹

170 vr.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. T3628¹⁵⁰

29b-48a

Millet Kütüphanesi Ali Emiri Şer'iyye nr. 809¹⁵¹

173a-188b

MANZÛME Fİ'L-AKÂİD¹⁵²

Süleymaniye Esad Efendi nr. 42

46b-52a

Millet Kütüphanesi Ali Emiri Şeri'yye nr. 812

191a-196a

¹⁴⁸ Kataloğa *Sülûknâme* olarak kaydedilen bu risale, *Ma'rifetnâme*'nin Nakşbendiyye ile alakalı kısmı ile nefis mertebelerine dair kısmını muhtevîdir.

¹⁴⁹ Yüz yetmiş varaktan müteşekkil risalenin bir kısmı kataloğa *Risâle-i Tasavvuf* şeklinde kaydedilmiş olsa da, bir evvelki Reşid Paşa bölümündeki nüsha ile aynı muhtevadadır.

¹⁵⁰ Sadece *Ma'rifetnâme*'nin Nakşbendiyye ile alakalı kısmını muhtevîdir.

¹⁵¹ 1266 istinsah tarihli bu nüsha, *Ma'rifetnâme*'nin Nakşbendiyye ile alakalı kısmını muhtevîdir ancak kataloğa *Sülûknâme* olarak kaydedilmiştir. Gerek bu risale ve gerekse önceki risaleler, muhtevası mukayese edilmediği için olsa gerek, daha evvel bu hususta araştırma yapan zatları yanıltmıştır. Bursalı, *Sülûk-u Nakşibendiyye* diye bir eserden bahsederken (bk. Bursalı, *a.g.e.*, s. 33-36), Revnakoğlu zikrettiğimiz en son nüshayı gördüğünden bahisle bunu müstensihin hatasına istinaden *Sülûkname* olarak zikretmektedir (bk. Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 112). Ancak ifade ettiğimiz üzere, bu risalelerin tümü *Ma'rifetnâme*'nin ilgili yerlerinden iktibas ile oluşturulmuş olup müstakil birer eser değildir.

¹⁵² *Ma'rifetnâme*'de yer alan ve "Hüdâ Rabbim" ifadesiyle başlayan akaide dair manzumudur. Osmanlı devrinde müstakil halde basılan manzume (bk. Diclehan, *a.g.e.*, s. 35), son dönem Osmanlı ulemasından Manisa'lı Mehmed Said Efendi tarafından şerh edilmiş ve bu şerh Muhammed Yetim tarafından sadeleştirilerek "Cevâhirü'l-Akâid/Kasîde-i İtikâdiyye Şerhi" başlığıyla 2012'de Sultantepe Yayıncılık'tan neşredilmiştir. Ahmet Efe'nin, bu manzum akaide üzerine yazdığı bir başka şerh de, "Akâid-i İslâmiyye" başlığıyla 2012'de Semerkand Yayınları'na neşredilmiştir.

HATÂEN İBRAHİM HAKKI HAZRETLERİNE İSNÂD EDİLEN ESERLER

ÜLFETÜ'L-KULÛB

Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 2108

İstinsah tarihi: 1169

Müstensih: Mustafa b. Mazlum Muhammed

Elli beş varaktan müteşekkil risalenin muhtevasını Rasûllullah'ın ahlâkı ile ahlâklanmak oluşturmaktadır. Ancak gerek istinsah tarihinin çok erken bir dönem oluşu ve gerekse Hazret'e ait eserler veya risaleler içerisinde böyle bir ismin zikredilmeyişi, eserin ona aidiyeti hususunda bizi tereddüte sevk etmektedir.

MÜRŞİDÜ'L-MÜTEHHİLÎN

Süleymaniye Denizli nr. 151

Zeyniyye tarikatından Muhammed Muhyiddin b. Kutbeddin İznikî'nin Arapça telif ettiği eserdir. Anca katalogta hataen İbrahim Hakkı hazretleri adına kaydedilmiş ve kimi çalışmalarda Hazret'e nisbet edilmiştir.¹⁵³ Nakşbendiyye'den Mehmed Emin Tokadî hazretlerinin huefâsından Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi bu eseri tercüme etmiştir. Eserin bir diğer nüshası, Süleymaniye Pertev Paşa, nr. 625'de mevcuttur.

KİTÂB-I NOKTA

Süleymaniye Kemankeş nr. 229

Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Kemankeş nr. 229

Yukarıda zikredilen her iki kütüphane katalogunda da Hazret'e nispet edilen eserin iki nüshasının da muhtevasını inceledik ancak eserin ona ait olduğuna dair herhangi bir kayda rastlayamadık. Hazret'e ait risaleler içerisinde isminin geçmiyor

¹⁵³ Bk Muslu, *a.g.e.*, s. 415.

oluşu, eserin, Vassaf'ın da kaydettiği üzere,¹⁵⁴ İbrahim Hakkı hazretlerinin hulefâsından İbrahim Efendi'ye ait olma ihtimalini güçlendirmektedir.

MURÂDNÂME:

Süleymaniye Nuruosmaniye nr. 4240

Sultan IV. Murad'a hediye olarak yazılan eser, katalogta hataen İbrahim Hakkı hazretleri adına kaydedilmiştir. Eser, kimi çalışmalarda Hazret'e nisbetle zikredilse de,¹⁵⁵ telif tarihi itibariyle onun telifatından olması mümkün değildir. Topkapı Revan Köşkü nr. 1418b'de kayıtlı Erzurumlu İbrahim Mülhimî'nin 1650'de telif ettiği *Şehinşâhnâme-i Murâdî* isimli eserle bu eserin aynı olması mümkündür.¹⁵⁶

B. HAKKINDAKİ ÇALIŞMALAR

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, İbrahim Hakkı hazretleri hakkında bugüne dek iki adet geniş kapsamlı bibliyografya çalışması yapılmıştır. Bunlardan ilki, İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu'nun 1977'de Kültür Bakanlığı'nca basılan Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası,¹⁵⁷ bir diğeri de Selami Şimşek'in 2007'de *Kutadgubilig* dergisinde kaleme aldığı makaledir.¹⁵⁸ Bu bölümde, 1977'den evvel Hazret hakkında yapılan çalışmalardan, dikkate değer olanlar dışında bahsetmeyecek ve Şimşek'in kaleme aldığı bibliyografyadan istifade ile hem varsa gözden kaçırdığı çalışmaları, hem de 2007'den günümüze kadar yapılan yeni çalışmaları kaydetmeye çalışacağız.

BA. Kitaplar

1. Hayrani Altıntaş, *Ma'rifetnâme'de Tasavvuf*, İbrahim Hakkı Külliyesi Yaptırma ve Yaşatma Derneği Yay., İstanbul 1981.

2. Hayrani Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1992.

¹⁵⁴ Vassâf, *a.g.e.*, c. 2, s. 284

¹⁵⁵ Bk Muslu, *a.g.e.*, s. 416.

¹⁵⁶ Kataloglara yanlış kaydedilen bu eserlerle ilgili olarak, yetkili mercilere ulaşıp bilgilendirme yapılmıştır.

¹⁵⁷ İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, Ankara 1977, Kültür Bakanlığı Yay.

¹⁵⁸ Bk. Selami Şimşek, "303. Doğum Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı (1115/1703-1194/1780) Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, sy. 11, s. 277-301.

3. Belkıs İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'yle Aşk İle An Seyretmek*, Sûfi Kitap, İstanbul 2012.
4. Şefik Can, *Destegül: Ma'rifetnâme Sahibi Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Divan-ı Kebir'den Seçtiği ve Manzum Olarak Türkçe'ye Çevirdiği Şiirler*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2001.
5. Amil Çelebioğlu, *Erzurum'lu İbrahim Hakkı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.
6. Cemil Çiftçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Şule Yay., İstanbul 2000.
7. Mehmed Suat Demir, *Erzurum-Hasankale'li İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Risâleleri*, İbrahim Hakkı Hazretleri Cami Külliyesi Kültür Derneği, Erzurum 2004.
8. Şakir Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İbrahim Hakkı Camii Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği, İstanbul 1980.
9. Hüseyin Elmalı, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kasîde-i İ'tikadiyye'sinin Şerhi Cevâhiru'l-Akaid*, İzmir 1998.
10. Hikmet Eren, *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Hoca Ahmet Yesevi Ocağı, Ankara 2003.
11. *Erzurum-Hasankale'li İbrahim Hakkı Hz. Divanı*, Sad. Turgut Ulusoy, İbrahim Hakkı Camii Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği, İstanbul 1974.
12. *Erzurum-Hasankale'li İbrahim Hakkı Hz. Divanı*, İbrahim Hakkı Camii Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği, İstanbul 1977.
13. Erzurum-Hasankale'li İbrahim Hakkı Hz., *Kenzü'l-Fütûh*, Haz. Şakir Diclehan, Hasankale İbrahim Hakkı Hz'nin Camii ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği, İstanbul 1980.
14. Erzurumlu İbrahim Hakkı Hz., *Ma'rifetnâme*, Durali Yılmaz-Hüsnü Kılıç, Çelik Yayınevi, İstanbul 2003. (1310 tarihli Matbaa-i Âmire baskısından tasarrufsuz eksiksiz ve ilavesiz tam metin).

15. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *İnsan-ı Kâmil*, sad. İ. Turgut Ulusoy, Hisar Yayınevi, İstanbul tsz.
16. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Ma‘rifetnâme*, Haz. M. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul 1999.
17. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Ma‘rifetnâme*, Tetkik ve Takdim: Ahmed Davudoğlu, Sad. Durali Yılmaz-Hüsnü Kılıç, Temel Yay., İstanbul 1981. (1310 tarihli Matbaa-i Âmire baskısından tasarrufsuz eksiksiz ve ilavesiz tam metin).
18. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Ma‘rifetnâme*, Tetkik ve Takdim: Ahmed Davudoğlu, Sad. Durali Yılmaz-Hüsnü Kılıç, Temel Yay., İstanbul 2003.
19. *Erzurumlu İbrahim Hakkı: 192. Ölüm Yıldönümünde*, Haz. Sadi Irmak, Neş. Hayrünnisa Çavuşoğlu, Sermet Matbaası, İstanbul 1974..
20. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Ma‘rifetnâme*, Erkam Yayınları, İstanbul 2013, 3 c.
21. *Gönülden Fışkıran Damlalar: Nasihat Divanı: İslam Sedası ve Ruhun Gıdası ve Ma‘rifetnâme Sahibi İbrahim Hakkı’nın Akait Manzumesi*, Haz. H. İbrahim Atasoy, İnkılap Matbaası, 1971.
22. İbrahim Hakkı Erzurumî, *Akidetü’l-İman*, Çev. Süleyman Yaşar, Bizim Büro Ofset, Ankara 1991.
23. İbrahim Hakkı Erzurumî, *Ma‘rifetnâme*, Haz. Fuat Başar, İstanbul 1984.
24. İbrahim Hakkı Erzurumî, *Ma‘rifetnâme*, Haz. Kırımı Yusuf Ziya, Elif Ofset Tesisleri, İstanbul 1980.
25. İbrahim Hakkı Erzurumî, *Ma‘rifetnâme*, Haz. M. Fuat Başar, Alem Yay., İstanbul 2005.
26. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Tatlıdil Matbaası, İstanbul 1973.
27. Uğur İbrahimhakkıoğlu, *Erzurum’lu İbrahim Hakkı ve İki Torunu Feyyaz Efendi ile Zakir Bey*, Ankara 1998..

28. Uğur İbrahimhakkıoğlu, *Erzurum’lu İbrahim Hakkı ve İki Torunu Feyyaz Efendi ile Zakir Bey*, Genişletilmiş 2. baskı., Sözkese Matbaacılık, Ankara 2001.

29. Ahmet Kabaklı, *Sohbetler-I: Mevlana, Yunus Emre, Fuzuli ve İbrahim Hakkı İle*, İstanbul tsz.

30. Ahmet Kabaklı, *Çağlara Hükmedenler: Mevlana, Yunus Emre, Fuzuli, Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Türk Edebiyatı Vakfı Yay., İstanbul 2003.

31. Selma Karışman, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Adam Smith “Mârifet” İle “Zenginlik” Arasında İki Düşünce İki Dünya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

32. Numan Külekçi, *Erzurumlu İbrahim Hakkı: Hayatı-Kişiliği-Eserleri, Şiirlerinden Seçmeler*, Toker Yay., İstanbul 2002.

33. Numan Külekçi-Turgut Karabey, *Erzurumlu İbrahim Hakkı-Dîvân*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1997.

34. Ömer Özyılmaz, *Manzume-i Tertib-i Ulûm, Tertibu’l-Ulûm, Kaside fi’l-Kütübi’l-Meşhûre fi’l-Ulûm, Kevâkib-i Seb’a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Tertib-i Ulûm İsimli Eserine Göre, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ankara 2002.

35. Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma’rifetnâmesi*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yay., Ercan Matbaası, 1961.

36. Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma’rifetnâmesi*, İlkharf Yayınevi, İstanbul 2011.

37. Selahaddin Yaşar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı-Sanatı-Mârifeti*, Yeni Asya Yay., İstanbul 1996.

BB. Tezler

I. Lisans-Seminer

1. İhsan Mesut Akbaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı’da Ahlâk Anlayışı*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum 1998.

2. Yakup Arslan, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Göre Tasavvufî Terbiyenin Esasları*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum 2000.
3. Ayşe Binici, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kelamî Görüşleri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum 1999.
- 4., Necdet Dindar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma'rifetnâme'deki Eğitim İle İlgili Görüşleri*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (Lisans Tezi), Bursa 1987.
5. Hikmet Eren, *Türk Düşünce Tarihinde Erzurumlu İbrahim Hakkı Hz.*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum 1998.
6. Hanifi Gökçe, *Pasinler İbrahim Hakkı Hazretleri Vakfı Kütüphanesi ve Atatürk*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum 2000.
7. Selim Gökdemir, *İbrahim Hakkı Erzurumlu'nun İnsân-ı Kâmil Anlayışı*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum 1992.
8. Selçuk Karabulut, *Türk Düşünce Tarihinde Erzurumlu İbrahim Hakkı Hz.*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum 1998.
9. Kadir Karaca, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin İlmî Görüşleri*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Kayseri 1985.
10. Osman Kaya, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Düşünce Sisteminde Allah-Âlem*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum 1999.
11. Ahmet Kayaalp, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ma'rifetnâme'sinde Tasavvufî Ahlâk*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum 2003.
12. M. Said Kebeli, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ma'rifetnâme'sinin Üçüncü Fenninin İkinci Babında Bulunan Türkçe Şiirlerin Transkripsiyonu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (Lisans Tezi), Ankara 1975.
13. Bekir Kocabaş, *Lombroso ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Suç ve Suçlu Tipolojisi Hakkındaki Görüşleri ve Karşılaştırılması*, İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, (Seminer), Malatya 09-12 Eylül 2003.

14. Seçil Kösalı, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ma'rifetnâme'sinde Kadın Anlayışı ve Günümüze Yansıması*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum 2003.

15. A. Sami Önal, *Erzurumlu İbrahim Hakkı, Hayatı, Eserleri, Şâirliği*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi (Lisans Tezi), Ankara 1963.

16. Hulûsi Özkul, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Eserleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Ankara 1953.

17. Nurşen Saltabaş, *Dîvan: Erzurumlu İbrahim Hakkı (181-220. Gazellerin Şerhi)*, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum 1999.

18. Kemal Saygılı, *Divan: Erzurumlu İbrahim Hakkı (Mukattalar-Nazmlar-Rubailer-Maniler-Müfredler: 503-530. Gazellerin Açıklama ve Şerhleri)*, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum 1999.

19. Kebir Polat, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'da İnsan Anlayışı*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Erzurum 1997.

20. Celalettin Toprak, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası Şeyh İsmail Fakîrullah*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Ankara 1975.

21. M. Haluk Uzundumlu, *İbrahim Hakkı Divan'ının Transkripsiyon ve Tahlili (İlâhinâme)*, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum (Lisans Tezi), Erzurum 1976.

22. Selim Yazıcı, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Ma'rifetnâmesi'ndeki Kelamî Görüşleri*, Atatürk Üniversitesi Yüksek İslam Enstitüsü (Lisans Tezi), Erzurum 1980.

23. Neriman Yavuzer, *İbrahim Hakkı'nın Ma'rifetnâme'deki Tasavvuf Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Zümresi Eski Türk Edebiyatı Bölümü (Lisans Tezi), İstanbul 1948.

24. Hasan Vahaboğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı, Eserleri ve Ma'rifetnâme'sinin Üçüncü Fenninin Birinci Babında Bulunan Türkçe Şiirlerinin Transkripsiyonu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Ankara 1974.

II. Yüksek Lisans

1. Mehmet Ateş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Kalb Anlayışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1991.
2. Abdülkadir Aydın, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ma'rifetnâmesi'nde Yer Alan Bazı Tasavvufî Terimler*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1996.
3. Ayşe Tek Başaran, *Erzurumlu İbrahim Hakkı's Ma'rifetnâme (1757): A Case Study In The Ottoman Reception Of Modern Science (Osmanlıların Modern Bilim Algısı: Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma'rifetnâmesi)*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
4. Alaaddin Biçici, *İbrahim Hakkı'nın Tefsiri Yönü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.
5. Esmâ Çelik, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kenzü'l-Fütûhu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
6. Esen Doğanay, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Rûhu's-Şürûh*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
7. Mehmet Sıddık Ertaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Din Felsefesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.
8. Nevin Hakkıoğlu, *İbrahim Hakkı Erzurûmî Divanı'nda Dini-Tasavvufî Unsurlar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.
9. Mehmet Kazar, *Ma'rifetnâme'deki Şiirlerin Tahlili*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.
10. Sebile Özdamar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ma'rifetnâme Adlı Eserindeki İnsan İlişkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.
11. Ömer Özyılmaz, *İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin Tertib-i Ulûm İsimli Eserindeki Eğitimle İlgili Görüşleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1986.

12. Yusuf Polat, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ma'rifetnâmesi'nde Tanrı-Âlem İlişkisi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2002.

13. Köksal Selçuk, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İnsaniyye İsimli Güldestesi'nin Muhtevası ve Türkçe Kısımının Transkripsiyonlu Metni*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.

14. Süleyman Solmaz, *İbrahim Hakkı Erzurûmî Dîvân'ında Aşk*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1986.

15. Mustafa Yıldırım, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Varlık Anlayışı*, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1986.

16. M. Salih Yıldız, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Felsefe*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.

17. Hakan Yücelik, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Ahlâk Anlayışı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.

III. Doktora

1. Hayrani Altıntaş, *Les Idees Soufiques d'Erzurumlu Ibrahim Haqqi Dans Son Mârifetmâme (Etude Psycho-Religieuse)*, Paris 1976.

2. Haji-Mohamed Haji-Ahmad, *The Ideas of Wahdat al-Wujud In The Poetry of 'Abd al-Qadir Bidil (Persian), Ibrahim Hakki Erzurumlu (Ottoman Turkish), and Hamzah Fansuri (Malay)*, University of California Department of Near Eastern Studies, Berkeley, 1989.

3. Hayrettin Karadeniz, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlâk Felsefesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.

4. Selma Özdemir, *Din-Ahlâk-Ekonomi İlişkisinin Sosyolojik Analizi ve Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi: (Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005.

5. Ömer Özyılmaz, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Göre Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1990.

BC. Makaleler

1. Avni Altınır, “Bilgin, Şair, Matematikçi, Kozmoğraf Erzurumlu İbrahim Hakkı Hz.”, *Bakış Mecmuası*, sy. 345/9, Eylül 1972, s. 3-6.
2. Hayrani Altıntaş, “Büyük Türk Düşünürü Erzurumlu İbrahim Hakkı Görüşleri ve Eserleri”, *Diyanet Dergisi*, c. 18, sy. 3 (Mayıs-Haziran 1979), s. 149- 156.
3. Vahdettin Başçı, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Din Felsefesi’nde Uluhiyet’ Anlayışı”, *M.E.B. Din Öğretimi Dergisi*, sy. 31, Aralık 1991, s. 58-61.
4. Kaya Bilgegil, “İbrahim Hakkı’ya Göre İnsan Kalbi”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, sy.1, (Ocak-Şubat-Mart 1977), s. 13.
5. Abdulkuddüs Bingöl, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın İlim Anlayışı”, *Felsefe Dünyası*, sy. 9, Ankara 1993, s. 14-20.
6. İbnüttayyar Selahaddin Cem, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma’rifetnâmesi”, *Sanat Dünyası*, sy. 190, Ocak 1964, s. 18-19.
7. Nurettin Ceviz, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerine Ait Bir Yazma Mecmû’atı’l-İrfâniyye”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, sy. 23, Erzurum 1996, s. 85-97.
8. Hayrünnisa Çavuşoğlu, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Yetiştği Çevre, Hayatı, Eserleri”, *192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Yay. Hayrünnisa Çavuşoğlu, Sermet Matbaası, İstanbul 1974, s. 58-72.
9. Hayrünnisa Çavuşoğlu, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *Bakış Mecmuası*, sy. 345/9, Eylül 1972, s. 8-9.
10. Hayrünnisa Çavuşoğlu, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *Türk Kültürü*, c. 10, sy. 120, Ekim 1972, s. 53-58.
11. Amil Çelebioğlu, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Divanı’nda Gönül”, *Milli Kültür*, sy. 12 (Aralık 1979), s. 31-37.
12. Amil Çelebioğlu, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Manileri”, *Türk Kültürü*, c. 24, sy. 270 (Ekim 1985), s. 29-31.

13. Amil Çelebioğlu, “Kıyafe(t) İlmi ve Akşemseddinzade Hamdullah Hamdi ile Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Kıyafetnameleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, (Ahmed Caferoğlu Özel Sayısı), XI (1979), s. 305-347.

14. Zeki Çıkman, “İbrahim Hakkı ve Karakter Tahlili”, *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Haz. Hikmet Eren, Ahmet Yesevi Ocağı Yay., Ankara 2003, s. 215-222.

15. Pertev Demirhan, “İbrahim Hakkı Hazretlerinin Büyüklüğü ve Ma‘rifetnâme’nin Değeri”, *Tarih Yolunda Erzurum*, , sy. 13-14, Kasım 1962, s. 4-5.

16. Ali Ekber Diyânet, “İbrâhîm Hakkî”, *Dâiretü’l-Ma‘ârif-i Büzürg-i İslâmî*, Tahran 1367 c. 2, s. 487-488.

17. Suat Efe, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma‘rifetnâmesi (Bugünkü Tıbbî Telakkîlere Göre)”, *Türk Folklor Araştırmaları*, c. 8, sy. 168, Temmuz 1963, s. 3111.

18. Bekir Sıtkı Erdoğan, “Bir Şiir: Hak Şerleri Hayreyler”, *192. Ölüm Yılı dönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Sermet Matbaası, İstanbul 1974, s. 56-57.

19. Hikmet Eren, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Hayatı ve Kişiliği, Eserleri”, *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ahmet Yesevi Ocağı Yay., Ankara 2003, s. 1-38.

20. Esin Kahya, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 40 (Necati Öner’e Armağan), 1999, s. 371-385.

21. Şükran Fazlıoğlu, “Ta’lim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredatı”, *Dîvân İlmi Araştırmalar*, sy. 18, 2005/1, s. 50-66.

22. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Bir Ölüm Haberi ve Bir Şecere: Ma‘rifetnâme Müellifi İbrahim Hakkı”, *İş Mecmuası*, sy. 146, s. 13-14 (Ahmet Halil rumuzuyla yayımlanmıştır).

23. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “İbrahim Hakkı’nın Hususî Mektupları”, *İş Mecmuası*, sy. 67, 1947 (Ahmet Halil rumuzuyla yayımlanmıştır).

24. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Yunus Emre ve İbrahim Hakkı Mukayesesi”, *Meslek Mecmuası*, sy. 38, Erzurum 1925, s. 8.

25. Ahmed Cevad Gobi, “Madde Birliği Yahut İbrahim Hakkı Nazariyesi”, *Doğuş Dergisi*, sy. 7, Kars 1934.
26. Önder Göçgün, “Ölümünün 199. Yıldönümünde: Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Divân’ının Bilinmeyen Bir Nüshası”, *Türk Kültürü*, c. 18, sy. 209-210 (Mart-Nisan 1980), s. 63-66.
27. Faik Gözübüyük, “Ma‘rifetnâme’de Sosyal Münasebetler”, *Türk Yurdu*, c. 2, sy. 4 (286), Temmuz 1960, s. 23-24.
28. Faik Gözübüyük, “Ma‘rifetnâme’de Sosyal Münasebetler-II”, *Türk Yurdu*, c. 2, sy. 10 (292), Ocak 1961, s. 15-16.
29. Faik Gözübüyük, “Ölüm Teması ve Ma‘rifetnâme”, *Türk Yurdu*, c. 1, sy. 7 (277), Ekim 1959, s. 49-52.
30. M. Faruk Gürtunca, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Büyük Eseri Ma‘rifetnâmeden Seçmeler: Açlığın Zaferi”, *Bakış Mecmuası*, sy. 345/9, Eylül 1972, s. 12-13.
31. Sadi Irmak, “İbrahim Hakkı (1703-1780) ve Pozitif İlimler”, *192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Yay. Hayrünnisa Çavuşoğlu, Sermet Matbaası, İstanbul 1974, s. 11-27.
32. Sadi Irmak, “İbrahim Hakkı (1703-1780) ve Pozitif İlimler”, *İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. 36, sy. 1973, s. 153-168.
33. Feyyaz İbrahimhakkıoğlu, “İbrahim Hakkı ve Gönül”, *Fikir ve Sanat Hareketleri*, c. 7, sy. 80, Ağustos 1972, s. 25-27.
34. Hakkı İbrahimhakkıoğlu, “İbrahim Hakkı’nın Hayatı”, *Fikir ve Sanat Hareketleri*, sy. 80, Haziran 1969, s. 19.
35. M. Feyyaz İbrahimhakkıoğlu, “İbrahim Hakkı ve Nurettin Topçu’da Hareket Düşüncesi”, *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Haz. Hikmet Eren, Ahmet Yesevi Ocağı Yay., Ankara 2003, s. 193-194.

36. M. Feyyaz İbrahimhakkıoğlu, “İbrahim Hakkı’da İnsan ve Hayat”, *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Haz. Hikmet Eren, Ahmet Yesevi Ocağı Yay., Ankara 2003, s. 189-192.

37. M. Feyyaz İbrahimhakkıoğlu, “İbrahim Hakkı’nın Gönül’ü”, *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Haz. Hikmet Eren, Ahmet Yesevi Ocağı Yay., Ankara 2003, s. 195-200.

38. Uğur İbrahimhakkıoğlu, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *Millî Kültür*, sy. 42, (Ekim 1983), s. 32-37.

39. Ekmeleddin İhsanoğlu, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Ma‘rifetnâmesi’nde Eski ve Yeni Astronomi”, *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Haz. Hikmet Eren, Ahmet Yesevi Ocağı Yay., Ankara 2003, s. 39-50.

40. M. Rauf İnan, “Ma‘rifetname”, *192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Yay. Hayrünnisa Çavuşoğlu, Sermet Matbaası, İstanbul 1974, s. 37-49.

41. Sevtap Kadioğlu, “İbrahim Hakkı Erzurûmî”, *Lexikon Der Bedeutenden Naturwissenschaftler*, 3/2, s. 147-148.

42. Esin Kahya, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 40, (1999), s. 371-385.

43. Selçuk Karabulut, “Müspet İlimlerde Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Haz. Hikmet Eren, Ahmet Yesevi Ocağı Yay., Ankara 2003, s. 239-242.

44. Abdülkadir Karahan, “Mutasavvıf ve Öğretici Bir Şair Olarak Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Yay. Hayrünnisa Çavuşoğlu, Sermet Matbaası, İstanbul 1974, s. 28-36.

45. Mehmet Kazar, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hayatı, Kişiliği ve Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 16, 2001, s. 333-350.

46. Şahin Koçak, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ya da Bir Kitabın Peşinde” *Bilim ve Teknik*, c. 33, sy. 395, Ekim 2000, s. 84-86.

47. Abdulhakim Koçin, “Onsekizinci Yüzyılın Ünlü Düşünür ve Bilim Adamı: Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *Bilim ve Teknik*, c. 23, sy. 276, (Aralık 1990), s. 54-55.

48. Babek Osmanoglu Kurbanov, “Rönesans Ruhlu Bir Şahsiyet Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri”, *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Haz. Hikmet Eren, Ahmet Yesevi Ocağı Yay., Ankara 2003, s. 51-64.

49. Muzaffer Zeki Kurnuç, “İslâm’da Musiki ve Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Haz. Hikmet Eren, Ahmet Yesevi Ocağı Yay., Ankara 2003, s. 235-238.

50. Kasım Küfrevî, “İbrahim Hakkı’da Tasavvuf”, *192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Yay. Hayrünnisa Çavuşoğlu, Sermet Matbaası, İstanbul 1974, s. 50-55.

51. Numan Külekçi, “İbrahim Hakkı Hazretleri Çok Yönlü Bir Şahsiyettir”, *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Haz. Hikmet Eren, Ahmet Yesevi Ocağı Yay., Ankara 2003, s. 143-154.

52. Sami Önal, “190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)”, *Türk Kültürü*, c. 8, sy. 95 (Eylül 1970), s. 39-45.

53. H. Ömer Özden, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’ya Göre Varoluş”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 12, Erzurum 1997, s. 277-288.

54. İskender Pala, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’da Nabi Tesiri”, *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 10 (1990), s. 195-209.

55. Cemâleddin Server Revnakoğlu, “İbrahim Hakkı’nın Soy Kökü ve Ana Tarafı”, *Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*, sy. 7, Erzurum 1945, s. 31-38.

56. Cemaleddin Server Revnakoğlu, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Vefatı Tarihi Hakkında Kaynakların Karışıklığı”, *İş ve Düşünce*, c. 31, sy. 256, (Aralık 1966), s. 4-7.

57. Cavit Sunar, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Terbiye Kuralları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 24, (1981), s. 127-150.

58. Osman Türer, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’da Tasavvuf”, *Yedi İklim*, c. 1, sy. 41 (Eylül 1993), s. 75-77.

59. Osman Türer, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Çocuk Terbiyesine Dair Düşünceleri”, İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi-2, *Değerler Eğitim Merkezi Dergisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996, s. 307-316.

60. Osman Türer, “Erzurum’un Manevî Sembolü İbrahim Hakkı Hazretleri”, *Yedi İklim*, c. 1, sy. 41 (Eylül 1993), s. 67-69.

61. Turgut Ulusoy, “Ma‘rifetnâme Hakkında”, *Bakış Mecmuası*, Yıl: 28, sy. 345/9, Eylül 1972, s. 10-11.

62. Mehmet Nuri Yardım, “Doğu Ufkunda Bir Işık Erzurumlu İbrahim Hakkı”, *Türk Edebiyatı*, sy. 131 (Eylül 1984), s. 60-61.

63. Mustafa Yıldırım, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Bilimsel Yönü”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 11, (75. Yıl Özel Sayısı), Erzurum 1999, s. 27-30.

64. Mustafa Yıldırım, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’da Tekâmül Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sy. 20, Erzurum 1995, s. 195-204.

65. Mustafa Yıldırım, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın İnsan Anlayışı”, *Felsefe Dünyası*, sy. 10, Aralık 1993, s. 35-39.

66. Sakıp Yıldız, “İbrahim Hakkı Hazretlerinde Ahlâk Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, Erzurum 1980, s. 134-142.

67. Emrullah Yüksel, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’da Dinî ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11, Erzurum 1993, s. 1-7.

BD. Panel-Sempozyum-Kongre-Konferans Tebliğleri

1. Yılmaz Akdemir, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Rûhu’ş-Şürûh Adlı Eserinde “Kalb” Sözcüğünün Geçtiği Beyitler ve Bu Beyitlerde Yer Alan Edebi Sanatlar”, Uluslararası Sosyal Bilimler ve İbrahim Hakkı Sempozyumu, (Yayımlanmamış Bildiri), 23-25 Eylül 2013, Siirt.

2. Gündüz Akıncı, “İbrahim Hakkı Efendi”, *Atatürk Üniversitesi 1958- 1959 Öğretim Yılı Konferansları-I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959, s. 77-89.

3. Ali Akpınar, “İbrahim Hakkı’nın Ma’rifetnâmesi’nde Kur’an Ayetleri”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, (Yayımlanmamış Bildiri), 26-28 Haziran 2006, Erzurum.

4. Burhan Akpınar-Çetin Tan-Yusuf Gezer-Bilal Yıldırım, “İbrahim Hakkı’nın Tâlim, Terbiye ve İrşada Yönelik Fikirlerinin Eğitim Bilim ve Epistemolojik Perspektiften Değerlendirilmesi”, Uluslararası Sosyal Bilimler ve İbrahim Hakkı Sempozyumu, (Yayımlanmamış Bildiri), 23-25 Eylül 2013, Siirt.

5. Hasan Ayık, “İbrahim Hakkı’da Burhanın İrfanileşmesi”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, (Yayımlanmamış Bildiri), 26-28 Haziran 2006, Erzurum.

6. Halil İbrahim Bulut, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mârifetullah”, Uluslararası Sosyal Bilimler ve İbrahim Hakkı Sempozyumu, (Yayımlanmamış Bildiri), 23-25 Eylül 2013, Siirt.

7. *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu*, ed. Cengiz Gündoğdu, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2012.

8. Selçuk Coşkun, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Kıyafetnâme’si Çerçevesinde Hz. Peygamber’in Şemâli”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, (Yayımlanmamış Bildiri), 26-28 Haziran 2006, Erzurum.

9. İbrahim Çapak, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Tefekkür Dünyası”, Uluslararası Sosyal Bilimler ve İbrahim Hakkı Sempozyumu, (Yayımlanmamış Bildiri), 23-25 Eylül 2013, Siirt.

10. Hüseyin Elmalı, “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Yakınlarına Yazdığı Mektuplardan Bazı Örnekler”, Erzurumlu İbrahim Hakkı Paneli, 19 Ocak 1997, İzmir.

11. *İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler Sempozyumu Bildirileri*, Siirt Halk Eğitimi Merkezi Müdürlüğü, Siirt 1984, 50s.

12. Ahmet Nezihi Kök-Yavuz Konca, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Tıbb  Yorumları”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, (Yayınlanmamış Bildiri), 26-28 Haziran 2006, Erzurum.

13. M. Zeki Kurnuç, “İslâm’da M sik  ve Erzurumlu İbrahim Hakkı Hz.”, *Balıkesir I. Türk Müziği Sempozyumu*, 19-20-21 Aralık 1997, Balıkesir 1998, s. 79-82.

14. Sezai Küçük, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’ya Mevlana’nın Tesirleri”, (Yayınlanmamış Bildiri), Uluslararası Sosyal Bilimler ve İbrahim Hakkı Sempozyumu, 23-25 Eylül 2013, Siirt.

15. Abdurrahman Mih  o lu, “İbrahim Hakkı Erzurûmî’nin *Tezkiretü’l-ahbâb* isimli Eseri ve İsmail Fakîrullah’ın Yüz Elli Hikmet’i”, Uluslararası Sosyal Bilimler ve İbrahim Hakkı Sempozyumu, (Yayınlanmamış Bildiri), 23-25 Eylül 2013, Siirt.

16. Davut Okçu, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Ma’rifetnâme’sinde   retmen   renci İlişkileri”, Uluslararası Sosyal Bilimler ve İbrahim Hakkı Sempozyumu, (Yayınlanmamış Bildiri), 23-25 Eylül 2013, Siirt.

17. Sema  zdemir, “N n ve Kalem’in Sırrı: İbrahim Hakkı Erzurûmî’ye Göre Ontoloji-Hubb-ı İlahi Münasebeti”, Uluslararası Sosyal Bilimler ve İbrahim Hakkı Sempozyumu, (Yayınlanmamış Bildiri), 23-25 Eylül 2013, Siirt.

18. Şuayb  zdemir, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Eğitimci Ki ili i”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, (Yayınlanmamış Bildiri), 26-28 Haziran 2006, Erzurum.

19. Abdulvahhab  zsoy, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Ma’rifetnâmesi’nde Kullandığı Hadisler ve Değeri  zerine”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, (Yayınlanmamış Bildiri), 26-28 Haziran 2006, Erzurum.

20. Ata Pesen-İdris Kara, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Bio-Tipoloji ile İlgili görüşlerine E itsel Açıdan Bir Bakış”, Uluslararası Sosyal Bilimler ve İbrahim Hakkı Sempozyumu, (Yayınlanmamış Bildiri), 23-25 Eylül 2013, Siirt.

21. Kemal Polat, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri’nin Ma‘rifetnâmesi’nde Allah Bilinci”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, (Yayımlanmamış Bildiri), 26-28 Haziran 2006, Erzurum.

22. Cemaleddin Server Revnakoğlu, “İbrahim Hakkı Hazretlerinin En Büyük Oğlu Fehim İsmail Efendi”, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi*, 27-30 Haziran 1968, Erzurum, s. 249-254.

23. Ali Seyyar, “İbrahim Hakkı Hazretlerinin Ma‘rifetnâmesinde Tasavvufi Sosyal Hizmet”, Uluslararası Sosyal Bilimler ve İbrahim Hakkı Sempozyumu, (Yayımlanmamış Bildiri), 23-25 Eylül 2013, Siirt.

24. Mahfuz Söylemez, “Erzurumlu İbrahim Hakkı”, Uluslararası Sosyal Bilimler ve İbrahim Hakkı Sempozyumu, (Yayımlanmamış Bildiri), 23-25 Eylül 2013, Siirt.

25. Çetin Tan-İ. Halil Çankaya-Kamil Aydın-Fatih Kaya, “Ma‘rifetnâme’de Geçen Öğretim Yöntem ve Tekniklerinin Değerlendirilmesi”, Uluslararası Sosyal Bilimler ve İbrahim Hakkı Sempozyumu, (Yayımlanmamış Bildiri), 23-25 Eylül 2013, Siirt.

26. Osman Türer, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Tasavvufî Görüşleri”, (Yayımlanmamış Bildiri), Erzurumlu İbrahim Hakkı Sempozyumu, Siirt 1983.

27. Feridun Nafiz Uzluk, “XVIII. Yüzyıl Fikir Adamlarından İbrahim Hakkı”, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi*, 27-30 Haziran 1968, s. 218-230, Erzurum. (Bu makale M. Ali Aynî’nin Dârü’l-Fünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası’nda (Sene: 1, sy. 2, Mayıs 1332) “Şeyh İbrahim Hakkı” başlıklı yazısının sadeleştirilerek ve ilâveler yapılarak yayımlanmış şeklidir).

28. Feridun Nafiz Uzluk, “Ma‘rifetnâme Nüshaları”, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi*, Erzurum 27-30 Haziran 1968, s. 231-240.

29. İsmail Yakıt, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Evrimle İlgili Görüşlerinin Analizi”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, (Yayımlanmamış Bildiri), 26-28 Haziran 2006, Erzurum.

30. İbrahim Yılmaz, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Arapça Şiirleri”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, (Yayımlanmamış Bildiri), 26-28 Haziran 2006, Erzurum.

İKİNCİ BÖLÜM
TEZKİRETÜ'L-AHBÂB VE MİE VE HAMSÛNE
HİKME

I. MEVCUT NÜSHALARIN TEKNİK ÖZELLİKLERİ

İbrahim Hakkı hazretlerinin torunlarından Celalettin Toprak, 1975'te Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde hazırladığı lisans tezinde, *Tezkiretü'l-ahbâb*'ın müellif nüshasının kendisinde olduğunu belirtmektedir.¹ Tillo Ulu Camii'nde halihazırda imamlık vazifesini deruhte eden Hazret'in torunlarından Sadullah Toprak'ta da bir müellif nüshası mevcuttur.² Müellif nüshası dışında İskenderiyye Kütüphanesi'nde de³ bir nüshası bulunan risâlenin bizim erişebildiğimiz nüshaları şunlardır:

1. Beyazıt Devlet Kütüphanesi Nadir Eserler, nr. B3833.

Tuhfetü'l-kirâm mecmuasının içinde, 1^b-34^a numaralı varaklar arasında yer almaktadır. 1185 tarihinde nesih hattıyla istinsah edilen risâlenin her sahifesi 15 satırdan müteşekkildir ve 23. varakın kenarına, “bu araya değin merhum Yusuf Nesim Efendi'nin kendi hatt-ı şerîfi ... rûh-i pâki için fâtiha” kaydı düşülmüştür.⁴

2. Atatürk Kitaplığı Nadir Eserler Osman Ergin Yazmaları, nr. 541.

Katalogta, *Tezkiret el-Ahbâb* ismiyle kayıtlı olup, Fakîrullah hazretlerinin neslinden Ahmed et-Tillovî el-Abbâsî'nin istinsah ettiği, *Mecmûatü'l-irfâniyye tahîyyetü'l-ihvâniyye* isimli mecmua içerisinde, 1^b-16^a numaralı varaklar arasında yer almaktadır. 1315 tarihinde nesih hattıyla istinsah edilen risâlenin her sahifesi 17 satırdan müteşekkildir.

3. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, nr. 1438.

Tuhfetü'l-Kirâm mecmuasının içinde, 1^b-29^a numaralı varaklar arasında yer almaktadır. Nesih hattıyla istinsah edilen ve her sahifesi 15 satırdan müteşekkil bulunan risâlenin istinsah tarihi veya müstensihi hakkında bir kayıt bulunmamaktadır.

4. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. 145

¹ Celalettin Toprak, *a.g.e.*, s. 52.

² Eylül 2013'te Tillo'yu ziyaretim esnasında, müellif nüshasını, fotokopisini alıp iade etmek kaydıyla istememe rağmen menfi cevap aldım.

³ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, 1938 Leiden, s. 1004.

⁴ Risâlenin devam eden sahifelerindeki yazının, 23a'ya kadarki yazı ile arasında neredeyse fark yoktur. Risâlenin geri kalan kısmının da Yusuf Nesim Efendi tarafından istinsah edildiğini bu manada söyleyebiliriz. Yusuf Nesim Efendi'nin, Hazret'in eserlerinin istinsahı ile meşgul olduğunu da, Mesih İbrahimhakkıoğlu'nun naklettiği üzere bilmekteyiz. Bk. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *a.g.e.*, s. 124.

Mecmûatü'l-meânî içerisinde, 228^a-248^b numaralı varaklar arasında yer almaktadır. İbrahim Hakkı hazretlerinin büyük oğlu İsmail Fehim Efendi'nin nesih hattıyla 1178'de istinsah ettiği risalenin her sahifesi 15 satırdan müteşekkildir.

5. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. 1734

Mecmûatü'l-meânî içerisinde, 129^a-142^a numaralı varaklar arasında yer alan eser, Osman el-Afvî tarafından 1271'de istinsah edilmiştir. Her sahifesi 21 satırdan müteşekkil eser nesih hattıyla istinsah edilmiştir.

6. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, nr. 6879

Tuhfetü'l-kirâm mecmuasının içinde, 1^b-22^a numaralı varaklar arasında yer almaktadır. 1180'de nesih hattıyla istinsah edilen ve her sahifesi 17 satırdan müteşekkil olan risâlenin müstensihî hakkında bir kayıt bulunmamaktadır.

7. İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi Said Paşa, nr. 576

Mecmûatü'l-keânî içerisinde, 384-416 numaralı sahifeler arasında yer alan eserin müstensihî tespit edilememiştir. 1283'te istinsah edilen eserin her sahifesi 20 satır olup nesih hattıyla istinsah edilmiştir.

Fâkîrullah hazretlerinin, İbrahim Hakkı hazretlerine hitaben Arapça söylediği hikmetleri ihtiva eden, *Mie ve hamsûne hikme* isimli risâlesinin erişebildiğimiz nüshaları ise şu şekildedir:

1. Beyazıt Devlet Kütüphanesi Nadir Eserler, nr. B3833.

Tuhfetü'l-kirâm mecmuasının içerisinde, 34^b-42^a numaralı varaklar arasında yer almakta olup nesih hattıyla istinsah edilmiştir. Mecmua içerisinde, *Tezkiretü'l-ahbâb*'dan hemen sonra yer almaktadır.

2. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, nr. 6879

Tuhfetü'l-kirâm mecmuasının içerisinde, 22^b-26^b numaralı varaklar arasında yer almakta olup nesih hattıyla istinsah edilmiştir. Mecmua içerisinde, *Tezkiretü'l-ahbâb*'dan hemen sonra yer almaktadır.

3. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, nr. 1438.

Tuhfetü'l-kirâm mecmuasının içerisinde, 29^b-34^a numaralı varaklar arasında yer almakta olup nesih hattıyla istinsah edilmiştir. Mecmua içerisinde, *Tezkiretü'l-ahbâb*'dan hemen sonra yer almaktadır.

4. İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi Said Paşa, nr. 576

Mecmûatü'l-meânî içerisinde, 493-502 numaralı sayfeler arasında yer alan eserin müstensihî tespit edilememiştir. 1283'te istinsah edilen eserin her sahifesi 20 satırdır. Nesih hattıyla istinsah edilen eser mensur olmasına rağmen, her bir satır ortasında boşluk bırakılmak suretiyle metne nazım görüntüsü verilmiştir.

II. TEZKİRETÜ'L-AHBÂB VE MİE VE HAMSÛNE HİKME'NİN MUHTEVASI

İbrahim Hakkı hazretleri, *Ma'rifetnâme*'nin üçüncü fenninin, dördüncü bâbının sekizinci faslını on bölüme ayırmış, altı bölümünde Fakîrullah hazretlerinin terceme-i hâlini anlatırken, üç bölümünde de pederi Osman Efendi'nin hayatını aktarmış, bir bölümünde de Fakîrullah hazretlerinin muhtelif zamanlarda kendisine hitaben söylediği hikmetleri serdetmiştir. İbrahim Hakkı hazretleri, *Ma'rifetnâme*'de Türkçe olarak kaleme aldığı bu faslı, baş kısmında besmele, hamdele ve salvele ilavesiyle müstakil bir risâle halinde Arapça'ya tercüme etmiş, bir mukaddime, yedi bâb ve bir hâtmeden oluşan risâlenin ismini de *Tezkiretü'l-ahbâb fî menâkıbı kutbi'l-aktâb* koyarak⁵ risâleyi evvela *Mecmûatü'l meânî* ismini verdiği eserine almış, Tillo'ya döndükten sonra da yeni tertib ettiği *Tuhfetü'l-kirâm* mecmuasının içine koymuştur. ⁶ Ancak Erzurûmî, *Ma'rifetnâme*'de pederi Osman Efendi'nin hayatına yer verirken, risâleye onun hayatını almamış, yine *Ma'rifetnâme*'de Fakîrullah hazretlerinin on kerametini zikrederken risâlede bunlardan sadece dördünü aktarmıştır. *Ma'rifetnâme*'nin mezkur faslında yer alan Fâkirullah hazretlerinin dilinden hikmetler de, *Mie ve hamsûne hikme* başlığıyla, başına besmele, hamdele ve salvele eklenerek müstakil halde *Tuhfetü'l-kirâm* mecmuasına konmuştur.

Tezkiretü'l-ahbâb'ın mukaddimesinde, Fakîrullah hazretlerinin nesebi, mezhebi, meşrebi ve anadiline dair bilgiler verilmektedir. Birinci bâbda, Hazret'in vatanı, doğumu, ilim ve ibadet hayatına dair malumat verilirken ikinci bâbda, “kuyu

⁵ Hazret'in, eserin giriş kısmındaki beyanı için bk. *Tezkiretü'l-Ahbâb*, vr. 1b.

⁶ Bk. İbrahim Hakkı, *Mecmûatü'l-İnsâniyye*, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 352, vr. 340a-b.

hadisesi”, velâyeti ve keşifleri aktarılmaktadır. Üçüncü bâbda, Fakîrullah hazretlerinin günlük hayattaki âdetleri ve vasıfları nakledilmekte, dördüncü bâbda da ibadet hayatı hakkında bilgi verilmektedir. Beşinci bâbda, giyim kuşamı ve şemâiline dair malumat aktarılırken, altıncı bâbda kerâmetleri ve manevî makamı nakledilmektedir. Yedinci bâbda, Fakîrullah hazretlerinin, müridleri nezdindeki konumuna temas edilmekte ve eserin hâtime kısmında da vefâtı ile vasiyeti aktarılmaktadır.

A. İSMAİL FAKÎRULLAH HAZRETLERİNİN HAYATI

5 Receb 1067/19 Nisan 1657’de Tillo’da dünyaya geldi.⁷ Hz. Abbas neslindendir. Büyük dedeleri, Bağdat’tan Mardin/Cizre’ye gelmiş ve orada ilimleriyle temayüz etmiştir. Devrinde, Cizre ulemâsının reisi bulunan dedesinin dedesi Mevlânâ Molla Ali, evlâd u iyâlini alarak o gün için halkı Arapça konuşan, iki yüz haneden müteşekkil, bir câmi ve üç mescidin yer aldığı Tillo’ya göç etmiştir. Bir müddet sonra Tillo’da müderrislik ve imamlık vazifesini uhdesine alan Molla Ali, oğlu Molla Abdülcelil’e ulûm-i dîniyyeyi öğretmiş, babasının vefâtından sonra onun makamına geçen Molla Abdülcelil de kendi oğlu Molla Muhammed’e⁸ aynı şekilde İslâmî ilimleri tâlim ettirmiş, onun vefâtından sonra da Molla Muhammed kendi oğluna, yani Fakîrullah hazretlerinin babası Molla Kâsım’a tevârüs ettiği ilmî müktesebâtı aktarmıştır. Molla Kâsım da, babasının vefâtının ardından onun yerine geçmiş ve Tillo’da imamlık ve müderrislik vazifesini sürdürmüştür.⁹

İlmî tedrisatını ve tasavvufî terbiyesini yirmi dört yaşında babası Molla Kâsım’ın yanında tamamlayan İsmail Fakîrullah hazretleri, aynı sene evlendi ve yine aynı sene pederi Molla Kâsım vefât etti. Akabinde babasının vazifesini üstlenerek halkı irşada başladı ve 1095/1684 senesinde Abdülkâdir ismini verdiği bir evladı dünyaya geldi.¹⁰ 1097/1685’te annesini de kaybetti. Geçimini, kendi arazisini işlereyerek temin eden Fakîrullah hazretleri, kırk yaşına dek meyve ile beslenmiş, ekmek ve diğer yiyecek ve içeceklerden uzak durmuştur. Nefsini bu suretle hayvânî sıfatlardan hâlî kıldı. Neticesinde zâhir ve bâtını ilim ve ibadet lezzeti ile doldu, huzur ve huşû ile müzeyyen hale geldi. Kırk yaşına dek gecelerini ibadet ile, gündüzlerini de oruçlu halde

⁷ Cafer Durmuş-Kerim Kara, Hazret’in doğum tarihini sehven miladi 1656 olarak vermişlerdir ki, doğrusu 1657’dir. Bk. İbrahim Hakkı, *a.g.e.*, III, 420.

⁸ *Ma’rifetnâme*’de, Molla Muhammed’in ismi zikredilmemekte, Molla Kasım’ın babası olarak Molla Abdülcelal’in ismi geçmektedir. Bk. *a.g.e.*, III, 420.

⁹ *Tezkiretü’l-Ahbâb*, vr. 1-4.

¹⁰ İbrahim Hakkı hazretleri, Fakîrullah hazretlerinin bu evladının babasından sonra kutbiyyet makamına eriştiğini söylemektedir. Bk. *Tezkiretü’l-Ahbâb*, vr. 5.

geçirmekteydi. Kırk yaşında iken mizacı bozulup kırk gün yemeden içmeden kesildi ve kırkıncı günün sonunda kendine gelerek eski sıhhatine kavuştu ve daha evvel yemekten imtina ettiği gıdalardan almaya başladı. Daha sonra hac farızasını edâ eden Fakîrullah hazretlerinin, kırk sekiz yaşına geldiğinde (1114/1702) en büyük evladı Abdülkâdir'in dışında beş çocuğu daha dünyaya gelmişti. Bunlardan bir erkek ve bir kız henüz çocuk yaşta vefat etmiş, Hafsa ismindeki kızı ile Abdullah ve Sâlih isimlerinde iki erkek evladı muammer olmuştu.¹¹

İsmail Fakîrullah hazretleri, 1114/1702'de, köyde vefat eden bir zatın taziyesinden akşam vakti tek başına dönerken, taziye evinin bahçesinde bulunan on sekiz zira' (yaklaşık on üç metre)¹² derinliğinde suyu çekilmiş bir kuyuya düşmüş, o kadar yüksekten düşmesine rağmen herhangi bir zarar görmediği için bir karışlık çukura düştüğü zehabına kapılarak yoluna devam etmeye azmetmiş ve el yordamıyla kuyu duvarında kapıyı aramasına rağmen bulamayınca hayret denizine dalmış ve kendisini bir cezbe sarmıştır. O halde iken mânâ âleminde bir kapı açılmış, Rabbi'ni nefsinden daha yakın bir halde müşahade etmiş, Hızır ve İlyas aleyhimesselem, Abdülkâdir Geylânî ve Ahmed er-Rıfâî hazretleri gibi evliyâ ve enbiyâdan bir cemaatin huzurunda oturmuş,¹³ ne olduysa o hâl ve makâmda iken olmuş, üns ve muhabbet şerbetini mârifet kâsesinden içerek ilâhî gayeye erişmiştir. Hak Teâlâ, nûru ile onun kalbine tecellî edince vecd ve sekr hâliyle kendinden geçmiş, aşk ve muhabbet deryasında kutbiyyet makamına erişerek müşâhede lezzetini tatmıştır.¹⁴

Hazret kuyuda bu halde iken köy halkı bir müddet ondan haber alamayınca dört bir yanda kendisini aramaya koyulmuşlar, dört saatlik arayış sonucu, istiğrak halinde zikre dalan Fakîrullah hazretlerinin sesini en nihayetinde işiterek onu kuyudan çıkarmış, hiçbir yara almadığını ve üst-başının gayet muntazam olduğunu hayretle görmüşlerdir. İbrahim Hakkî hazretleri, onun daha sonra mezkur ânı tasvir sadedinde

¹¹ *Tezkiretü'l-ahbâb*, vr. 4a-5a. *Ma'rifetnâme*'de, beş evladının olduğu ve sadece bir kızının küçük yaşta iken vefât ettiği kaydedilmektedir. Bk. *a.g.e.*, III, 422.

¹² *Ma'rifetnâme*'de, yirmi sekiz zira' kaydı düşülmüş, eseri hazırlayanlar da bunu "takriben on beş metre" olarak açıklamışlardır (bk. *a.g.e.*, III, 424). Ancak XVI. asırdan itibaren özellikle XIX. asrın başlarına dek kullanılan zira' (arşın) ölçüsü Osmanlı'da "mimar arşını" ve "çarşı arşını" olarak iki kısımda mütâlaa edilmektedir (bk. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, III, 411). İbrahim Hakkî hazretlerinin kullandığı zira' ölçüsü mimar arşını olsa gerektir ki, onda da bir zira' takriben 73.333 santime tekabül etmektedir. Bu hesaba göre yirmi sekiz zira' yirmi metre civarında bir derinlike tekabül etmektedir. Ancak bu hususta *Tezkiretü'l-ahbâb* metnini esas almak daha sahih olur kanaatindeyiz.

¹³ *Ma'rifetnâme*'de, Fakîrullah hazretlerinin kuyuya düşüşüyle ilgili inşâd ettiği şiirin sadece bir beyti zikredilmiş, bu zatların isminin geçtiği mısralar nakledilmemiştir. Bk. *a.g.e.*, III, 424.

¹⁴ *Tezkiretü'l-ahbâb*, vr. 5a-8b.

şunları söylediğini nakletmektedir: “Ne kuyuya düştüğümünden haberdardım, ne de beni kuyudan nasıl çıkardıklarından. Beni çıkarmak isteyenlere; ‘Allah’ınızı severseniz beni kendi hâlimle burada bırakın. ne benim sizinle bir işim kaldı, ne de sizin benimle, diyormuşum.”¹⁵

İbrahim Hakkı hazretleri, onun bu hâdisi ile devrinin en kutlu evliyası olduğunu belirtmekte, mezkur hadiseyi takip eden sekiz sene boyunca, muhabbet sarhoşluğundan nâşi istiğrak halinden çıkamayıp, evlad u iyalinden de uzak durduğunu belirtmektedir.¹⁶ Hazret, eşi ve çocuklarının yanına girmesine ve hizmette bulunmasına bu sekiz senelik süre boyunca izin vermemiş, sadece büyük oğlu Abdülkâdir Efendi’ye bu hususta müsaade etmiştir. Bu süre zarfında; “Hak Teâlâ bana iki hizmetçi verdi. Onlar benim sözüme ve hâlime âmâde olup bana hizmet edecekler” diyen Hazret’in kastettiği zatlar, İbrahim Hakkı hazretlerin beyanına göre pederi Osman Efendi ile Molla Muhammed Sıhrânî’dir. Bu iki zat, birer hafta ara ile Tillo’ya gelmiş ve akabinde Fakîrullah hazretleri onlara hitaben; “Rabbim bana, teslimiyet sahibi iki hizmetçi vaad etmişti. Allah’a şükürler olsun ki, siz o vaad olunan iki hizmetçisiniz” diyerek onları müjdelemiştir.¹⁷

Sekiz senelik istiğrak devresinden sonra irşada hizmetine başlayan Fakîrullah hazretleri, dört bir yandan ziyaretine gelenlerin intisabını kabul etmiş, ihtiyaç sahiplerinin manevi sıkıntılarına çare olduğu gibi, maddi ihtiyaçlarını da gidermeye çalışmıştır. Sultan I. Mahmud, Mekke-i Mükerrreme şerifi Mes’ud gibi devrin idarecilerinin kendisinden hayır dua talep ettiği Fakîrullah hazretleri, bu manada hem madde hem de mana sultanlarının hürmetini kazanmış, yetmiş dokuz senelik hayatını ilim ve irfan ile tezyin etmiştir. Arkasında yazılı eser bırakmayan¹⁸ ancak en kıymetli

¹⁵ *Tezkiretü’l-ahbâb*, vr. 8a-9a.

¹⁶ *Târîhü’l-ensâb*’da, Hazret’in kırk yaşına kadar Tillo’da hâli normal bir imam olduğunu ve civarda pek bilinmediğini, kuyu hadisesinden sonra ise kerametlerinin zuhur edip şöhrat bulduğunu belirtmektedir. Bk. *a.g.e.*, s. 52.

¹⁷ *Tezkiretü’l-ahbâb*, vr. 9a-10b.

¹⁸ Ömer Atalay, Hazret’e ait; *Hikem-i Fakîrullah*, *Vasiyetnâme* ve *Cevâhirü’l-îman* isiminde üç eser zikretmektedir (bk. Atalay, *a.g.e.*, s. 109). Bunlar içerisinde *Hikem-i Fakîrullah* ve *Vasiyetnâme* olarak anılan eserler, tahkikini yaptığımız ve Fakîrullah hazretlerinin İbrahim Hakkı hazretlerine hitaben söylediği *Mie ve hamsûne hikme* olsa gerektir. Zira Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 2265’te, 22b-118a numaralı varaklar arasında Hazret adına kayıtlı *Vasiyetnâme* tercümesi bulunmakla beraber, içeriğinde *Mie ve hamsûne hikme*’nin Türkçe izahlı tercümesi mevcuttur. *Cevâhirü’l-îman* ise, İbrahim Hakkı hazretlerinin *Urvetü’l-İslâm* isimli eserinin içerisinde yer alan ve akaide dair bahislerin olduğu kısmın (bk. Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi, nr. 1462, vr. no: 43) başlığı olup, Fakîrullah hazretlerine isnadı isabetli değildir. Kütüphane kayıtlarında, Fakîrullah hazretleri adına, Süleymaniye Tahir Ağa Tekke nr. 141’de Erzurum mebusu Yeşilzâde Muhammed Salih Efendi’nin 1351/1932’de istinsah ettiği *Kasâidü’l-Gavsi’t-Tillovî* ve Süleymaniye Şazeli Tekkesi nr. 157’de 89b-94a numaralı varaklar arasında

eser olarak, büyük evladı Abülkâdir-i Sâni ve İbrahim Hakkı Erzurûmî gibi iki mânâ eri bırakan İsmail Fakîrullah hazretleri, 23 Şevval 1146/29 Mart 1734 tarihinde rahmet-i rahmana kavuşmuş, vefatına İbrahim Hakkı hazretleri şu beyti düşmüştür:

Fâreka'l-cismu nûdiye't-târîh

Ehüve hayyun bizâtihi ebedâ (1146)¹⁹

AA. TARİKATI

Fakîrullah hazretlerine dair bugüne dek yapılan çalışmalarda gerek mevcut bir silsileye ulaşılamamış olması ve gerekse onun herhangi bir tarıkata mensubiyetini izhar etmeyişi sebebiyle mesele muğlak kalmıştır. Hüseyin Vassaf *Sefîne-i Evliyâ*'sında Hazret'ten Kâdirî-Nakşî şeyhi olarak bahsediyorsa da,²⁰ Erzurûmî'nin Nakşbendî oluşu, kanaatimizce onu, ilk mürşidi Fakîrullah hazretlerinin de Nakşî olabileceği düşüncesine götürmüş olmalıdır. Fakîrullah hazretlerinin Nakşî olabileceğini iddia eden çağdaş bir çalışma ise Dina Le Gall'e aittir.²¹ O, XVI ve XVII. asır Osmanlı Nakşbendiliği hakkındaki çalışmasında, Evliya Çelebi'den nakille XVII. asır Cizre'sinin Orta Asya'dan gelen Nakşîlere merkezlik ettiğini belirtmekte, Fakîrullah hazretlerinin büyük dedesi Mevlânâ Molla Ali'nin de bu bölgedeki Nakşî şeyhlerinden olup tarikatı yaymak gayesiyle Cizre'den Tillo'ya gelmiş olabileceğinden bahsetmektedir. Ne var ki, Evliya Çelebi *Seyâhatnâme*'sinde Cizre'den bahsederken sadece medreselerin çokluğunu zikretmekte, Orta Asya'da gelen Nakşîlere merkezlik ettiğine dairse bir tespitle bulunmamaktadır.²² Diğer yandan Hazret'in Kâdiriyye tarikine mensup oluşu, aşağıda zikredeceğimiz hususlara binaen kesinlik derecesindedir.

Fakîrullah hazretlerinin torunu Şeyh Abdurrahman'ın, Gavsü'l-Memduh (Sultan Memduh) nâmıyla mâruf oğlu, Şeyh Mahmud hazretleridir. Onun oğlu ve halifesi Şeyh Nur Hamza hazretlerinin Kâdirî olduğunu da, Alvarlı Efe hazretleri vesilesiyle bilmekteyiz. Şöyle ki; Mevlana Hâlid-i Bağdâdî hazretlerinin halifesi Seyyid Tâhâ-i Hakkârî hazretleri birçok halife yetiştirmiştir ve Muhammed Küfrevî hazretleri

Kasa'id Şeyh İsmail et-Tallavi başlığıyla iki eser gözükse de, eserlerin içeriğine baktığımızda, İbrahim Hakkı hazretlerinin kendi mecmualarının muhtelif yerlerinde Fakîrullah hazretlerinin dilinden zikrettiği kasideleri muhtevi olduğu gözükmektedir ki, bunların Hazret'in müstakil risaleleri olmadığı bu meyanda aşikardır.

¹⁹ İbrahim Hakkı, *Tezkiretü'l-ahbâb*, vr. 28-34; *Ma'rifetnâme*, III, 480-482.

²⁰ Vassaf, *a.g.e.*, II, 290.

²¹ Dina Le Gall, *A Culture of Sufism, Naqshbandi in Ottoman World (1450-1700)*, New York 2005, s. 71.

²² Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, IV, 324.

de bu halifelerdendir. Küfrevî hazretlerinin halifelerinden Alvarlı Efe namıyla maruf Erzurumlu Muhammed Lütfî Efe hazretleri de, mürşidi Muhammed Küfrevî hazretlerinin de izniyle Bitlis'e giderek Şeyh Nur Hamza hazretlerinden teberrüken Kâdirî hilafeti almıştır.²³ Sultan Memduh hazretlerinin hem ilim hem de tarikat silsilesinin neseben İsmail Fakîrullah hazretlerine ulaştığı da malumumuzdur.²⁴ Ayrıca Eylül 2013'te Tillo'yu ziyaretimizde, Fakîrullah hazretlerinin neslinden, Kâdirî şeyhi Şeyh Bedreddin ve oğlu Şeyh Hayreddin ile görüşmemizde, bize, büyük dedelerinin Bağdad'da Kâdirîye silsilesine intisap ile hilafet aldıkları ve Fakîrullah hazretlerine kadar da silsile halinde hilafetin geldiğini, ancak ellerinde yazılı bir icâzetnâme olmadığını belirttiler. Binaenaleyh, Fakîrullah hazretlerinin “tarîkimiz üveysîdir”²⁵ ifadesini, bu minvalde onun üveysî meşrep olduğu şeklinde anlamak lazım gelir. Zira Hazret'in kuyu hadisesinde enbiyâ ve evliyâ ile mülâkî olduğu ve üveysî yolla onlardan rûberû feyz aldığını bilmekteyiz. Hazret'in Üveysiyye-Fakriyye tarikatına mensup olduğunu söylemek de²⁶ bu manada pek isabetli olmayıp, Kâdiriyye'nin Fakriyye kolunu tesis eden zat olarak tesmiyesi daha münasiptir. Zira üveysîlik müstakil manada bir tarikat olmayıp, bir meşrebin adıdır ve İslam tarihi boyunca üveysî meşrep velî zatlar ekseriyetle bir tarikata da intisab etmişlerdir. Zâhiren bir mürşidin tasarrufunda seyr u sülûk etmekle birlikte üveysî yolla da başka bir velî zatın tasarrufuna mazhar olarak, onların ocağında pişen zatlar içerisinde, Bâyezid-i Bistâmî'den feyz alan Ebü'l-Hasan Harakânî ile Muhammed Bahaüddin Nakşbend hazretlerini zikredebiliriz.²⁷ Mesela Şâh-ı Nakşbend hazretlerinin, zâhirde Emir Külâl hazretlerinin tasarrufunda seyr u sülûka devam ederken üveysî yolla da Abdülhâlik Gücdüvânî hazretlerinin tasarrufuna nail olduğu kaynaklarda mevcuttur.²⁸

²³ Hüseyin Kutlu, *Hâce Muhammed Lütfî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, İstanbul 2006, s. 61. Hüseyin Kutlu'dan, Alvarlı Efe'nin Kâdirî icâzetinin yazılı bir metni olup olmadığını sorduk ancak ellerinde olmadığını söylediler.

²⁴ Bk. Sancar, *a.g.e.*, s. 238.

²⁵ *Mie ve Hamsûne Hikme*, vr. 37.

²⁶ Bk. Sancar, *a.g.e.*, 31.

²⁷ Necdet Tosun, “Üveysîlik”, *DİA*, XXXXII, 400.

²⁸ Necdet Tosun, *a.g.e.*, s. 103.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TAHKİKLİ NEŞİR

I. NEŞİRDE TAKİP EDİLEN USÛL

Tezkiretü'l-ahbâb ile *Mie Ve Hamsûne Hikme*'nin tahkikinde, eldeki tüm nüshalar birbiriyle mukabele edilmeyip, istinsah tarihi ve müstensihinin kimliği gibi hususlar göz önüne alınarak içlerinden şu dört nüsha seçildi ve bunlar mukabele edildi:¹

İbrahim Hakkı hazretlerinin büyük oğlu İsmail Fehim Efendi'nin istinsah ettiği 1178 tarihli İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. T145 (د);²

Hazret'in amcazâdesi Yusuf Nesim Efendi'nin istinsah ettiği 1185 tarihli Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıd nr. B3833 (ب);

Müstensihi tespit edilemeyen 1180 tarihli Süleymaniye Yazma Bağışlar nr. 6879 (س);

Ahmed et-Tillovî'nin istinsah ettiği 1195 tarihli İBB Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. 541 (İ).

İkinci bölümün girişinde de zikrettiğimiz üzere, müellif nüshasının temin edilemeyişi sebebiyle risaleler, Beyazıt Devlet Kütüphanesi nüshası esas alınarak dizildi³ ve risalelerin tahkikinde İSAM'ın belirlediği tahkik usûlleri tatbik edildi. Bu usûller muvacehesinde:

a. Âyet metinleri sembolleri arasına alındı ve âyet/sûre numaraları ve sûre isimleri köşeli parantezle belirtildi. Hadîs-i şerifler de çift tırnak arasına alınarak içlerinden kaynakları tespit edilebilenler dipnotta belirtildi.

¹ 18 Eylül-11 Ekim 2013 tarihleri arasında, İSAM'da tertib edilen Tahkik Kursu'na iştirak etmem hasebiyle, kurs sonunda bir eser tahkiki zorunlu tutuldu ve Prof. Mahmud Mısrî nezaretinde tezimin konusu olan bu eserleri tahkik ettik. Binaenaleyh gerek nüsha seçiminde ve gerekse tahkikteki kimi tasarruflarda Mısrî hocanın tavsiye ve telkinleri belirleyici olmuştur.

² İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi kuruluş itibarıyla Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi olduğu için, (د) harfî nüshaya alamet harf olarak tercih edildi.

³ İsmail Fehim Efendi'nin istinsah ettiği nüshanın kataloglarda gözükmemesi ve kütüphanelerdeki araştırmalarımız sonucu çok sonraları tespit edilmesi sebebiyle, risaleler Yusuf Nesim Efendi'nin istinsah ettiği nüsha esas alınarak dizildi. Ancak tahkik usûlü olarak, en sahih metni ana metin olarak yansıtmak ilkesi benimsendiği ve müellif nüshası da elimizde olmadığı için, dizgiye esas nüshanın hangisi olduğu mühim olmaktan çıkmaktadır.

b. Nüshaların istinsah edildiği dönemdeki imla kuralları değil, günümüzde kullanılan Arap imlası tercih edilerek bu hususta tasarrufta bulunuldu.

c. Gramer, noktalama ve yazım hataları dipnotta nüsha farkı olarak gösterilmedi. Farklı bir mana içeren kelime tespit edildiği durumlarda, dipnotta nüshaya delalet eden harften sonra (:) konulup kelimenin zikredilmesi suretiyle bu husus nüsha farkı olarak kaydedildi.

d. En sahih metin mukabebeler neticesinde tespit edildikten sonra, bu metne göre eksik görünen veya fazla kalan kelime veya cümleler, nüshaya delalet eden harften sonra (- , +) işaretleriyle dipnotta kaydedildi. Metinde zikredilen mübhem ifadeler ile tam ismi zikredilmeyen kimi eserler de dipnotta tasrih edildi.

e. Ana metinde yer almamakla birlikte gerekli görülen yerlerde noktalama işaretleri konuldu ve metin paragraflara ayrıldı. Ayrıca bâb başlıkları bold yazı stiliyle müstakil olarak metnin içerisine yerleştirildi.

II. TAHKİKLI NEŞİR

كتاب تذكرة الاحباب للفقيري رحمه الله

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل مرآي قلوب أوليائه مجالي جمال وجهه الكريم، وألاح منها على صفائح وجوههم لوائح نوره القديم، فصاروا بحيث إذا رُؤا ذكر الله، والصلاة على أفضل من ارتفع حجب الكونين عن بصر بصائرهم، وانكشف سر سريان وجوده الساري في الكل على سرائرهم، فما رأوا في الوجود إلا إياه.

أما بعد؛ فيقول الفقير الحقيقي إبراهيم الفقيري الحقي: ألفت هذا الكتاب المستطاب، وهو تذكرة [١ب] الأحاب في مناقب قطب الأقطاب الغوث الأعظم العلوي الشيخ إسماعيل التلوي فقير الله، رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه،^٤ ورتبته على مقدمة وسبعة أبواب وخاتمة.

المقدمة في بيان حسبه، ونسبه، ومذهبه، ومشربه، ولغته، وأدبه رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

الباب الأول: في بيان وطنه، وولادته، ورسمه، وعادته، وعلمه، وعبادته،^٥ رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

الباب الثاني: في بيان قصته البئرية، وولايته الكشفية، وعزلته الكلية رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

^٤ د- وجعل مقعد الصدق مأواه.

^٥ ب- وعلمه وعبادته.

الباب الثالث: في بيان عاداته السنية، وأوصافه الجليلة رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد

[١٢] الصدق مأواه.

الباب الرابع: في بيان عاداته^٦ اليومية، وعاداته الأنسية رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد

الصدق مأواه.

الباب الخامس: في بيان شمائله الجسمية، وثيابه اللبسية رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد

الصدق مأواه.

الباب السادس: في بيان كراماته الجليلة، ومقاماته العلية رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد

الصدق مأواه.

الباب السابع: في بيان كونه محبوب القلوب، ومرجع الكل، وكاشف الكرب رضي الله تعالى

عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

الخاتمة: في بيان انتقاله من دار الشقاء إلى دار اللقاء، وبقاء ذكره الجميل، وصيته الجليل، وخيره

الجزيل في الدنيا رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه. لروحه الشريفة الفاتحة.

مقدمة الكتاب [٢ب]

في بيان حسب حضرة الشيخ، ونسبه، ومذهبه، ومشربه، ولغته، وأدبه رضي الله تعالى عنه

وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

^٦ س، د: عباداته.

اعلم؛ أيها الاخ في الله، أن حضرة ولي المولى الجليل، ووصي النبي الجميل، شيخنا الشيخ إسماعيل فقير الله رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه، كان من نسل العلماء الكرام، وهو شافعي المذهب، وعربي الأصل واللسان، وأجداده العظام كانوا من نسل حضرة عباس رضي الله تعالى عنه. ثم هاجروا من المدينة إلى جزيرة الأكراد، وأقاموا فيها، وخلفوا الأولاد العلماء. فلما بلغ تاريخ الهجرة النبوية إلى تسعمئة وعشر سنين، خرج من الجزيرة رئيس علمائها مولانا ملا علي رحمة الله تعالى عليه مهاجرا منها، وأتى بأولاده طريق ثلاثة أيام صوب الشمال. فلما جاء، ودخل قرية تلو، [أ٣] وجدها في مكان مرتفع بجانب مشرق بلد سِعد، قرية من البلد، مسافة ساعتين، لطيفة الهواء، وكثيرة الكرم والاشجار، وقليلة الماء، وكثيرة الصهاريج والأبيار. وفيها أكثر من مأتي دار، وجامع للخطبة، وثلاثة مساجد، وحمام، ودكاكين، وخان، وجميع بيوتها حص، وحجر متين. ولسان أهلها عربي مبين. فأعجبته، وتوطن فيها. ثم صار مدرسا، وخطيبا في الجامع الكبير. وقرأ عنده ولده العزيز، مولانا ملا عبد الجمال، وأخذ منه العلوم العربية بالتمام. وبعد وفاة أبيه الهمام، صار مدرسا في مكانه، وخطيبا وإماما مع نيل المرام. ثم قرأ عنده ولده العزيز مولانا ملا محمد، وأخذ منه العلوم تماما، وصار بعد والده المرحوم في مكانه مدرسا وخطيبا وإماما. ثم قرأ عنده ولده العزيز مولانا ملا قاسم، [ب٣] وحصل منه العلوم العربية أديبا، وجلس بعد وفاة والده المرحوم في مكانه، وصار^٧ مدرسا وإماما وخطيبا. ثم قرأ عنده ولده العزيز مولانا الشيخ إسماعيل فقير الله رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه. وتعلم منه^٨ علوم الدين لله، وتأدب بجميع آداب رسول الله عليه الصلاة وسلام الله. وهذا إجمال حاله رحمة الله عليه.

^٧ د - وصار.

^٨ د - منه.

الباب الأول

في بيان وطن حضرة الشيخ، وولادته، ورسمه، وعادته، وعلمه، وعبادته رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

اعلم؛ أيها الأخ في الله، لما وصل تاريخ الهجرة النبوية إلى ألف وسبع وستين سنة، تولد لمولانا ملا قاسم في العشر الأول من شعبان، والعشر الأول من حزيران، ولد سعيد وجميل، وأخذ برسم صدقه سم إسماعيل. وورثته سعادته الأزلية أربعين سنة [٤أ] بالفواكه اللطيفة. وطبيعته السليمة كانت متنفرة من الخبز وجميع الأطعمة والأشربة، فبقيت نفسه الشريفة خالية عن صفات البهائم، وامتلاً ظاهره وباطنه بلذة العلم والعبادة، ووجد بالخشوع والخضوع حضور الملائكة الكرام، وأخذ بالرعاية لحقوق الوالدين دعاء هما، ونال رضا هما، وحصل العلوم العربية الأدبية من والده الفاضل، وكمل عموم المعارف وهو لابن أربع وعشرين سنة. وفي آخر تلك السنة ارتحل والده المرحوم إلى الآخرة. فتزوج وقام مقام أبيه في الإمامة والخطابة والتدريس والعبادة. ولما بلغت سنّ عمره إلى ثلاثين، انتقلت والدته الشفيقة إلى رحمة الله تعالى، فبقى هو بمعتاده مع أهله وأولاده، وبحكم زهده وورعه، أحجى أرضاً خالية وراء الكروم بتلة عالية طويلة [٤ب] في سمت القبلة، وغرس فيها أنواع العنب والتين. وأيضاً هناك أحدث أرضاً خالية، وزرع فيها حنطة قد اشتراها بالعفص الحلال، وزرعها بالحفر لا بالفدان، وحصدتها باليد، ودقّها بالحجر، ونقّاهها بالغربال. ثم كان يحفظ من تلك الحنطة مقدار البذر، فكان أهل بيته يطحنون منها كل يوم مقدار الكفاية، ويعجنون خميراً، ويخبزون فطيراً، ويأكلون حلالاً طيباً بلا ضرب الحيوانات، ولا كسب تارك الصلاة. وأما هو كان يقتصر على أكل الفواكه، ويفطر على حبات عنب أو زبيب. وكان عادته أن يغتسل كل يوم جمعة، ويبدل ثيابه. فكان أهل بيته يضعون في جيبه كفا من الزبيب، حتى يبدل ثيابه يوم الجمعة، ويجدون بقية منه في الجمعة الأخرى. لأن ذلك العزيز كان قائم الليل، [٥أ] وصائم النهار، ودائم

الحضور مع ربه. والعبادة صارت عادة لبدنه، والذكر والفكر نعمة لروحه. وكانت هذه عاداته وعبادته. وما أكل خبزاً ولا طعاماً في عمره حتى بلغت سني سنه إلى أربعين سنة. فحينئذ انحرف مزاجه اللطيف، وصار مريضاً، وبقي في الفراش أربعين يوماً بلا أكل وشرب وكلام وشعور. فبعد تمام الأربعين فتح عينه، وشرب الماء، ثم طلب مرق الرمان الحامض، وأكل بالخبز، وأفاق بعد ذلك. واعتدل مزاجه الشريف، وبدأ يأكل أي طعام وجد، وتعود أكل^٩ الخبز والأطعمة في الحالة الوسطى، وأدى فرض حجه، وأتى وجلس في مكان أبيه وأجداده الكرام. وزاد الله تعالى علمه وفضله، وفاق على الأنعام إلى أن بلغ بالسنين إلى ثمان وأربعين. [هـ] وفي هذه المدة ولد له ستة أولاد. توفي منهم ابن وبنت في حالة سن الصبا^{١٠}، وبقي الأربعة معمرين بعده. وكان أكبر أولاده الكرام الشيخ عبد القادر الثاني الذي هو بحر المعاني، ثم حفصة التي لدينها حافظة، ثم ملا عبد الله الذي هو مظهر لطف الله، ثم حاجي صالح الذي هو عارف وصالح. أما الشيخ عبد القادر فقد وصل إلى مقام القطبية بعد أبيه قدس الله تعالى أسرارهم ورضي الله تعالى عنهم^{١١}.

الباب الثاني

في بيان قصة حضرة الشيخ، وحصته البثرية، وولايته الكشفية، وعزلته الكلية رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

اعلم؛ أيها [أ٦] الأخ في الله، أن حضرة الغوث العلوي الشيخ إسماعيل^{١٢} التلوي فقير الله رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه، لما صار سنه الشريف ثمان وأربعين سنة، وبلغ تاريخ الهجرة النبوية إلى ألف ومئة وأربع عشر سنة، توفي مسلم من جيرانه في اليوم الأخير من شهر رجب،

^٩ في جميع النسخ: بأكل.

^{١٠} في جميع النسخ: الصباوة.

^{١١} د + أجمعين.

^{١٢} د - إسماعيل.

وحضرة الشيخ فقير الله، رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه، رأى هلال غرة شعبان، وكانت ليلة الجمعة، فذهب إلى بيت أصحاب الميث للتعزية بعد المغرب، وأكل^{١٣} الطعام، وقرأ سورة [هل أتى على الإنسان]^{١٤}، ودعا لهم^{١٥}، ثم قام، وقال للجماعة: أنتم اقعدوا هنا، وكونوا على كيفكم، وأنا أذهب وحيدا إلى الجامع، وأجدد الوضوء للعشاء. وكان [٦ب] لكل دار من تلك القرية بئر ماء مطوية الأحجار. وكان في فناء دار ذلك الجار أيضا بئر مطوية يابسة عمقها ثمانية عشر ذراعا، متصلة بيمين الباب الخارج في الجدار. فلما نزل الإمام الهمام بعد التعزية والطعام وحده إلى ذلك الفناء الذي هو تحت السماء في الظلام، وعزم على الخروج من الباب الخارج، دخل في البئر اليابس وما علم أنه بئر، بل حسب نفسه خلف الباب، وما كان يعلم أن هناك بئر، وليس له خبر أنه وقع في البئر، بل ظن أن قدمه دخل في حفرة أقل من شبر. والحال أنه في قعر بئر يابسة عمقها ثمانية عشر ذراعا، قائم يدور ويجسّس طيها، ويجسبه حائط الباب، ويطلب الباب، وما يجده. فلما دار كثيرا متحريرا بقي محزونا متحيرا. فحينئذ فتح له مفتّح الأبواب بابا من باطنه إلى حضوره، وجذبه بيد اللطف إليه، [٧أ] وأجلسه على بساط أنسه ومحبته. فوجد ربه أقرب إليه من نفسه بمشاهدته. ورأى أرواح الأولياء والأنبياء حاضرين لصحبته، وصار ما صار في ذلك الحال والمقام، وشرب خمور الأنس والمحبة بكاسات المعرفة، ونال كلّ المرام، وتجلّى له ربه بنور لا تدركه العقول والأوهام، فغلبه الوجد والحال فتحير فيه وهام، وانعكس نور الروح إلى تلك البئر، فتبينت خضراء كما أشار إلى هذا المعنى في قصيدته رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه. نظم:

وقعت ببئر^{١٦} خضراء وطيها مرمر أحجار *** وكان قعرها أذرع وجدته أقصر أشبار

رأيت النور من بئر [٧ب] إلى فوق السماوات *** أضاء لي بضوء ما يضيئه^{١٧} قط أنوار

^{١٣} س: فأكلوا.

^{١٤} ب- على الإنسان.

^{١٥} ب: دعاهم.

^{١٦} في جميع النسخ: بئر.

وكانت ليلة القدر تجلى الله لي فيها *** فما فوق السماء شاهدت حتى قعر أبحار

فأعطاني إلهي عطية ما أن بها أنعم *** على من كان من قبلي من أختيار وأبرار

رأيت الخضر والإلياس يشوون كبابا لي *** أتى الكيلاني والرفاعي وجنيد باثثار

كان حضرة الشيخ قدس الله سره العزيز في تلك الدولة والسعادة، وغاص في بحر العشق والمحبة، ووجد مرتبة الولاية، ونال مقام القطبية، وأخذ لذة المشاهدة. والحال أن الجماعة جاهلون مكانه، وغافلون عن حالاته، يطلبونه في الجامع وفي بيته، ويستخبرون بعضهم بعضا عنه، ويتحIRON في أمره، ويحملون غمه، [١٨] حتى ذهب من تلك الليلة أربع ساعات، فحينئذ سَمِعَ صوته الحلو من قعر البئر حائك مسلم، كان دكانه في تلك الدار قريبا إلى البئر، فأخبر الناس بذلك. فلما سمعوا بحال الإمام الهمام، اجتمعت الجماعة على رأس البئر، ووجدوا إمامهم حيا قائما بقعر البئر، لكنه مستغرق في بحر العشق وحالاته، ليس له خبر من الناس ومقالاتهم. فأدلو اثنين فيها، وأخرجوه منها، ورأوه سالما، عمامته على رأس الشريف، ونعليه برجليه، وليس به صدمة ولا وجع، فأتوا به إلى بيته، وفرحوا للسلامة. وحضرة الشيخ قدس الله سره العزيز لما قص علينا قصته هذه، قال بلسانه: أنا لا أعرف وقوعي في تلك البئر، ولا أعلم كيف أخرجوني منها. وقد كنت قلت لمن أراد إخراجي منها: إن كنتم تحبون الله تعالى [٩ب] فاتركوني على حالي هنا، كما ما بقي لي شغل معكم كذلك لا يكن لكم شغل معي. وليس لي خبر من كلامي هذا أيضا. وإنما أعلم أن رجلين أخذاني من الجانبين، وأنا أمشي وأجيب في طريق البيت عند رأس المحلة، وأهل القرية مع الصبيان والنسوان يطوفون حولي، ويأتون معي بالازدحام. وفي يد كل واحد شمعة، يأتي إلى صوبي، وينظر في وجهي مبهوتا، ثم يشكر الله تعالى لأجل سلامتي ويرجع مسرورا. انتهى كلامه رضي الله عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

لما وجد ذلك الغوث الصمداني في تلك البئر المظلمة النور العيان الرباني مثل حضرة يوسف الكنعاني، صار عزيز مصر، عالم القلب، وفاق على أمثاله وأقرانه، ونال سلطنة أولياء زمانه، واشتهر في العالم بعلوّ قدره وشانه، [١٩أ] وبقي ثمان سنين على التوالي في الاستغراق سكرانا من خمور المحبة التي شربها في البئر ليلة القدر، فأصبح ريانا، واعتزل عن الناس بالكلية وعن كل معتاده، وتجرد عن أهله، وتفرّد عن أولاده، وإنما قبل خدمة ولده التقي النقي الطاهر الشيخ عبد القادر، وسلّم إليه تدبير أمور البيت، وأجلسه في مكان أبيه وأجداده، وترك الكل وبقي مع صاحب الكل. واستأنس مع أنيس المستوحشين في جميع أوقاته، ووجد نعمة الجمعية والحضور الدّ وأحلي من جميع اللذات بوجده وحالاته. وكان يمنع أهله وأولاده عن الدخول عليه والخدمة له في تلك السنين الثمانية على التوالي. ويقول: قد أعطاني الله تعالى خادمين اثنين، كل واحد منهما يأتي من أرض، ويخدماني في مقالي وحالي. [١٩ب] فلما كملت خلوته واستحكم بالحضور في ثمان سنين، وارتسخ فيه الشهود، ودام له الاستيناس، واستوت عنده العزلة والألفة، والخلوة وغلبة الناس أفاق من سكره وإستغراقه، وجلس بالإشارة على سجادة الإرشاد، وفتح باب الزيارة للأحباب ولسائر العباد. ولما تشرف بزيارته والدي^{١٨} ملا عثمان الحسني الأضرومي وبعده بثمانية أيام جاء إليه ملا محمد الصهراني^{١٩}. قال لهما حضرة الشيخ قدس الله تعالى سره العزيز: قدب كان وعدني ربي بخادمين مخصوصين لي ومحسوبين علي، فالحمد لله تعالى أنتما كتتما الخادمين الموعودين، قد ساقكما بتقديره إلي، فحين سمعا هذه البشارة العظمى، سجدا سجدة الشكر لله تعالى، فبقيا في خدمته

[١٩٠أ] عشر سنين، ورياهما كالأب الرحيم، فصارا من الأولياء، ووصلا إلى مقامات المقربين. وكانا كالأخوين المتحابين في الله. وفي تمام عشر سنين، توفي أبي ملا عثمان رحمه الله. وبعده بثمانية أيام، انتقل

^{١٨} د: أبي.

^{١٩} أ- الصهراني.

أيضا ملا محمد إلى رحمة الله تعالى، وصلى صلاة جنازتهما حضرة الشيخ، وبلغا مرامهما، وتّما خدمتهما لروحهما الفاتحة.

الباب الثالث

في بيان عاداته السنية، وأوصافه الجبليّة رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

اعلم؛ أيها الأخ في الله، أن الغوث الأعظم العلوي الشيخ إسماعيل التلوي حضرة فقير الله رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه، كان معتادا بالتعظيم لأمر الله، وبالرفق والتكريم لجميع [١١ب] خلق الله. فإذا ذكر هو قدس الله تعالى سره العزيز، أو ذكر عنده اسم الله تعالى، كان يعظّمه ويقول: جلّ جلاله. وإذا ذكر اسم النبي كان يقول: صلى الله تعالى عليه وسلم. وإذا ذكر اسم واحد من سائر الأنبياء، كان يقول: عليه الصلاة والسلام. وإذا ذكر اسم جبرائيل، أو إسرئيل، أو ميكائيل، أو عزرائيل، كان يقول عليه السلام. وإذا ذكر اسم واحد من الأصحاب الكرام، كان يقول: رضي الله تعالى عنه. وإذا ذكر جمع من الصحابة، كان يقول: رضوان الله تعالى عليهم أجمعين. وإذا ذكر اسم واحد من الأولياء، كان يقول: قدس الله تعالى سره. وإذا ذكر اسم واحد من العلماء المجتهدين، أو السلف الصالحين، كان يقول: رحمة الله تعالى عليه. وكان يدعو [١١أ] لسلطان الإسلام بالعدل والإنصاف، وبالنصرة على جميع الأعداء. وكان يعلم أولاده على^{٢٠} الدين، ويكرم أقربائه أجمعين. وكان يعامل جيرانه بالموادّة، ويقضي حاجاتهم بالمسرة. وكان يحب أحبابه ممن يزوره، ومن لا يزوره يعفو عن قصوره. وكان يريد القيام، ولا يمكنه القيام لمن يجيئ ويدخل عليه من الخواص والعوام. وكان يأمر بالمعروف وينهى عن المنكر بالرفق والتواضع للمأمور. وكان معدن الحياء لا يضحك، بل يتبسم بالسرور، ويتكلم بالتأني، وخفض

^{٢٠} د: علم.

الصوت، ويعطي جواب السائل، ويعامل الزائر بالسكوت. وكان يجلس متربعا ومتوجها إلى القبلة على السجادة السوداء المبسوطة [١١ب] في صدر القبة. وكان لا يتكئ على الجدار ولا يلتفت بوجهه إلى الخلق. ولا يستند إلى شيء ولا ينظر إلى جهة الفوق، وكان ينظر إلى وجه الزائر مرتين؛ مرة عند الدخول، ومرة عند الوداع. ويعطي ظاهر يده اليمنى لتقبيل العوام، وباطن اليد للأحباب الكرام. وكان يقبل النذر والهدية ولا يمسه باليد إن كانت ذهباً أو فضة، بل يأمر بالوضع تحت السجادة. ثم بعد ذهاب ذلك الزائر يأخذها وكيل البيت الشيخ عبد القادر، ويصرفها في التكية لمأكولات الزوّار والمسافرين. وكان يأخذ سائر أنواع النذور والهدايا بيده، ويقسمها بين أهله وأولاده. وإن كانت الهدية من نوع الفواكه والمأكولات، أكل منها وفزقها على الحاضرين عنده والخادمين له [١٢أ] والخدمات. وما كان يأكل ربع رغيف خبز في اليوم واللييلة، ولا يشرب من الماء في خمسة أيام إلا كاسة. وكان في أكثر أوقاته يغلبه الوجد والحالة. وفي أوقات الوجد يطرق رأسه، ويغمض عينيه المباركة. ففي حال قعوده يتحرك بجميع وجوده حركة دورية ويضع ظهر كفه اليسرى في حجره، ويرسم دائرة بكل حركة في داخل كفه اليسرى برأس أصبع شهادته اليمنى على حسب الحركة. فإذا أخذته حالة الجذبة، استغرق حواسه وقواه فيها بالكلية بحيث لا يقدر على التكلم ولا يعرف أحداً ولا يفرق بين الأشياء، فيشتغل برب الأشياء. فحينئذ كل من وجد بحضرته يخرج من عنده لمهابته. وكان مقيماً في قبه لا يخرج إلا لصلاة الجمعة، ولا يذهب إلى بيت أحد أبداً. وكان [١٢ب] محبوب القلوب، ومرجع الأنام. يزوره الناس فوجاً فوجاً من الخواص والعوام، فيأتون إلى باب تكيته من البعيد والقريب كل يوم للزيارة والإكرام، فيطعمهم لوجه الله تعالى كل يوم أكثر من ثلاثمائة رغيف مع نوعين من الطعام. ومنذ وقع في البئر امتلاً حضوراً، وما أمكنه التقرب إلى الأهل فصار حضوراً. وكان يعمل بكل سنة، ويجتنب عن كل بدعة، ويؤدي الفرائض الخمسة في صومعته بالأذان والجماعة. وكان يغتسل يوم الجمعة، ويبدل ثيابه، ويذهب الجامع قبل الناس. وكان يداوم على صلاة التهجد والإشراق والضحى والأوابين، وعلى صوم يوم الاثنين والخميس، والأيام البيض، وعشر المحرم، وتسع ذي

الحجة المبين. وكان يقرأ سورة الكهف يوم الجمعة قبل الصلاة على الدوام، ويختتم [١٣أ] القرآن كل سبعة أيام، وكان يقتدي بالنبي عليه الصلاة والسلام في جميع الأقوال والأفعال والأخلاق والنظام. ويذهب على أثره في العادة والعبادات والاعتقادات بالتمام. حتى إن هذا الحقير الفقير، طالعت عنده كتاب المصاييح الشريف، وكنت له بالليل والنهار مراقبا، فوجدت جميع حركاته وسكناته في كل وقته وحاله لأحاديث ذلك الكتاب مطابقا وموافقا. والحاصل أنه قدس الله سره كان عالما، وعاملا، بل فاضلا وكاملا، ومعرضا عن الدنيا، ومقبلا على المولى، ومقيما على وظائف العبادة، ومستقيما في لطائف العادة رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد [١٣ب] الصدق مأواه. وقد كانت صفاته الذاتية الجبليّة كلها أخلاقا جليلة، وأوصافا جميلة، كالتوكل والتفويض والتسليم والرضا، وإخلاص النية، والصدق والصفاء، وكتحلية القلب والسر عن السوى والاشتغال بأنس حضرة المولى، وكعبادة الله تعالى بالحب والثناء والافتقار بالذل والفقير والفناء، وكالتواضع والمرّة للرفقاء، وقطع التعلق عن الدنيا وما فيها، وكاستواء السراء والضراء، وبوجود الفقر إظهار الغناء، وكترك الاعتراض بتقدير القضاء، والصبر والشكر في وقت البلاء، وكعدم متابعة النفس والهوى، والامتناع من العجب والسمعة والرياء، وكمتابعة الأوامر [١٤أ] بلا ملال وعناء، واجتناب المناهي في الخلوة والملاء، وكثبات القدم على الشريعة الغراء والكرم والجود والسخاء، وكالعفو والحلم والحياء والرفق والشفقة والوفاء، وكانصيحة للأصدقاء والأعداء، والإيثار والبذل للأجباء، وكمحبة العلماء والصلحاء وتعظيم الأنبياء والأولياء رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه. قرّبه الله من جنابه وقبل رجاءنا به. ٢١

الباب الرابع

في بيان عبادته اليومية، وعاداته الأنسية رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

٢١ س - قرّبه الله من جنابه وقبل رجاءنا به.

اعلم؛ أيها الأخ في الله، أن الغوث الأعظم [١٤ب] العلوي الشيخ إسماعيل التلوي حضرة فقير الله رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه، كان في عباداته اليومية في الحالة الوسطى التي هي مخصوصة بخواص الأولياء. وفي عاداته القديمة كان مقتديا في الأفعال بالحبيب الأكرم صلى الله تعالى عليه وسلم. وكان يقوم من فراشه عند الانتباه وقت السحر، ويقول: الحمد لله الذي أحيانا بعد ما أماننا ورد إلينا أرواحنا وإليه البعث والنشور. أشهد أن لا إله إلا الله، وأشهد أن محمدا عبده ورسوله حقا.

ثم كان^{٢٢} يتوضأ ويصلي التهجد ويقعد متربعا مستقبل القبلة، ويدعو ويستغفر ويناجي ربه، [١٥أ] ويحيي السحر إلى الصباح. وكان إذا أصبح يقول: أصبحنا وأصبح الملك لله الواحد القهار، رضيت بالله ربا وبالإسلام ديناً وبمحمد عليه الصلاة والسلام نبيا، وبالكعبة قبله، وبالقرآن إماما، وبالمؤمنين إخوانا، وبالمؤمنات أخواتنا ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم. ثم يضع الحجر الذي هو منارته، علوه أصبعان، وعرضه وطوله مقدار عرض القدمين. وهو حجر أبيض، وشكله مربع. فكان يصعد عليه، ويؤذن هو، ويرفع صوته مقدار التكلم. وكان يقول بعد الأذان: اللهم رب هذه الدعوة التامة والصلاة القائمة آت سيدنا محمد عليه الصلاة والسلام الوسيلة والفضيلة والدرجة الرفيعة وابعثه مقاما محمودا [١٥ب] الذي وعدته إنك لا تخلف الميعاد. ثم كان يصلي سنة الصبح ويقول بعدها: سبحان الله وبحمده سبحان الله العظيم وبحمده. أستغفر الله مئة مرة. ثم كان يصلي الفرض بالجماعة مع أولاده الكرام، ويقول بعد السلام عقيب كل فرض: اللهم لا مانع لما أعطيت ولا معطي لما منعت ولا رادّ لما قضيت ولا ينفع ذا الجد منك الجد، سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم. ثم يقرأ آية الكرسي ويسبح ثلاثا وثلاثين ويحمد كذلك ويكبر كذلك، ويعدها بمفاصل أصابع يده اليمنى ويقول: لا إله إلا الله وحده لا شريك له، له الملك وله الحمد يحيي ويميت [١٦أ] وهو حي لا يموت بيده الخير وهو على كل شيء قدير وإليه المصير ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم. ثم يرفع يديه متفرقتين ويدعوا لله

^{٢٢} د- كان.

تعالى ويصلي على النبي صلى الله تعالى عليه وسلم في أول الدعاء وآخره، ثم يمسح يديه على وجهه الكريم. ويقول بعد الدعاء: لا إله إلا الله، عشر مرة ويقول عقيب العشرات،^{٢٣} محمد رسول الله. ثم يختتم الدعاء الثاني بقراءة الفاتحة. وكان يتوضأ بالسواك والأدعية المأثورة ويصلي بالخشوع والخضوع، ويدعو بالخلوص والتفويض، ويذكر والديه وأستاذه وأقربائه وأتباعه باسمائهم في الأوقات الخمسة. وكان يقرأ سورة يس والأسماء الحسنى، والمسبغات العشرة، وسائر الأوراد [١٦ب] والأدعية إلى طلوع الشمس. وبعد ارتفاعها يصلي صلاة الإشراق، ثم بعد الصلاة يلتفت إلى أهله وأولاده ويكلمهم ساعة. وبعده كان يتلو القرآن مقدار أربعة أو خمسة أجزاء في المصحف الشريف الذي كتبه بخطه اللطيف، ثم يصلي صلاة الضحى، ثم كان يفتح باب الزيارة للأحباب والزوار إلى وقت الظهر. وكان يداوي أصحاب الغم والعلقة بالدعاء والهمة، ويحسن إلى الفقراء ويطعم الغرباء ويجعل العشاق مسرورين بحمالة، ويسر العارفين بلطف كلامه، وحين يدخل وقت الظهر، يؤذن أيضا على المنارة المذكورة، ويؤدي صلاة الظهر مع من حضر عنده من الجماعة، ويتمها بالتسبيح والدعاء. ثم كان ينصب نفسه لتطيب قلوب العباد من الخواص والعوام بالرفق والتواضع واللفظ [١٧أ] وحسن الكلام. وينال منه كل زائر بحسب نيته وهمته إلى المرام، حتى يدخل وقت العصر يكون هذا النظام. فإذا دخل وقت العصر جدد الوضوء، وأذن هو على الحجر المذكور، وصلى بمن عنده من الأحباب. فإذا أتم الصلاة والدعاء، ختم الكلام، وأغلق الباب، وتوجه بكليته إلى جناب رب الأرباب. وكان يقرأ الأدعية والأوراد إلى غروب الشمس على المعتاد. فإذا دخل وقت المغرب كان يقول: أمسينا وأمسى الملك لله الواحد القهار. اللهم إني أعوذ بك من شر هذه الليلة وشر ما فيها وشر ما بعدها، وأعوذ بك من همزات الشياطين، وأعوذ بك رب أن يحضرون ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم. ثم يعجل صلاة المغرب مع الأذان والجماعة، ثم يصلي صلاة الأوابين ست ركعات، ويقرأ سورة "هل أتى على الإنسان"، ثم يفطر على الماء [١٧ب] إن كان صائما، ويقول: اللهم

^{٢٣} س - العاشر.

لك صمت وبك آمنت وعليك توكلت وعلى رزقك أفطرت. وإن كان شهر رمضان يقول: ولصوم غد من شهر رمضان نويت، فاغفر لي ما قدمت وما أخرت. وبعد المذكورات كان يلتفت إلى أهله وأولاده ويتعشى معهم، وكان يأكل بالآداب والسنة على سفرة مبسوطة على الأرض، وفي أولاني الخشب والتراب. وكان له ملعقتان من عود الشمشاد. وكان يقول بعد الفراغ: اللهم شبّع كل جائع كما شبّعتنا، ويضع رؤوس أصابع يديه اليمنى على السفرة ويقبّلها ثم يرفع يديه ويقول: الحمد لله حمدا كثيرا طيبا مباركا فيه، غير مكفي ولا مودع ولا مستغنى عنه، الحمد لله الذي أطعنا وسقانا وكسانا وجعلنا من المسلمين وهدانا، ورحمة الله تعالى وبركاته على صانع الطعام [١٨أ] والآكلين، والحمد لله رب العالمين. ويمسح يديه على وجهه الجميل، ثم كان يتكلم مع أهله وأولاده، ويكمل قصور تدبيرهم في أمور يشاورونه فيها، ويصاحبهم بالبشر والبشاشة، ثم يجدد الوضوء، ويصلي العشاء مع أولاده الكرام، ويقرأ سورة الملك ويدعو الله تعالى، ثم ينام ويقرأ دعاء ختم القرآن إن كان ليلة الجمعة، ويهديها لروح النبي عليه الصلاة والسلام، ثم يقصد المنام وحيدا بلا تأخير ولا كلام على فراش مبسوط صوب القبلة مملوء من صوف الأغنام. وكان يجلس في الفراش ويقرأ الفاتحة وآية الكرسي مرة مرة، والإخلاص ثلاث مرات، والمعوذتين مرة مرة. وكلما قرأ واحدا من هذه المذكورات الخمسة كان ينفخ في باطن كفيه، ويمسحهما على صدره الشريف، ثم ينام [١٨ب] على جنبه اليمين متوجها إلى القبلة أو على ظهره متفكرا في الخلقة. وكان يقول: باسمك ربي وضعت جنبي فاغفر لي ذنبي، أودعتك نفسي، إن أمسكتها فارحمها وإن أرسلتها فاحفظها بما تحفظ به عبادك الصالحين. اللهم أيقظني في أحب الأوقات إليك واستعملني بأحسن الأعمال لديك. أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا عبده ورسوله حقا. فيرقد بنومة خفيفة ويتوجه إلى عالم الوحدة بين النوم واليقظة كالبارحة، عينه نائمة، وقلبه هائم^{٢٤}، ومراقب لربه في الحضور الدائم. كما قال النبي عليه الصلاة والسلام: عيناى تنام،

ولا ينال قلبي عن رب الأنام. فهذه المذكورات إجمال وظائفه اليومية في العبادات والعبادات رضي الله تعالى وأرضاه عنه وجعل مقعد الصدق مأواه. قربه الله من جنابه وقبل رجاءنا به آمين. [١٩أ]

الباب الخامس

في بيان شمائله الجسمية وثيابه اللبسية رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

اعلم؛ أيها الأخ في الله، أن الغوث الأعظم العلوي الشيخ إسماعيل التلوي حضرة فقير الله رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه، كان شكله الرسمية وشمائله الجسمية بالحسن والجمال، وقيافة أعضائه الوسمية باللطف والاعتدال، بصنع الحكيم في أحسن تقويم، خلق مبرئاً ومعزى من جميع العيوب والقصور، لأن قده الموزون ما كان طويلاً ولا قصيراً، بل كان معتدلاً ولطيفاً وخطيراً. وكان رأسه الشريف كبيراً، وعقله الخبير كثيراً، وشعره براقاً، ونسيمه عبيراً. وكانت جبهته المعتدلة [١٩ب] جميلة، وأذنه اللطيفة معتدلة، وحاجباه مفروقة وعالية ومقوسة ورقيقة وغالية. وكانت عيناه الجميلة أوسط، ونظره الضحكان أنشط، وكان وجهه الوجيه أنور وبشيشاً ومتبسماً واسمر. وكان أنفه النظيف معتدلاً ودقيقاً، وفمه أوسط، وشقته رقيقة. وكان صوته مليحاً، ونطقه صريحاً، ولسانه فصيحاً، وكلامه صحيحاً. وكان نكهته طيبة، وأسنانه معتدلة بالنظام، ولحيته المباركة بيضاء بالتمام. وكان عنقه معتدلاً، ومنكباه لطيفة، وساعدها ضعيفة، ويداه نحيفة. وكانت كفاه الشريف لينة، وأصابعه طويلة، وانحناؤها هينة. وكان صدره الشريف واسعاً، وشعره قليلاً، ونوره ساطعاً. وكان بطنه العفيف خفيفاً، وجميع جسمه نحيفاً. وكانت أصابع قدميه طويلة، وجميع أعضائه [٢٠أ] جميلة، خلقه الله تعالى في الحسن كاملاً، وجعل القلوب إليه مائلة، أكرمهم الله تعالى بتجلياته، ونفعنا الله والمحبين بتجلياته. وقد كانت ثيابه اللبسية على طور السنّة مصنعة،^{٢٥}

لأنها كانت بيضاء، وسوداء، وخضراء، وخشنة، وقصيرة، أو مرقعة. وكان يلبس لرأسه الشريف قلنسوة بيضاء صغيرة، ويلفّ عليها عمامة بيضاء قصيرة. وكان قميصه ولباسه من الثوب الأوسط، وقبائه من الثوب الرقيق الأبيض. وكان يشد وسطه بمئزر صوف أبيض صغير، وجبته صوف أخضر وقصير، وكمّها إلى المرفق، وزيلها تحت الركبة، وبطانتها ثوب أخضر. وكانت الثياب المذكورة بذلتين فقط. وكان عبائه أيضا اثنين، يلبسهما عند كل صلاة. أحدهما أبيض للصيف، [٢٠ب] والآخر أسود للشتاء. وهما صوف رقيق، وليس لهما كمّ وذيلهما إلى القدمين. وكان له جورب صوف رقيق، وخف أصفر مع النعلين. ومن كل واحد له زوجين. وكان له سجادتان من الثوب الأسود، وبطانتها من الثوب الخشن الأخضر، وأطرافهما حاشية، عرضها مقدار عرض أصبعين مطوية من أطراف بطانتها. كان إحداها مبسوطة على نصف لحاف مبسوطة بصدر الصومعة. وكان هو جالسا عليها دائما، والأخرى كانت محفوظة لصلاة الجمعة، حتى يبسطوها له يوم الجمعة بجانب الشرق من الجامع في الصف الأول. لأنه قدس الله سره، حين خرج من البئر، قد كان سلّم أمر الإمامة والخطابة أيضا إلى ولده الكبير الشيخ عبد القادر قدس الله سره العزيز. وكان حضرة الشيخ قربه الله تعالى [٢١أ] من جنبه وقبل رجاءنا به، اعتاد حلق رأسه الشريف كل خمسة عشر يوما مرة يوم الخميس. وحفظ له في صندوق صغير موسين، ومسنّا، ومقراضا، ومنديلا. وحفظ مشطا لتسريح اللحية، وسكّينا لقلم الأظفار. وكان يجمع شعره وأظفاره ليدفنها معه في مرقده. وكان يحب النظافة، ولا يطلب الزينة حتى أن خاتمه كان فضة، وفصه حجرا يمينيا، وشكله لوزيا، ونقشه محفورا: بندهء حي دائم^{٢٦} إسماعيل بن قاسم. وما كان يحمله بل يحفظه في حقة خشب. وما كان ينسى نصيبه من الدنيا، بل هيّا لنفسه كفنا ثوبا وسطا مغسولا بماء الزمزم مع بخوره، وسائر لوازمه، وحفظ الكل في صندوق مخصوص. لأنه كان مترقبا للموت الذي هو عيد المؤمن، وتحفته، [٢١ب] ونجاته، ووصلته. وكان سائر ثيابه محفوظة في صندوق آخر. وكان يبتخر صومعته بالروائح الطيبة ليلة الجمعة. وكان فانوسه

^{٢٦} هذا التركيب فارسي، ومعناه: عبد الحي الدائم.

خشبا، وعصاه صندلا، وطاسه فنجانا كبيرا. وكان له أربع أباريق من التراب الأبيض، اثنان منها كبيران للغسل، والاثنان صغيران للوضوء. وكان له مسواكان من الأراك، وتسبيح من الخشب الأسود. وأما الكتب التي انتقلت إليه من أبيه، وأجداده الكرام هي خمسمئة كتاب بالتمام. لكنه قدس الله تعالى سره العزيز بعد وقوعه في البئر المذكورة، اختار من كتب علوم الدين خمسة عشر مجلدا وحفظها عنده في الصومعة. الأول: المصحف الشريف الذي كتبه هو بخطه اللطيف، وأشار فيه إلى القراءات العشر.^{٢٧} والثاني: المصايح [٢٢] الشريف الذي هو مجلد واحد. والثالث والرابع: تفسير معالم التنزيل الذي هو مجلدان. والخامس والسادس والسابع والثامن: من إحياء علوم الدين الذي هو أربعة مجلدات. والتاسع والعاشر: أنوار الفقه الذي هو مجلدان. والحادي عشر والثاني عشر والثالث عشر: القاموس الأكبر الذي هو ثلاثة مجلدات. والرابع عشر: كتاب الشفاء في مناقب المصطفى وهو مجلد واحد. والخامس عشر: شرعة الإسلام. وأما صومعته فقبة طولها وعرضها ثلاثة عشر قدما، وعلوها أربعة عشر شبرا. ونصف فناء الصومعة مستقف، اسمه بهو. ومنه باب إلى فناء الحرم وهو باب مخصوص لأهله وأولاده الكرام. وهو رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه كان يجلس في البهو أيام الصيف وهذه صورة البيت العتيق. [٢٢ب]

^{٢٧} في جميع النسخ: وأشار فيه القراءة العشرة.

الباب السادس [٢٣]

في بيان كراماته الجليلة، ومقاماته العلية رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

اعلم؛ أيها الأخ في الله، أن الغوث الأعظم العلوي الشيخ إسماعيل التلوي حضرة فقير الله رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه كانت له كرامات أكثر من أن تعد وتحصى، ونحن نريد أن نذكر من خوارق العادات التي صدرت عنه بلا طلب منه ولا خبر، من الألف واحدة في تذكّره هذه لتكون عبرة وتبصرة لمحبيه ومعتقديه.

الحكاية^{٢٨} الأولى

أنه جاء باشا، وأن معه^{٢٩} ألفي عسكر وطوب في أيام الخريف. وحاصروا أمير الشروان سليمان بك في قلعة كرماس أربعة أيام. فبعث حضرة الشيخ مكتوبا إلى الباشا في اليوم الخامس [٢٣ب] على الصباح: أن أيها الباشا، ارحم الفقراء، واذهب بعسكرك من هذه الأرض قبل أن تنتهب كروم أمة محمد صلى الله تعالى عليه وسلم. وأما الأمير العاصي، فأخّر ترتيب جزائه إلى وقت آخر. فلما وصل المكتوب الشريف إلى الباشا وقت الضحى، ما أصغى للكلام الحق، وما قام، وما ذهب، فما أصاب بل أخطأ. وقال: قد جئنا بفرمان السلطان، وما يمكن لنا الذهاب قبل فتح القلعة، وقتل أميرها العاصي. فكيف نخالف الفرمان؟ وما عرف أنه قد خالف أمر السلطان في إصراره على فتح القلعة. ثم لما أراد أن يضرب الطوب صوب القلعة، انقلب الطوب صوب العسكر، وانشق، وأهلك فرسه، ثم أحاط العسكر في تلك الساعة سحاب مظلم،

^{٢٨} د: الكرامة.

^{٢٩} في جميع النسخ: مع.

ونزل عليهم برد عظيم، حتى أبيض الجبل فوقهم، ففرت الخيول، والدواب [٢٤أ] إلى الأطراف، وأصحابها خرجوا من الخيام، وتفرقوا في طلبها. فبينما هم كذلك مشغولون بأخذ الدواب، رأوا أنهارا عظاما، هجمت على الخيام من الجبل، فقلعتها جميعا، وذهبت بها وبما فيها إلى الوادي العميق، فتحيروا وتفرق العسكر. وانتبه الباشا حينئذ، فركب فرسا، وجاء بعد العصر، ورمى روحه بباب حضرة الشيخ، واستأذن للدخول عليه. ففتح له الباب بشفاعه أولاده الكرام، ودخل الباشا إلى الصومعة، وقبل السجادة الشريفة بالمخافة، ثم رجع قهقريا في المهابة، ووقف عند الباب قائما مثل الغلام، ثم توجه إليه حضرة الشيخ، ونظر إليه بالهيبة، وقال له: يا ظالم، أنت ما تخاف من رب العرش؟ فبدأ يرتعد الباشا كالمحموم. فلما رآه أبي كذلك، ترحم على حاله، وأشار له بالخروج. فجاء، وجلس في حجرة [٢٤ب] أبي، وبدأ يبكي، ويمسح عرقه ودموعه. ويقول: رضي الله عنك يا ملا عثمان، خلصتني من تلك المهابة. وإلا، لو بقيت في تلك الحالة، لهلك. وقال: أنا كنت مصاحب السلطان أحمد، وقد رأيت كثيرا من الفقهاء والعلماء والأولياء العظام، والله ما رأيت قط مهيبا وجميلا مثل هذا الشيخ. وبات تلك الليلة مع أبي في الحجرة، فقام على الصباح، وارتحل.

الحكاية ٣٠ الثاني

أنه جاء في أيام الصيف إلى زيارة حضرة الشيخ، قرّبه الله من جنابه وقبل رجاءنا به أمير مجنون، ما نام، ولا صلى منذ ستين يوما، ومعه ثلثون من غلمان، فدخل من باب الصومعة بلا مبالاة ولا أدب. وسلّم على حضرة الشيخ بلا مخافة ولا مهابة. وسكن قائما متبسما مسرورا، وقال للعزيز: أيها الروح اللزيد، أنا كنت أقول: [٢٥أ] أين أجذك، أنت كنت في الأرض وأنا أطلبك في السماء. الآن وجدتك هنا، لماذا انتظر. أقسم بالله عليك أن تقوم يا جميل، حتى أرى قامتك كما رأيت جمالك، وأعطيك روحي

الحلو هذا. فلما سمع العزيز اسم الله تعالى قام قائماً، والأمير المجنون ارتقى على قدميه، وأغمي عليه فقال الشيخ لخدامه أن اذهبوا به إلى حجرة الزوار، وغطوه بلحافات كثيرة، حتى ينام. فإنه قد أفاق من جنونه وصار عاقلاً كالأول. فغطيناه بستة لحافات، وما صار له خبر أصلاً. وذلك المجنون الذي ما نام ستين يوماً قد نام ست ساعات تحت ستة لحافات. فلما تم نومه ست ساعات، جاء لي خبر من صوب الحرم، فذهبت ورأيت الوالدة العزيزة أتت إلى حضرة الشيخ بطبق فيه زبيب أحمر، ووضعتة قدامه. وهو بدأ يقلب الزبيب بيده المباركة،^{٣١} [٢٥ب] ويقرأ المعوذتين، وينفخ عليه. ثم قال لي: اذهب، واقعد عند رأس المسافر النائم حتى يستيقظ فاسأله ماذا يطلب، تعال أعطيه يأكل. فلما ذهبت وجلست عند رأسه، رأيته قام وقال بلا سؤال: أنا أريد الزبيب الأحمر الذي في الطبق عند العزيز. وأتيت إلى حضرة العزيز، وأخبرته بمراد المسافر، وأخذت طبق الزبيب، وذهبت به إلى الغريب. فأخذ الزبيب بالطبق من يدي، وبدأ يملأ كفه وفمه، ويأكل بكمال الحرص والاشتهاء. فلما انتهى الزبيب قام فتوضأ، وأفاق المجنون الذي ما صلى منذ شهرين. ففي ذلك اليوم صلى صلاة الظهر، وبات تلك الليلة مع أبي. فلما صار وقت الضحى وأراد الذهاب، أتى إلى باب الصومعة لتوديع حضرة العزيز، لكن لم يكن له جرأة الدخول، وأخذته المهابة بحيث لا يقدر [٢٦أ] على النظر إلى داخل الصومعة فضلاً عن الدخول. فبقي قائماً على الباب، وقبل العتبة بالحضور، وذهب إلى طريقه بالسرور، لأن عقله جاء إلى رأسه، فعرف اليوم من هو الذي حسبه روحاً لذيذاً في أمسه، قدس الله تعالى سره العزيز.

الحكاية ٣٢ الثالثة

^{٣١} أ- المباركة.

^{٣٢} د: الكرامة.

أنه كان لحضرة الشيخ مريد، قريته تحت قرية تلو بثلاث ساعات في قعر الوادي. وكان في كرمه نوع من العنب، اسمه مسبق. ولونه أسود يستوي قبل سائر الأنواع بعشرين يوما. وكانت عادة ذلك المريد أن يهدي من باكورة ذلك العنب المسبق كل سنة سلة، يحملها على ظهره، ويأتي بها إلى جناب حضرة الشيخ. وجاء ذلك المريد بالعنب المعتاد في سنة متأخرا عن عادته بسبعة أيام، وطلب عذره من العزيز في تأخيرهِ للخدمة المعتادة. فقال: يا شيخ، خذني [٢٦ب] معذورا. لأنني كنت أتيت بباكورة الغيب المسبق إليكم على عادي، ولكن صادفني راعي غنم قرية على طريقي كان صديقي، وقد جلس في واد بطرف نهر، وكان يعرف بقدومي إليكم، فقال لي: تعال، واسترح عند هذا الماء ساعة، وتكلم معي لحظة. وقال: بخير والدك أطعمني عنقودين عنباً، فتعللت وأبيت عن القعود معه، ولكنه كان مصرا فغلبنني، وأكل العنب حتى ذهب نصف السلة. ثم بدأ يعذّرني^{٣٣} بأنواع النكات، وقال لي: إن الله قد أعطاك مالا، وما أعطاك عقلا أصلا. لأن فعلك هذا ليس فعل العاقل. فإنك تركت أهلك، ومنعت أولادك عن باكورة عنبك، وحملتها في هذا الحر على ظهرك، وتذهب بها إلى من لا يحتاج إليها من الأجانب بهذا التعب والجفاء. المشكل هو أن يكون واحد شيخا، [٢٧أ] وإلا يأتيه من الكل كثير. يا أخي، اسمع كلامي، أعط هذا الراعي الفقير الباقي من العنب ليفرح جميع أولادي، ويرحم الله جميع أمواتك. قال هذا الكلام، وأخذ العنب كله، فأخذت سلتي الفارغة، ورجعت صوب قريتي. فلما نصفت طلعة الوادي، سمعت صوت الراعي يقول: الأمان، الأمان. فالتفت ورأيت أن كلب الراعي أخذ صاحبه تحته وغرس أضراسه في عنقه ليقتله. فنزلت إلى الوادي سريعا، وخلصت الراعي من كلبه، ولكن تمكن النفاق في قلبه، ثم أخبرت أهل قريته، وأنا أيضا ذهبت معه وواسيته في كربتته، وبالعلاجات رجع إلى الصحة، لكن عوّفني أياما. فهذا صار عذري في تأخيري لهذه الخدمة، فقبل حضرة الشيخ عذر مريده، ودعا له بقوله جزاك الله [٢٧ب] عنا خيرا كثيرا. من كان لله كان الله له معينا ونصيرا.

^{٣٣} عذّر الرجل: تكلف العذر ولا عذر له.

الحكاية ٣٤ الرابعة

أنه كان لحضرة الشيخ قريب، اسمه عباس، وجاء عنده ورأيت أن فمه انعوج، واتصلت شفته بأذنه اليسرى، وجلد وجهه الأيسر اجتمع، وتطبق بعضه على بعض بحيث لا يتبين ما بين أذنه وشفته، وجلد وجهه الأيمن انتشر وصار أزرقا، وبراقا، يتكلم ولا يقدر على أداء مخارج الحروف، بحيث لا تفهم من كلامه شيئا. فلما رأى حضرة الشيخ قدس الله تعالى سره العزيز ذلك الشخص في تلك الحالة، ترحم عليه بالبكاء، ومسحه بيده المباركة. ثم رفع يديه، ودعا له، فبعد الفاتحة، تعدل فمه في مكانه، وصار مثل الأول في تفهيم الكلام. فقال: الأمان يا شيخني، اعف عني. لأنني اغتبتك وقلت^{٣٥} كلمات لا تليق بك. فلما دخلت [٢٨أ] في النوم رأيت في المنام يدا ضربت ضربة على فمي، فصار كما صار. ومسح وجهه على الأرض، وبكى، وقال: التوبة لله. فأجابه الحكيم الإلهي: بأني عفوت عنك، الله يعفو عنك، أوصيك بتقوى الله تعالى ولا تغتب أحدا أبدا. لأن الله تعالى حرّم على عبده المؤمن غيبة أخيه المؤمن، فالغيبة حرام والله عزيز ذواتنقام. رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل الجنة مأواه، قربه الله من جنابه، وقبل رجاءنا به بحرمته قدس الله سره العزيز.^{٣٦}

الباب السابع

^{٣٤} د: الكرامة.

^{٣٥} في جميع النسخ: وقلت لك.

^{٣٦} س، ب- بحرمته قدس الله سره العزيز.

في بيان كون حضرة الشيخ محبوب القلوب، ومرجع الكل، وكاشف الكرب رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

اعلم؛ أيها الأخ في الله أن الغوث الأعظم العلوي الشيخ إسماعيل التلوي حضرة [٢٨ب] فقير الله رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل فردوس الجنات مأواه، كان من عالم الفضل والهداية، وترى في حجر العناية، وكانت ولايته فطرية، وسعاده جبليّة. وكان تحبه القلوب، وتنقاد له النفوس. وكان هو محبوب قلوب الملوك، ومخدوم عموم أهل السلوك. وكان جناب سعاده كعبة حاجات الخواص، وباب دولته مقصد عامة الناس، كل من كان يراه من العلماء والعامة يسلم لولايته التامة. وكان فريد عصره، ووحيد دهره، وانتشر صيته الجليل بين العرب والكرد، واشتهر ذكره الجميل في الروم والهند. وكان يخدمه الأحرار بالاختيار. نال الحالات من صحبه، ونال الكمالات من خدمه. وكان يتلألأ النور في وجهه وصدوره. وكان متواضعا مع علو شأنه وعظم قدره. الذي [٢٩أ] يراه كان يحبه بلا اختياره، ويأخذ منه ما يأخذ، وينال به ما ينال. والذي جعل خيال جماله نقش الضمير وصل إلى صفاء خاطر والبال، ودخل بواسطته مجلس الأنس والحضور، ونال مقام الكمال، وشرب زلال الوصال، لأنه كان في الطريقة المحمدية إماما، وفي الحقيقة لأمته وصيّا هماما، وكانت فيه علامات المرشد الكامل تماما. وكان التوفيق رفيقه، والحالة الوسطى طريقه. وكان الأنس نديمه، والبسط نسيمه. وكان الفكر وزيره، والحكمة مشيره. وكان الصدق رؤيته، والحلم صناعته. وكانت المكاشفة غذاءه، والمشاهدة شفاءه. وكانت الشريعة ظاهره، وأطور الحقيقة باطنه. وكان منشرح الصدر وعظيم الشأن، ومعدن العلم والحلم والعرفان. وكانت خوارقه العجيبة بلا حد ولا غاية، [٢٩ب] وحالاته الغريبة بلا نهاية. وكان قطب أولياء الزمان، بل غوث كل لهفان. وأنه كما كان في عالم الروح يوحا، وفي عالم القلب روحا، وفي عالم الجسم مشروحا، كذلك كان في عالم الآفاق فتوحا. وأنه كما كان لأولياء عصره سلطانا، وللعاشقين حنانا، ولأهل البصيرة ريحانا، وبالعلم والحكمة لقمانا،

وبالجمال والكمال شمساً عياناً، كذلك كان لأهل عالم الصورة مرغوباً، وفي قلوب الملوك محبوباً، ولأهل السلوك مطلوباً، لأن ملوك الأرض مثل الشريف مسعود من مكة المكرمة، والسلطان محمود من القسطنطينية، وأكثر وزراءه من البلاد الشرقية والغربية، وجميع أمراء الأكراد، وسادات العرب، وأعيان أرض الروم كانوا يحبونه ويعتزون إليه المكتوبات^{٣٧} والهدايا والندور سرا وعياناً. وكلهم كانوا يطلبون دعائه، وهمته، ورضائه أنا فأننا. وقد جربوا قبول دعائه، ونفذ همته، وإقبال [٣٠أ] رضائه زماناً ومكاناً. وكان لقاءه للأحباء أحياناً، وعطاؤه للفقراء إحساناً. وكان نصحه وثنائه للزائرين مجاناً، وحبّه ودعائه للسائرين رياناً. وكان الثقلان يطيعون أمره بالتعظيم والإكرام، ويطلبون رضائه بالخضوع والاحترام. لأنه كان مرشد الإنس والجن، وشيخ أهل العرفان، وعزيز أهل العالم، ووارث خلافة آدم، ووصي حبيب الرحمان. وكان معدن اللطف والجود، ومنبع فيض الودود، وزين الزين، وعين الإنسان، وإنسان العين. وكان إمام الطريقة، وهمام الحقيقة. وكان قائماً مقام الإرشاد، وناظماً أمور العباد. وكان متوجّهاً إلى الله في جميع أحواله، وداعياً للخلق إلى الحق بحاله وقاله. وكان خلاصة الأشباح والأرواح، وسر الزجاجة والمشكاة والمصباح. وكان عارفاً بأحوال الملك والملكوت، وواقفاً لأسرار [٣٠ب] القدس واللاهوت، فهو المعروف والعارف بالله. وهو المنقطع الواصل إلى الله، عزيزنا ومولانا فقير الله، أدامه الله تعالى به وأبقاه، قربه الله من جنابه وقبل رجاءنا به.

خاتمة الكتاب

^{٣٧} في جميع النسخ: المكاتب.

في بيان انتقال حضرة الشيخ من دار الشقاء إلى دار اللقاء، وبقاء ذكره الجميل وخيره الجزيل في الدنيا رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه.

اعلم؛ أيها الأخ في الله أن الغوث الأعظم العلوي الشيخ إسماعيل التلوي حضرة فقير الله رضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه، لما تنزل روحه العلوي إلى الأرض السفلية، وتمم تحصيل الكمال بتكميل مكارم الأخلاق، وتوحيد حضرة الخلاق، وصار عارفا للحق ومعروفا للخلق، ومظهر العناية الأزلية، ومنبع الفيوضات الأبدية، [٣١أ] ووجد الكونين في مرآة قلبه، ونسي الكل وتذكر صاحب الكل، وبقي خالياً لله وبه، بل فانياً عن نفسه وباقياً بربه. أعرض عن عالم الغرور والجفاء، وأقبل على عالم السرور والصفاء، وكلّ وملّ عن كدر عالم الكثرة، وتعطّش إلى زلال الوصال المدار في عالم الوحدة، وقضى نوبته بجلوة عجيبة في هذا الميدان، وجاء وقت الرحلة وقد صار سهلاً له الانتقال من دار الفناء إلى دار البقاء، لأنه حين وقوعه في البئر، قد مات بالموت الاختياري، وروحه المجرد كان محبوساً في مرقد البدن، وبقي في الدنيا. فلما بلغ سني سنه إلى الثمانين، ووصل تاريخ الهجرة إلى ألف ومئة وست وأربعين، غاص في بحر الوحدة سبعة أيام من شهر شوال، والناس يظنون أنه مريض مستغرق في الخيال. [٣٢ب] فلما مضى نصف الشهر، وجاء ليلة الجمعة، عاد أبو العالم من تلك الغيبة إلى عالم الحس بعد العشاء، ودعا أولاده وأحفاده الكرام إلى حضوره، ووصاهم بالعلم والعمل، وأبرأ ذمة جميعهم، وأمر بتولية أوقافه ولده العزيز الشيخ عبد القادر. ثم أمرهم بقراءة سورة يس. وفي تلك الساعة، امتلأت الصومعة بالرائحة الطيبة والعطر والبخور، وامتلاً قلوب أولاده وأحفاده الكرام بالغموم والأحزان. وصارت تلك الليلة له ليلة القدر والعيد. فلما سمع نداء: سلام قولاً من رب رحيم قال: الله. وترك جسمه الشريف، وسلم روحه اللطيف للمولى، وأخذ كمال المرام. هو ذهب هناك، وجسمه بقي ههنا. فلما ترك هو دار الغرور وارتحل إلى دار السرور، بكى لفراق [٣٢أ] ذلك الهمام أولاده وأحفاده الكرام مقدار أربع ساعات

بكاء شديداً، لا يوصف بالكلام، بل بكت لفراقه السماء والأرض وما بينهما حتى الحيتان. ثم قالوا: إنا لله وإنا إليه راجعون، الحكم لله الواحد القهار. فقاموا، وغسلوه وأدّوا جميع خدماته قبل الصباح، وأرسلوا من الليل إلى أهل السعد خبر الوفاة، وأخبروا أهالي خمس قرى، فجاءوا وقت الضحى، واجتمعت جماعته بلا حساب، فبكوا بكاء مثل يوم الحساب. ثم أدّى صلاة جنازته الشيخ عبد القادر مع تلك الجماعة الكثيرة، ودفنوا ذلك الكنز في مقبرته، وجاء أهل القرية كلهم كل صباح ومساءً إلى ^{٣٨} مرقد الشريف، وقرأوا سورة يس إلى أربعين يوماً. ثم بنوا على تربته قبة عظيمة، وكتبوا فيها آيات من القرآن، وتاريخ [٣٢ب] الوفاة، ووضعت على التربة صندوق المحبة. وكل يوم أحد، يأتي أهل القرية بعد العصر عند قبة التربة، يقرأ كل واحد سورة يس، ويعطون لكل واحد رغيفا أو رغيفين خبزا من أوقافه الجارية الدائمة، متعينة لكل من يقرأ عند القبة المذكورة السورة المزبورة. وأما مرقد حضرة الشيخ، يزار ويتبرك به كل يوم. قدس الله تعالى سره ونور ضريحه، ورضي الله تعالى عنه وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه، لروحه العزيز الفاتحة. [٣٣أ]

بيتان للمؤلف:

قال الفقيري جمعت للمحبين تذكره *** أحوال سلطان الهدى طالع تجدها تبصره

هذا الأثر خير الخلف بالبر يذكر من جمع *** من طالعه أو استمع في رغبة الغوث انتفع

تمت رسالة تذكرة الأحباب في بيان مناقب قطب الأقطاب. تاريخ ولادة حضرة فقير الله قدس

الله سره للحقي رحمه الله:

أشرق شمس الحقيقة ههنا *** غنت الذرات رقصا بالهنا

صار تلو مطلع الشمس العيان *** فاق بالقدر على كل المكان

^{٣٨} ب، س، أ + حول.

ذلك الكنز الحقيقي الجميل *** قد ظهر في صورة الشيخ إسماعيل

ولد ذاك النور من نسل الكرام *** عالم الدنيا به نال المرام

ابن ملا قاسم إسماعيل زين *** حاله أوسط أموره بين بين

في سنة ديقع وقع في البئر هام *** مثل يوسف صار سلطان الكرام

هو طبيب السالكين في النشاطين *** بل حبيب العاشقين في الرؤيتين [٣٣ب]

وهو يوح الكاملين في المرتين *** وهو روح الواصلين في الوصلتين

سر معنا بلا وصل وبين *** أي فقيري أين تذهب أين أين

جاءنا مقصودنا في الربتين *** نودي التاريخ عين ضوء عين

في سنة ألف وسبع وستين.

تاريخ وفاة حضرة فقير الله للحقي رحمه الله:

اذكر أهل البقاء معتقدا *** كي تجد من فيوضهم رغدا

مرقد الغوث باب كل مراد *** فاستغث من جناحه مددا

إن تحيرت في الأمور تعال *** واستعن منه تفتهم رشدا

هو شيخ إسماعيل فقير الله *** لم يحب زائر له قصدا

فارق الجسم نودي التاريخ *** أهو حي بذاته أبدا

في سنة ألف ومئة وست وأربعين. قدس الله سره العزيز، لروحه الشريف الفاتحة.^{٣٩} [١٣٤]

مئة وخمسون حكمة من كلام فقير الله قدس الله سره
بسم الله الرحمن الرحيم

^{٣٩} "تمت رسالة ... لروحه الشريف الفاتحة" ليس موجود في النسخة، د.

الحمد لله الهادي للعباد بالرشاد، ونيل المراد، وأفضل الصلاة وأتم السلام على سيدنا ونبينا محمد
الهمام، وعلى آله وأصحابه أجمعين دائماً إلى يوم الدين.

أما بعد؛ فيقول الفقير الحقيقي إبراهيم الفقيري الحقي، لما توفي والدي الشيخ عثمان الحسني
حقير الله، نظر إلي بعين الرأفة والرحمة شيخني فقير الله، وطيب قلبي بالكلام الطيب طيبُ القلوب،
فوجدت الشفاء بأنواع الحكم والوصايا ونفائس الدعاء والمدح والثناء، وأدخلني في رياض التوحيد والتوكل
والتفويض والتحمل [٣٤ب] والتسليم والرضا، وأسعدني بالبشارات والإشارات إلى دولة الفقر والفناء.
وذلك المرشد الكامل، كان يقودني صوب الكمال، ويرشدني حين الاقتضاء بحكمة أو حكم مناسبة
للوقت والحال. وكنت أقبل كل كلامه، وأحفظ الجميع، وأكتب بعضها على هذا الترتيب، لتكون نائبة
عنه في إرشاد العباد، وإيصال المحبين إلى الحبيب. قد قال حضرة الشيخ إسماعيل فقير الله رضي الله تعالى عنه
وأرضاه وجعل مقعد الصدق مأواه، خطاباً لابن مريده أفناه الله.

ملا إبراهيم، من وَّحد الله نجا من عذاب الله. ملا، الكل من الله والكل إلى الله. ملا،
الكل مع الله والكل لله. ملا، الكل بيد الله والكل أفعال الله. ملا، من أحب الله أحب قراءة القرآن. ملا،
قراءة القرآن غداء روح الانسان. ملا، قراءة الفاتحة جالبة [٣٥أ] ودافعة.^{٤٠} ملا، من أحب الله عمل
بمضمون القرآن. ملا إبراهيم، من أحب الله اتبع حبيب الله. ملا، من أحب الله أحب حبيب الله، من
أحب حبيب الله أكثر من الصلاة عليه. ملا، من أحب حبيب الله، عمل بسنته، من أحب حبيب الله قرأ
حديثه. ملا، كتاب المصابيح^{٤١} كله من الأحاديث الصحاح.

^{٤٠} المقصود: جالبة للخير دافعة للشر.

^{٤١} مصابيح السنة للإمام البغوي.

ملا إبراهيم، أنا مأذون من أبي، وهو مأذون من أبيه وأجدادي بتعليم العلوم أجمعين وأذنت لك بتعليم المصاييح وتفسير المعالم^{٤٢} وعلوم الدين^{٤٣}. ملا، أفضل العبادات هو تعليم علم الدين للمسلمين، وأفضل العلوم علم الصلاة، فإنها معراج المؤمنين. أنت صل الفرائض في الوقت مع السنن، أما الجماعة على الإمكان. ملا، الشريعة المحمدية ثمرة شجرة الوجود، واتباع الشريعة يعطي السعود،^{٤٤} احذر أن تخرج من دائرتها، إياك أن تفارق إجماع أهلها. [٣٥ب]

ملا إبراهيم، الدنيا ملعبة الصبيان، الدنيا خيال ونقصان، الدنيا كالظل الزائل، الدنيا كالرؤيا الباطل. ملا، أمور الدنيا ليست بعملية، الدنيا مثال قدر يغلي. ملا، الدنيا خراب والبقاء لله. اترك الكل وتوجه إلى الله. الدنيا عددي والعقبي مددي، والمولى أبدي. ملا، الأصل هو القلب، والشرط هو المحبة. وجد المولى من في قلبه طلبه لأنه قريب من العبد وهو معه.

ملا إبراهيم، الرياضة للمحب عادة وعبادة. تقليل الأكل والشرب صحة وراحة. ملا، كتاب أبيك يقول: ماء اللحم لا يمنع الرياضة. أنا كل خمسة أيام مرة أشرب الماء بهذه الكاسة. وأن فلانا بقي يوماً عطشان، فشرب جرة من الماء، وذلك يفسد الرياضة. ملا، أصل هذا الخبز حلال. أنا آكل في اليوم واللييلة مرة لقيمات من أي طعام وجد. [٣٦أ]

ملا إبراهيم، تقليل النوم حضور وسرور. ملا، الليل نهار المحبين، الليل محرم العاشقين.^{٤٥} ملا، أنا في بداية حالي كنت أحبي الليالي، وأنتظر طلوع الفجر، وأنظر كيف يضيئ، والآن أصلي العشاء وأتوضأ وأنام إلى ما شاء الله.

^{٤٢} معالم التنزيل للبغوي.

^{٤٣} إحياء علوم الدين للإمام الغزالي.

^{٤٤} ب- سعود.

^{٤٥} محرم العاشقين: ربما قصد أنه يحرمهم النوم.

ملا إبراهيم، الصمت حكمة بليغة، وخصلة مليحة. صمت اللسان معين لصمت القلب، وصمت القلب موجب لمعرفة الرب. ملا، سلامة الإنسان في حفظ اللسان، والقلم أحد اللسانين. ملا، السر صديق ملازم، وستره أمره لازم، لا تقل غير الصدق، ولا تقل كل صدق. ملا، أحوال القلب على اللسان، نقصان للحال وخسران. إذا كان إفشاء سر المخلوق يوجب العقاب فكيف سر الخالق.

ملا إبراهيم، الراحة في العزلة، والسلامة في الوحدة. ملا، الناس ما يخلونا على حالنا، الناس ما يخلوا أحدا على عمله. [٣٦ب] ملا، نحن خيلناك مع قلبك، فكن أنت مع ربك. أنت ما بقي لك شغل مع أحد، ولا ميل إلى العدد. ملا، نحن ما لنا شغل ولا معاملة مع المخلوقات، ولا التفات إلى الكائنات. صعبة الخلق صداع، والأنس في الانقطاع.

ملا، الخلق حجاب لبصرك عن شهودك، وأنت حجاب لقلبك عن شهود ربك. فأنت محجوب بالخلق عنك، والحق محتجب بك عنك. ملا، كن مع الله كأن لا خلق، وكن مع الخلق كأن لا نفس. إذا كنت مع الله كأن لا خلق. فقد وحدت، وعن الكل فريت. فإذا كنت مع الخلق، كأن لا نفس فقد عدلت وبقيت.

ملا، ليس إلا خلق وخالق. فإن اخترت الخالق، فقل: ﴿فَإِنَّهُمْ عَدُو لِي إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ﴾ [سورة الشعراء ٧٧/٢٦]. ملا، أنت بين الله والخلق. فإن علقت قلبك بهم خذلوك، وإن علقت بالله خدموك. اترك الخلق، وادخل إلى قلبك وحدك. [٣٧أ] ترى مونسك في خلوة شرك. ملا إبراهيم، أفضل الذكر لا إله إلا الله، وتكرار الاسم منتج لمحبة الله. من ذكر الله وحده، ذكره الله وأحبه. ملا، حقيقة ذكر الله نسيان ما سواه، إن نسيت الكل، بقيت مع الله. من قال كل يوم خمسمئة مرة: لا إله إلا الله واسم الجلال ما شاء الله بالاخفاء، فقد سلك طريق الأولياء. وطريقنا أويسي، والتلقين فيه من الله.

ملا، الذاكر من لا يخطر بباله سوى مولاه، ولا يغيب عن معناه، ولا يميل إلى هواه. الذكر المدام غداء الأرواح. ملا إبراهيم، الفكر التمام عادة الأولياء والكرام. "تفكر ساعة في نفسي وجودك، خير من عبادة سنة بإثباتك له."^{٤٦} ملا، الخواطر خطاب، يرد على الضمائر. فإذا كان من قبل الملك فهو الإلهام، وإذا كان من قبل الشيطان فهو الوسوسة، [٣٧ب] وإذا كان من قبل النفس فهو الهوى، وإذا كان من قبل الحق بالذات فهو الخاطر الحق والإلهام الرباني. فعلامه الإلهام، أن يرد بضعف موافقا للعلم، وعلامة الوسوسة أن ترد بضعف مخالفة للعلم، وعلامة الهوى اللجاج في الطلب بسوء وشر قويا في الإلحاح معاودا حتى يأتي به، وعلامة الخاطر الحق أنه يرد على القلب بقوة ولذة ومعرفة، يعرف بغتة عند وجد، أنه في الخير والخلق والأصل، ويعقب سرورا وعلمًا وحلما وراحة وأمنا وتوكلا وتفويضا وتسليما ورضاء ومعرفة وحبا وحكمة ولطفًا. ومن كان أكله من الحرام، لا يقدر أن يفرق بين هذه الخواطر. القلب رباط أضياف الخواطر.

ملا إبراهيم، توكل على الله. ملا، أنت مثلنا، سلم أمورك إلى الله. ملا، أنت [٣٨أ] محسوب علينا. نحن نبعث لأهل بيتك، نحن نعطي لأولادك. ملا، المتوكل مأوه في البئر، وخبره في الغيب. لا هم له في القلب، ولا دراهم في الجيب.

ملا إبراهيم، ما اختار أحد حالا إلا كان عليه وبالا. ملا، في الاختيار آفة، وفي التفويض راحة. فدع الاختيار لربك، لأنك لا تدري نفعك ولا ضررك. ملا، انظر إلى إبراهيم عليه السلام، كيف توكل على ربه، واعتمد عليه في كل حاله. وحين ألقى في النار، ما استعان من أحد، ولا من جبرائيل عليه السلام. ولما قال له جبرائيل عليه السلام: هل لك من حاجة؟ قال: أما إليك، فلا؟ وأما إليه فلي. قال: فاسأله. قال: علمه بحالي، حسبي عن سؤالي. واستعان يوسف عليه السلام من صاحبه المسجون فقال له ربه:

^{٤٦} روي الحديث في هذا اللفظ: "تفكر ساعة خير من عبادة الليل". الإمام البيهقي، شعب الإيمان، (تحقيق: محمد السعيد بن بسويوني زغلول)، بيروت: ١٩٩٠، رقم الحديث: ١١٨.

كيف وثقت بمخلوق عاجز، وعرضت [٣٨ب] قصتك عليه، ورفعت حاجتك إليه؟ وأنا المعطي والمنع، وأنا الضار والنافع. ملا، التوكل والتفويض والصبر والتسليم والرضا، أصول في طريق حصول الوصول إلى الله تعالى.

ملا إبراهيم، الصبر الهمام من الرحمان، والعجلة دسيسة الشيطان، التحمل أمن وأمان. ملا، الصبر أوله مر كالخنظل، وآخره حلو مثل العسل. الله صبور يحب الصابرين هو يتلي عبده ويعين.

ملا، العلم بالتعلم، والحلم بالتحلم. القلب سلطان، وتخته التوحيد، وتاجه الحلم. العلم مرتبة عليّة، والحلم عطية عظيمة. ملا إبراهيم، من رضي عن الله، فقد رضي الله عنه. الرضاء بالقضاء من شأن الأولياء.

ملا، البلاء من الحبيب عطاء، فالسخط للعطاء خطأ. ملا، الخير فيما اختاره الله، والأحسن ما فعله [٣٩أ] الله، كيفما فعل الله المليح ذلك. ملا، المليح ما سواه الله، فارض بما قدر لك الله. ملا، أول مقامات العرفان، الصبر على مراد الله، وأوسطها الرضاء بمراده، وآخرها أن تكون بمراده.

ملا إبراهيم، أنت موعود بمعرفة ربك ومحبتة، وعطية الله تعالى ليست بالسعي والجهد، بل بعنايته وهدايته. ملا، لو أردت معرفته عشرة أيام بالصدق، لأعطاك. بل إن أردتها يوما وليلة بالتوجه التام، لهداك. ملا، أرجو من الحق سبحانه أن يبلغك إلى مقصودك. ملا، اسأل الله العظيم أن يعطيك مرادك. ملا، إني قد دعوت الله تعالى وسألته أن يسهل عليك جميع أمورك بمرادك.

ملا، إذا أراد الله تعالى أن يتعرف لعبده وضع نوره في قلبه ليعرفه به. ملا، نور المعرفة في قلب العارف، كالشمس في العالم. إذا طلعت [٣٩ب] من خلا بحضوره، ألبسه من نوره. إن الطاعة والمعرفة يجعلان العبد أميرا، وإن ضديهما يجعلان الأمير أسيرا. ملا، إن عرفت نفسك ذليلا فقيرا، عرفت ربك عزيزا

قديرا، إن جهلت ربك، تحركت، وإن عرفته سكنت. معرفة الله سعادة الدارين، ومحبة الله قرة العين. المحبة ثمرة المعرفة، والمعرفة هداية أزلية.

ملا إبراهيم، من كان له صديق^{٤٧} حبيب مثل الله، فكيف يميل إلى غيره. من كان له صديق مثل الله، فكيف يخاف من غيره. من كان له صاحب مثل الله، فكيف يشتغل بغيره. من كان له جميل مثل الله، فكيف يشاهد غيره. كما قال الله تعالى: "كذب من ادعى محبتي وخطر بباله غيري."^{٤٨} ملا، من أحب الله أثره على ما سواه، من ترك غير الله، صفا وقته مع الله. من أحب الله فقد أحبه الله.

ملا، من [٤٠أ] أحبه الله، غلق على نفسه أبواب المقالات، وعلى قلبه أبواب الكونين في جميع الحالات. ليس كل عبد يصلح للتذكار، ولا كل قلب يصلح لمحبة الجبار. ملا، قلوب المشتاقين منورة بنور الله، فإذا تكلموا أضاء النور من أنفاسهم.

ملا، الشوق يكون إلى البعيد الغائب، وهو قريب مجيب. فكيف نشتاق إليه، بل بحبه نجبه، ونحب من يحبه. ملا، أنا فقير الله أحب من يحب الله. ملا، أنت محبنا من الأزل منذ خلق السموات والأرض. ملا، أنت لست للجنة ولا للنار، بل لأجل محبتنا في الله.

ملا، أنت ولدنا، أنت عندي مثل عبد القادر، أنت عندي كمثل أولادي. ملا، أنت خل الاستحياء، وعليّ فأقبل، أنت مني. أي شيء ما تفعل، أنا أقبل. ملا إبراهيم، قرينا بعيد وبعيدنا قريب، أنت عندي أينما كنت لو رميتك في البحر لردك [٤٠ب] الله تعالى علي. ملا، هناك أيضا نحن نرييك، الله معك، هو يعينك ويحفظك، قسمتك هناك، إن تحب ههنا نحن نأتي بك إلى هنا، أم ننظر متى يأتي بك ربك. الله يعطيك عمرا طويلا، وأولادا كثيرا، ويجعل عاقبتك خيرا آمين.

^{٤٧} س، ب - صديق.

^{٤٨} قيده ليس موجود.

ملا إبراهيم، النفس الزكية نجم، والقلب السليم قمر، والسر الصافي شمس. ملا، المؤمن إذا عمل صالحا، انقلبت نفسه قلبا، ثم انقلب قلبه روحا، ثم انقلب روحه سرا، ثم انقلب الروح وصار فناء، ثم انقلب الفناء وصار وجودا. فحينئذ يسقيه ربه ما يسقي، ويزرع ما يزرع.

ملا إبراهيم، متى طلبته بالعقل والتفكر فقد ضلّك. ومتى طلبته بالفقر والتحرير فقد اهتديت. ﴿وهو معكم أينما كنتم﴾ [سورة الحديد ٥٧/٤] في الدنيا والآخرة. ملا، إذا كنت معه، حجبك عنك. وإذا كنت معك، استعبدك له. فالفناء خروجك [٤١أ] عنك، والبقاء توحيدك إياه. ملا، ما دمت أنت أنت، فأنت مرید. فإذا افناك عنك، فأنت مراد. فالسعادة العظمى غيبتك عنك، والدولة الكبرى وجودك به.

ملا إبراهيم، المعرفة طريق الفناء، والفناء طريق التوحيد. ملا، ما صلحت لنا وفيك بقية لسوانا، فإذا فنيت عنك صلحت لنا، فأودعناك سرنا، وأبقيناك بنا. ملا، إذا استأنست بك، استوحشت عنه. وإذا استوحشت عنك، استأنست به. إن سلمت إليه قربيك، وإن نازعته أبعدك. قربيك منه خروجك عنك، وبعدك عنه وقوفك معك.

ملا، إن جئت بلا أنت قبلك، وإن جئت بك حجبك. فانفصل عنك تشهده في قلبك، فتفنى عنك، وتبقى به. فلا تشهد في مرآة الوجود، إلا الوجه الموجود. انتهى كلامه، ملا إبراهيم غلامه، قدس الله تعالى سره العزيز. بيت:

خذ العلم من أفواه الرجال *** بقلب لا يعقل ذي جدال [٤١ب]

SONUÇ

İbrahim Hakkı hazretlerinin terceme-i hâline ve geride bıraktığı eserlere baktığımızda, tevarüs ettiği ilmî ve irfanî mirasa sahip çıkan ve onu bir sonraki nesle aktarma derdinde bir zat görmekteyiz. Henüz küçük yaşlarda Tillo'ya gelerek İsmail Fakîrullah hazretlerinin ilim ve irfanından istifade imkanını elde eden Hazret, elliyi aşkın risaleyi muhtevi on beş eserini, seleflerinin telifatına hakim surette zâhir bâtını ihata eden, şumüllü bir bakış açısı ile telif etmiştir. Çalışmamız içerisinde de bahis olunduğu üzere o, *Ma'rifetnâme*'sinin mukaddimesinde kulun kendini bilme yolunun âlem-i kebîr ve âlem-i sagîri bilmekten, yani zâhir ve bâtını da kuşatacak ilmi elde etmekten geçtiğini ihsas ettirmektedir.

İbrahim Hakkı hazretlerinin, eserlerin muhtevâsından öte başlıkları için tercih ettiği isimler dahi, yukarıda zikrettiğimiz hususu teyid eder niteliktedir: *Ma'rifetnâme*, *İrfâniyye*, *İnsâniyye*, *Kenzü'l-fütûh*, *Mecmûatü'l-meânî*. İnsanın kemâli için erişmesi gereken mârifet ve mârifet yolunda kesbedilen manalar ve mana âleminde açılan kapılar, Hazret'in telifatlarında her daim öne çıkmaktadır. Bu manada, "Men arefe" hadisi için koca bir eser tertib edişi, irfanın teminine dair zâhir ve bâtını ihata eden *Ma'rifetnâme*'si ve diğer eserleri, Hazret'in, selefleri ile halefleri arasında ilim ve irfanla müzeyyen bir halka olma derdinin tezahürleri olsa gerektir.

Hazret, tahkikini gerçekleştirdiğimiz *Tezkiretü'l-ahbâb*'da, hocası ve mürşidi İsmail Fakîrullah hazretlerinin terceme-i hâlini, bir talebe ve müride yakışır surette telif etmekte, *Mie ve hamsûne hikme*'de de, Fakîrullah hazretlerinin muhtelif zamanlarda kendisine hitaben söylediği irfan tezahürü hikmetli sözleri aktarmaktadır. Şimdiye dek İbrahim Hakkı hazretlerinin eserlerinin sadece çok cüz'î bir kısmının neşredilmiş olup kahir ekseriyetinin kütüphanelerde yazma halinde bulunması, bizleri şu an için o eserlerin satır aralarında yitmekten alıkoymaktadır. Özellikle *Mecmûatü'l-Meânî* ve *Mecmûatü'l-İrfân* gibi, içerisinde hem zâhir hem de bâtın ilminin yer aldığı eserlerin neşrinin bu manada kıymet arz edeceği aşikardır. Umuyoruz ki, takip eden dönemde mezkur iki eserin ve diğer eserlerin neşirleri hem Hazret'in fikir ve gönül dünyasına daha kuvvetli nüfuz etmemizi temin edecek, hem de Fakîrullah hazretlerinin onun üzerindeki tesirine dair yeni hususları keşif için bize daha başka kapılar açacaktır.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, **Keşfü'l-hafâ**, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsü'l-Arabî, 1352, II.
- Akot, Bülent, **Müşâtâk-ı Bitlîsî Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Algar, Hamid, “Nakşibendiyye”, **DİA**, XXXII, 335-342
- Altıntaş, Hayrani, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Arslan, Hüseyin, **Yüksek Ruhlar ve Aydınlar Yurdu Tillo**, İstanbul: Posta Basım, 2006.
- Atalay, Ömer, **Siirt Tarihi**, İstanbul: Siirt Halkevi Yayınları, 1946.
- Azamat, Nihat, “Kâdiriyye”, **DİA**, XXIV, s. 131-136.
- Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyetü'l-ârifîn**, (tash. Kilisli Rıfat-İbnülemin Mahmud Kemal), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, **Şuabü'l-îman**, (thk. Muhammed Said b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990, I.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, **Büyük Tefsir Tarihi**, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.
- Binark, İsmet- Sefercioğlu, Nejat, **Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.
- Brockelmann, Carl, **Geschichte der Arabischen Litteratur**, Leiden: E. J. Brill, 1938.
- Bruinessen, Martin van, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Cebecioğlu, Ethem, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, İstanbul: Anka Yayınları, 2004.

Ceviz, Nurettin, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerine Ait Bir Yazma: Mecmûatü’l-İrfâniyye”, **Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi**, Erzurum 1996, sy. 23, s. 85–97.

Çavuşoğlu, Hayrünnisa (haz.), **Erzurumlu İbrahim Hakkı (192. Ölüm Yıldönümünde)**, İstanbul: Sermet Matbaası, 1974.

Çelebioğlu, Amil, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Çelik, Esmâ, Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Kenzü’l-Fütûh’u, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Çiftçi, Cemil, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul: Şule Yayınları, 2000.

Diclehan, Şakir, **Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul: Er-Tu Matbaası, 1980.

el-Halebî, Kâsım b. Selâhaddin el-Hânî, **es-Seyr ve’s-sülûk ile’l-meliki’l-mülûk**, (tah. Sa’îd Abdülfettah), Kahire: Mektebetü’s-Sekâfetü’d-Dîniyye, 2001.

el-Hulvî, Mahmud Cemaleddin, **Lemezât-ı Hulviyye**, (haz. Mehmet Serhan Tayşi), İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013.

Erkal, Mehmet, “Arşın”, **DİA**, III, 411.

Erzurûmî, İbrahim Hakkı, **Ma’rifetnâme**, (haz. Kerim Kara-Cafer Durmuş), İstanbul: Erkam Yayınları, 2013.

_____, **Tezkiretü’l-ahbâb**, Beyazıt Devlet Kütüphanesi nr. B3833.

_____, **Meşâriku’l-yûh**, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3381.

_____, **Mecmûatü’l-insâniyye**, Süleymaniye Ktp. Düğümlü Baba nr. 352.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2012.

Evliyâ Çelebi, **Seyâhatnâme**, (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, c. IV.

- Gökbulut, Süleyman, **Necmeddin Kübrâ Hayatı Eserleri Görüşleri**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, **Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik**, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1983.
- Gündoğdu, Mustafa Kemal – Gündoğdu, Azmi, **Şems-i Bitlîsî**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- İdiz, Ferzende, “İbrahim Hakkı'nın Cilâü'l-Kulûb Adlı Eserinde Allah'a Vâsıl Olmanın On Sırrı”, **Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Sempozyumu Bildiriler**, Erzurum 2012, s. 273-282.
- İbrahimhakkıoğlu, Belkıs, **Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'yle Aşk İle An Seyretmek**, İstanbul: Sufi Kitap, 2012.
- İbrahimhakkıoğlu, Mesih, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul: Tatlıdil Matbaası, 1973.
- İbrahimhakkıoğlu, Uğur, **Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu Feyyaz Efendi İle Zakir Bey**, Ankara: Adalet Matbaacılık, 1998.
- Kara, Mustafa, **Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul: Sır Yayıncılık, 2008.
- Karadeniz, Hayreddin, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ahlâk Felsefesi, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Karakaş, Mahmut, **Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri**, Ankara: Şanlıurfa Valiliği Yayınları, 2010.
- Konur, Himmet, “Makamlar ve Haller”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İzmir 1995, sy. IX, s. 319-328.
- Kufralı, Kasım, “Molla İlâhî ve Kendisinden Sonraki Nakşibendîye Muhiti”, **TDED**, c. III, sy. 1-2 (1948), s. 129-151.
- Kutlu, Hüseyin, **Hâce Muhammed Lütî Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri**, İstanbul: Efe Hazretleri Vakfı Yayınları, 2006.

- Külekçi, Numan, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Erzurum: Toker Yayınları, 2002.
- Le Gall, Dina, **A Culture of Sufism, Naqshbandi in Ottoman World (1450-1700)**, New York: SUNY, 2005.
- Mehmed Nusret, **Târihçe-i Erzurum**, (haz. Ahmet Fidan), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308, c. 1.
- Muslu, Ramazan, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf XVIII. Yüzyıl**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Mustafa Nâimâ Efendi, **Târih-i Naîmâ**, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, c. II.
- Oğraş, Rıza, **Esad Mehmed Efendi ve Bağçe-i Safâ Ebdûz’u**, Burdur: Emirdağ Ofset, 2001.
- Önal, Sami, “190. Ölüm Yıldönümünde İbrahim Hakkı”, **Türk Kültürü**, Ankara 1970, sy. 95, s. 791.
- Öngören, Reşat, **Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeynîler**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Revnakoğlu, Cemaleddin Server, **Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma‘rifetnâmesi**, İstanbul: İlkharf Yayınları, 2011.
- Salih Bey, **Târîhü’l-ensâb**, tsz..
- Sancar, Nureddin, **Tillo Evliyâları**, İstanbul: Mutlu Ofset, 1993.
- Siirt Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü, **İbrahim Hakkı ve Müsbet İlimler Sempozyumu Tebliğleri**, Siirt 1984.
- Şimşek, Selami, “303. Doğum Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı (1115/1703-1194/1780) Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme”, **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, sy. 11, s. 277-301.
- Tanman, M. Baha, “Alacaminare Tekkesi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, I, 174-175.

Tanrıkorur, Barihüda, “Mevleviyye”, **DİA**, XXIX, 468-475.

Tek, Abdürrezzak, **Nakşîliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi Molla Abdullah İlâhî**, Bursa: Emin Yayınları, 2012.

_____, “Tekkeler Kapatılmadan Önce Nakşîliğin Bursa’daki Tarihi Süreci”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. XVI, sy. 1, (2007), s. 211-213.

Toprak, Celalettin, Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası Şeyh İsmail Fakîrullah, **Yayınlanmamış Lisans Tezi**, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1975.

Tosun, Necdet, **Bahâeddin Nakşibend Hayatı Eserleri Tarîkatı**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.

_____, “Üveysîlik”, **DİA**, XXXXII, 400.

Uludağ, Süleyman, “Halvetiyye”, **DİA**, XV, 393-395.

Yılmaz, Hasan Kâmil, **Azîz Mahmûd Hüdâyî Hayat Eserleri Tarîkatı**, İstanbul: Erkam Yayınları, 1999.

_____, “Celvetiyye”, **DİA**, VIII, 273-275.

Yılmaz, Necdet, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf XVII. Yüzyıl**, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2001.

EKLER

هذه مجموعة اسمها وتاريخ جمعها تحفة الكرام
الاول كتاب تذكرة الاحباب للفقيرى رحمه الله

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله الذى جعل مرأى قلوبا وليائه مجالى
جمال وجهه الكريم • والأخ منها على صفائح
وجوههم لوائح نون القديم • فصاروا بحيث
اذا رُوذُ كَرَّ الله • والصلاة على افضل من ارتفع
حجب الكونين عن بصر بصائرهم • وأنكشف
سر سريان وجوده السارى فى الكل على سرهم
• فمأوا فى الوجود الا آياه • **انما بعد** فيقول
الفقير الحقيقى • ابراهيم الفقيرى الحقى •
ألفت هذا الكتاب المستطاب • وهو تذكرة

الاجاب

بيتين المولف	
قال الفقير يجمع للمحبين تذكرة أحوال سلطان الهدى طالع تجدها تبصرة هذا لا ترضى الخلف بالبره يذكر من جمع من طالع أو استمع في رغبة الغوث أنفع	
تمت رسالة تذكرة الاحباب في بيان مناقب قطبا الاقطاب	
تاريخ ولادة حضرة فقير الله قدس الله روحه للمحق رحمه الله	
اشرفت شمس الحقيقة ههنا صار تلوم مطلع الشمس العيان ذلك الكنز الحقيقي الجميل ولده الكائن من نسل الكرم ابن ملا قاسم اسمعيل زين في سنه دقيع وقع في البرهنا هو طبيب النساكين في الشانين	غنت الذرات رقصا بالهنا فاق بالقدرة على كل المكان قد ظهر في صورة الشيخ اسمعيل عالم الدنيا به نال المرام حاله أو سطأ مؤنة بين بين مثل يوسف صار سلطان الكرام بل جيب العاشقين في الروتين

دهو

هذه مائة وخمسون حكيم من كلام فقير الله قري الله

بسم الله الرحمن الرحيم

المجد لله الهادي للعباد بالرشاد ونيل المراد. و
افضل الصلاة واثم السلام. على سيدنا ونبينا محمد.
الهام. وعلى آله واصحابه اجمعين. دائما الى يوم
الدين. **اما بعد** فيقول الفقير الحقيقي. ابراهيم الفقير
الحقيقي. لما توفي والدي الشيخ عثمان الحسني
حقير الله. نظر الى بعين الرأفة والرحمة شئني
فقير الله. وطيب قلبي بالكلام الطيب طيب
القلوب. فوجبت الشفاء بانواع الحكم والوصايا
ونقايس الدعاء والمدح والثناء. وادخلني
في رياض التوحيد والتوكل. والتفويض والتحمل

والتسليم

عنك والبقاء توحيدك آياه ملا ما دمت انت انت
فانت مريد فاذا افناك عنك فانت مراد فالسعادة
العظمى غيبتك عنك والدولة الكبرى وجودك به
ملا ابراهيم المعرفة طريق الفناء والفناء طريق
التوحيد ملا ما صلحت لنا وفيدك بقيتة لسوانا
فاذا فنيك عنك صلحت لنا فاودعناك سترنا
وابقيناك بنا ملا اذا استأنسنت بك استو^{حشت}
عنه واذا استو^{حشت} عنك استأنسنت به ان
سلمت اليه قريبك وان نازعته ابعداك قريبك منه
خروجك عنك وبعداك عنه وقوفك معك
ملا ان جئت بلا وانت قبلك وان جئت بك فجئت بك
فانفصل عنك تشهد في قلبك فتفتي عنك وتفتي به
فلا تشهد فمرأت الوجود الا الوجه الموجود انتهى كلامه
ملا ابراهيم غلامه قدس الله تعالى سره العزيز **بيت**
خذ العالم من افواه الرجال بقلب لا يعقل ذي جبال

هذه مجموعة اسمها وتاريخ جمعها تحفة الكرام
الاول كتاب تذكرة الاحباب للفقيرى رحمة الله عليه

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى جعل قراى قلوب اوليائه مجالى جمال وجهه الكريم
والآخ منها على صفائح وجوههم لوايح نوره القدير. فصاروا
بحيث اذاروا ذكر الله. والصلاة على افضل من ارتفع حجب الكون
عن بصر بصرهم. وانكشف سر سره وان وجوه السارى
فى الكل على سرهم. فماراوا فى الوجود الاياه. **اما بعد**
فيقول الفقير الحقيقى. ابراهيم الفقيرى الحقى. الفت
هذا الكتاب المستطاب. وهو تذكرة الاحباب. فى مناقب
قطب الاقطاب. الغوث الاعظم العلوى. الشيخ اسمعيل
التلوى. فقير الله. رضى الله تعالى عنه وارضاه. وجعل

مقعد

بیتین للمؤلف

قال الفقيرى جمعت للتحسين تذكرة.
أحوال سلطان الهدى طالع تجدها بضره.
هذا لأثر خير الخلف باليزيد ذكر من جمع.
من طالعه أو استمع في رغبة الغوث انتفع.

تمت رسالة تذكرة الاحباب
في بيان مناقب قطب الاقطاب

تاريخ ولادة حضرة فقير الله قدس الله سره للحق رحمه الله

أشرف شمس الحقيقة ههنا	غنت الذرات رقصاً ياهنا
صاروا ملو أمطلع الشمس العيان	فاق بالقدرد على كل المكان
ذلك الكثر للحق الجميل	قد ظهر في صورة الشيخ اسمعيل
ولد ذلك النور من نسل الكرام	عالم الدنيا به نال المرام
ابن ملا قاسم اسمعيل زين	حاله أو سطاً مورة بين بين
في سنه ديفع وقع في البرهام	مثل يوسف صار سلطان الكرام
هو طيب السالكين في النشائيز	بل حبيب العاشقين في الرويتيز
وهو نوح الكاملين في المرتين	وهو روح الواصلين في الوصلين
سرمعنا بلا وصل وبين	اي فقيرى اين تذهب اين اين

جاءنا

هذه مائة وخمسون حكمة من كلام فقير الله قدس الله سره

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الهادي للعباد. بالرشاد ونيل المراد. وافضل الصلوة واتم التسليم
على سيدنا ونبينا محمد الهمام. وعلى آله واصحابه اجمعين. دائما الى يوم
الدين. **اما بعد** فيقول الفقير الحقيقي. ابراهيم الفقير في الحق. لما
توفي والدي الشيخ عثمان الحسن في حقير الله. نظر الى بعين الزافة
والرحمة شيعي فقير الله. وطيب قلبي بالكلام الطيب طيب القلوب
فوجدت الشفاء بانواع الحكم والوصايا ونفائس الدعاء. والمدح والثناء.
وادخلني في رياض التوحيد والتوكل والتقويض والتجمل والتسليم
والرضا. وأسعدني بالبشارات. والاشارات. الى دولة الفقر
والفناء. وذلك المرشد الكامل. كان يقودني صوب الكمال. **وذكر**
حين الاقتناء بحكمة اوجكم مناسبة الوقت والحال. وكنت اقبل
كل كلامه واحفظ الجميع. واكتب بعضها على هذا الترتيب لتكون
نابهة عنه في ارشاد العباد وايصال المجتهد الى الجيب. **قد قال**
حضرت الشيخ اسمعيل فقير الله. رضى الله تعالى عنه وارضا.

وجز

ويجعل عاقبتك خيراً آمين **ملا ابراهيم** النفس الزكية بنجم. والقلب السليم
 والسر الصافي شمس. **ملا المؤمن** اذ عمل صالحاً انقلب نفسه قلباً. ثم انقلب
 قلبه روحاً. ثم انقلب روحه سراً. ثم انقلب الروح وصار فناً. ثم انقلب الفناء
 وصار وجوداً. فحينئذ يسقيه ربه ما يسقى. ويزرع ما يزرع. **ملا ابراهيم**
 متى طلبته بالعقل والتفكر فقد ضللت. ومتى طلبته بالفقر والتخير
 فقد اهتديت. وهو معكم اين ما كنتم في الدنيا والاخرة. **ملا** اذا كنت
 معه حجبك عنك. واذا كنت معك استعبدك له. فالفنا وخر وجلك
 والبقاء توحيده اياه. **ملا** ما دمت انت انت فانت مردي. فاذا انفاك عنك
 فانت مراد. فالسعادة العظمى غيبتك عنك. والدولة الكبرى وجودك به.
ملا ابراهيم المعرفة طريق الفناء. والفناء طريق التوحيد. **ملا** ما صلحت
 لنا وفيك بقية لسوانا فاذا فئت عنك صلحت لنا. فاودعناك سرنا.
 وابقيناك بنا. **ملا** اذا استأنست بك استوحشت عنه. واذا استوحشت
 عنك استأنست به. ان سلمت اليه قربك. وان نازعته ابعدك. قربك
 منه خروجه عنك. وبعدك عنه وفوقك معك. **ملا** ان جئت بلا انت فبال جئت
 بك حجبتك فانفصل عنك شهابك في قلبك فنفني عنك وتبقى به فلا شهابك في قرآن
 الوجود الا الوجه الموجود انتهى كلامه **ملا ابراهيم** علامة قدس الله تعالى
 سر الغزيبيت خذ العلم من افواه الرجال. بقلب لا بعقل ذي جدال.

حيزم

هذه مجيئة اسمها وتاريخ جميعها تحفة الكرام
الأول كتاب تذكرة الإحناء للفقير رحمه الله عليه

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل مرآة قلوب أوليائه ميا إلى جلال وجهه
الكريم . والألح منها على مسامح وجودهم لوامع نوره
القديم . فصاروا ميثاقاً إذا ذكر الله . والفتاة على
أفضل من أرفع جيب الكون عن بغير بصائرهم . وأنكشف
سير سريان وجوده الساري في الكل على سرانهم .

فهاذا وفي الوجود الآيات . فبقول الفقير الحقيقي
أبراهيم الفقير الحق . الفت هذا الكتاب المستطاع .

وهو تذكرة الإحناء في مناقب قطب الأقطاب . الغوث الأعظم

العاوي . الشيخ اسمعيل التلوي . فقير الله . رضي الله

تعالى عنه وارضاه . وجعل مقعد القديق سناواه .

ورببت على مقدمة وسبعة ابواب . وغائمة .

المغائمة في بيان حبيب وشيخ ومذهبه وشربه

ولعله

خبراً من اوقافه الجارية الدائمة ستعينة لكل
من يقرأ عند القبة المذكورة الستون المذبونة
واما من قد حضره الشيخ يزار ويُنْهَلُ به كل يوم
قدس الله تعالى سره . ونور صريحه . ورضي الله
تعالى عنه وارضاها . وجعلنا بعد القلما ناوله لروحه
العزيز الفاتحه

بيتين للمؤلف

قالا الفقير في جمعت للحيث بينك تذكر
أخوان سلطان الحكمة طالع مجد ما تنفصه
هذا لاخر خير الخائف بالبريد ذكر من جمع
من طالعه او استمع في رغبة الغوث انبثق
تمت رسالة تذكرة الاجسا
في بيان مناب قلب لا قطا

نار يخ ولادة حفصة فقيد الله قدس الله سره للحق رحمة الله
اشرفت شمس الحقيقة ههنا غنت الذرات وقها بالهنا

سارنر

فارق الجسم نودى القارح
الموحى بهذا به أبدا

في سنة الف ومائة وبيست وأربعين قدس الله
سرو العزيز لروحه الشريف الفاتحة
هذه مائة وخمسون حكمة من كلام فقير الله قدس الله من

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله المأدى للعباد . بالترغاد ونيل المراد . وأفضل
القبلة وأتم السلام . على سيدنا ونبينا محمد الهام
وعلى آله وأصحابه أجمعين . دأبنا إلى يوم الدين أما بعد
فيمقولا الفقير الحقيقي إبراهيم الفخري الحقى لما توفى
والشيخ عثمان الحسنى فقير الله نظر إلى بعين الرأفة
والرحمة شجى فقير الله وطلب قلبه بالكلام الطيب طيب
الغالب فوجد الشقا بانواع الحكيم والوصايا ونقايس
الثناء والمدح والثناء وأدخل في رياض التوحيد و
التوكل والتفويض والتحمل والتسليم والرضا وأسعد بالبشارة

والإشارة

34
 والتفكر فقد ضللت . ومتى طلبته بالفقر والتخبر فقد
 اهتديت . وهو معكم اينما كنتم في الدنيا والآخرة .
 ملا اذا كنت معه جيبك عنك واذا كنت معاه استعبدك
 له . فالقناء خروجك عنك والبعاء توحيد اياه . ملا
 ما دمت انت انت فانت مرید . فاذا افناك عنك فانت مرید
 . فالشعارة العظمى غيبك عنك والدولة الكبرى وجوبك
 ملا **ابراهيم** المعرف طريق الفناء والفناء طريق التوحيد .
 ملا ما ملكت لينا . وفيك بقیة لیسوانا . فاذا قنيت عنك
 ملكت لينا فاود عننا سرنا . وابقيتنا لبنا . ملا اذا
 استأثنت بك استوحشت عنده . واذا استوحشت عنك
 استأثنت به . ان سلمت اليه قرياي . وان نازعته ابعده قريتي
 خروجك عنك . وبعده عنده وقوفك معك ملا ان جئت
 لك قدام . وان جئت بحكمك . فانفعك لشهه وقلبك فتنه عنك
 وبقی بغير الشهادة من الوكوال الوجه المكنى في ملا **ابراهيم** ملا
 سر العزيز بيت خذ العلم من افواه الرجال . بئس لابعق ان يجدال .

للمن صبر عليه قبل عبور كد حتى كى بدن ايدم عبور

اللهم لجعلنا من الصابرين

امين يا معين

يا معين

يا معين

قل الحق نعم الله تعالى عليه هذا كتاب ذكره الاحباب في مناقب قطب المصطفى

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل ملك قلوب اوليائه عيال وجهه الكريم والاح منها

على مصراع وجوههم لوائح نوره القديم فساد وبعث اركاز واذكر الله والسنلة

على افضل من اوتفح حب الكون عن بعد بصائرهم ولكن سره بيان وجوده الدار

في الكلى على سرهم خارا في الوسود الاياه **سابع** فيقول الفقير للفقير برهم

التقير لطفى انت هذا الكتاب المستطاب وهو ذكر الاحباب في مناقب

قطب الاقطاب الغوث الاعظم المولى الشيخ اسمعيل القوي فقبراه

رضي الله تعالى عنه وارضاه ورثته على منتهى وسبقه ابواب وخاتمة **الحق**

في باحبه ونسبه ومذهبه ومشربه والتدوار رضى الله تعالى عنه وارضاه

وجعل مقعد الصدق ماواه **الباب الاول** في بيان وطنه وولادته ورسده وداره

وعلمه وعبارته رضى الله تعالى عنه وارضاه وجعل مقعد الصدق ماواه **الباب الثاني**

في بيان حقته البرية وولادته الكسفية وعزلته الكلية رضى الله تعالى عنه

وارضاه وجعل مقعد الصدق ماواه **الباب الثالث** في بيان علاماته النبوية

وارضاه للبيانية رضى الله تعالى عنه وارضاه وجعل مقعد الصدق ماواه

بكال مثل يوم الحساب ثم ادى صلاة جنازة الشيخ عبد القادر مع ثلاث
 الجماعة الكثرة ودفنوا في القبر في مقبرته وجاهل القرية كلهم
 سباحا ومسا الى مرقده الشريف وقروا يس الى اربعين يوما ثم بنوا على تربته
 قبة عظيمة وكنوا فيها من الغزل وتاريخ الوفاة ووضع على القبة من
 وقفة الخيمة وكل يوم الاحد ياتي اهل القرية بعد العصر عند قبة القربة
 بزارا كل واحد سورة يس ويعطون لكل واحد رقيقا او عشرين خبزا من اوقافه
 الجارية الدائمة معينة لكل من يقرأ عند القبة المذكورة المستورة المزبورة
 واما مرقده حضرت الشيخ بزار وبتبركهم قدس الله تعالى سره ونور
 ضريحه ورخص الله اقال منه وارضاء وجعل مقعد القدر في ماواه ليرحمه الله العليم

بين هوائت

قال الفقير جئت لخبير تذكيرة	اسوال سلطان الخ طالع محمد هان بصره
هذا لاشير الطاف بالبريد كمر من جع	من طاعه واستمع في رغبة العوا انفع

سورة الفاتحة على باب صلاة شيخه فقيرته الاستاذان باي حلو لاسية ابي القاسم

السلاطون عليك يا روج	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي
السلاطون عليك يا اصيل	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي
السلاطون عليك يا نورى	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي
السلاطون عليك يا نورى	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي
السلاطون عليك يا نورى	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي
السلاطون عليك يا نورى	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي
السلاطون عليك يا نورى	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي
السلاطون عليك يا نورى	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي
السلاطون عليك يا نورى	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي
السلاطون عليك يا نورى	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي	السلاطون عليك يا فوحي

[Ek-14: Tezkiretü'l-Ahbâb, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler nr. T1734, Son Sahife]

قال الحق رحمه الله عليه هذا كتاب تذكرة الاحباب في مناقب قطب الاقطاب

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل حري قلوبنا وليانه مجالى جمال وجهه الكريم

والأح منها على صفائح وجوههم لوائح نوره القديم فصار واجبت

اذا رفا ذكر الله والصلوة على افضل من ارتفع جيب الكون

عن بصير بشارتهم وانكشف ستر سريان وجوده الساري

في الحل على سرائرهم نادراً وفي الوجود الآيات **اما بعد** فيقول

الفقيه الحقيقي ابراهيم الفقير الحقى الغت هذا الكتاب المستطاب

وهو تذكرة الاحباب في مناقب قطب الاقطاب الغوث الاعظم

العلوى الشيخ اسمعيل التلوى فقير الله رضى الله تعالى

عنه وارضاه ورتبته على مقدمة وسبعة ابواب وخاتمة

المقدمة في بيان حسبه ونسبه ومذهبه ومشربه

ولفته وادبه **الباب الاول** في بيان وطنه وولادته وسمه

وعادته وعلمه وعبادته رضى الله تعالى عنه وارضاه و

جعله مقعداً لفضله ماويه **الباب الثاني** في بيان عادته

بَيِّنُ الْمُؤَلَّفِ

قَالَ الْفَقِيرُ جَمَعَ لِلْجَبِينِ تَذَكُّرَةً
هَذَا أَشَدُّ حَزَنٍ الْخُلْفَ بِالْجَبِينِ كَثُرَ مَنْ جَمَعَ
أَحْوَالُ سُلْطَانِ الْهَدَسِ طَاعَ تَجْدِيدَهَا
مَنْ طَاعَهُ رَأَوْا شَيْعَةً فِي رَغْبَةِ الْغَوْثِ أَنْفَعُ
شَحَنُ كِتَابِ تَذَكُّرَةِ الْأَحْبَابِ عَلَى يَدِ سَمَاعِيلِ الطَّهْمِ بْنِ الْمُؤَلَّفِ الْفَقِيرِ الْحَقِّ فِي سَنَةِ ١١٩٧

جَمِينُ قَامَ الْحَقُّ عَلَى بَابِ خَلْوَةٍ شَيْخِهِ فَقِيلَ لَهُ لَدَيْكَ بِالسَّامِ بِالْخَلْوَةِ عَلَيْهِ قَالَ بِلَسَانِ الْخَالِ

السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَجِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا فَرَجِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا سَفِينِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا دَفِينِي
السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمَلِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَصَلِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا فَوْزِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا مَرَامِي
السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا فَرَجِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا سُرُورِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حُضُورِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حُجُورِي
السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رُوحِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا قُوَّتِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا صِدْقِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا شَفْقِي
السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا فَرَقِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا طَرِيقِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا سَبْقِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا سَهْمِي
السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا هَامِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَشَامِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا عَيْفِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا زَفْنِي
السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا تَاجِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا مَعْرَجِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حَاجِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا غَنَامِي
السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رُفُوقِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا قَرِيبِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَسَادِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حَيَّامِي
السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَشَدِّي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا كَبِيرِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا عَلَمِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حَلِيمِي
السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا سَرِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا سَرِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمْسِي	السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا حَلِيمِي

السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا مُؤَلَّفِي

هذا كتاب تذكرة الاحباب تأليف الفقيرى رحمة الله عليه

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

الحمد لله الذى جعل مرآة قلوب اوليائه مجآلى جمال وجهه الكريم. والذم منى
على صفائح وجوههم لوائح نور القدس. فصاروا بحيث اذاروا اذكر الله
والصلوة على افضل من ارتفع حجب الكون عن بصير بصرهم. وانكشف سرها
وجوده السارى فى الكل على سائرهم فما راوا فى الوجود الدائى **اما بعد**

فيقول الفقير الحقيقى ابراهيم الفقيرى الحقى الفت هذا الكتاب المستطاب
وهو تذكرة الاحباب فى مناقب قطب الاقطاب الغوث الاعظم العلوى

الشيخ اسماعيل التلوى فقير الله. رضى الله تعالى عنه وارضاه ورتبه على
مقدته. وسبعة ابواب خاتمة **المقدمة** فى بيان حبه ونسبه ومذهبه

ومشربه ولفته وادبه رضى الله تعالى عنه وارضاه. وجعل مقعد الصدق ما وير

الباب الاول فى بيان وطنه وولادته ودرسه وعادته وعلمه وعلله رضى

الله تعالى عنه وارضاه. وجعل مقعد الصدق ما واه **الباب الثانى** فى بيان

فقه البرية. وولايته الكشفية. وغزاته الكلية رضى الله تعالى عنه

وارضاه. وجعل مقعد الصدق ما واه **الباب الثالث** فى بيان عادته

السنية واوصافه الجلية. رضى الله تعالى عنه وارضاه. وجعل مقعد الصدق

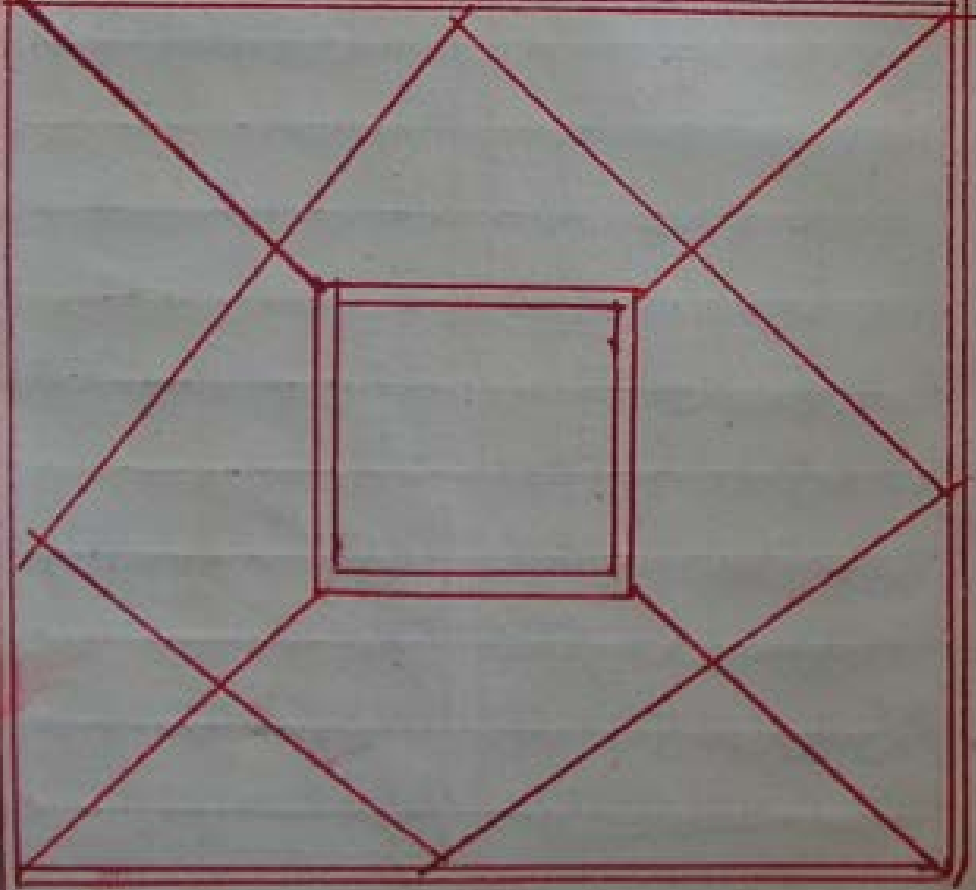
ما واه **الباب الرابع** فى بيان عباداته اليومية وعادته الانسية. رضى الله تعالى

عنه وارضاه

لكل واحد رغيها ورغيفين خباز او قافر الجارية الدائمة. متقية لكل من
يقرا عند القبة المذكورة السورة المذكورة. واما امر قد حضره الشيخ زاروق
يشترك به قدس الله سره. ونور ضريحه ورضي الله عنه وارضاه و جعل
مقعدا لصد ماواه. لروح المعزى الفاتحة معها الصلوة

بيتين للمؤلف

قال الفيرى جمعت للحبيب تذكرة ٥ احوال سلطان الهند طالع تجدها نجوى
هذا لا رخصه الخلفاء بالبر تذكروا جميع ٥ من مائة واد استمع في رغبة العرش استسفع

[Ek-18: Tezkiretü'l-Ahbâb, İBB Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. 541, Son Sahife]